Bill No. 3/07-08

96. ✓

2008 - 0251 (Vol. 2)

अष्टांग हृदय with सर्वांग सुन्दरा
of अरुणदत्त - Ed. आण्णा
मोरेश्वर कुंटे
गणपत कृष्णाजी
प्रेस मुम्बई, 1880
Vol. II

निदानस्थानम्

प्रथमोऽध्यायः

श्रीगणेशायनमः । अथनिदानस्थानारंभः । अस्य चायं संबंधः । हेतुलिंगौषधस्कंधलक्षणोऽयमायुर्वेदः प्रणीतः । तानि च हेतुलिंगौषधानि सूत्रस्थाने सूचितानि । शरीरलक्षणं चाधारं समुत्पाद्य तानि विस्तरेणोपदेष्टुं शक्यंते । तस्माच्छारीरस्थानं पूर्वमारब्धवान् । तत्रैवं सत्यौषधस्कंध एव प्राक् प्राधान्यादुपदेष्टुं न्याय्यः । नैवम् । हेतुलिंगाभ्यां ह्यामयं परीक्ष्यानंतरं यथायोगमामयप्रशमनार्थमौषधं दातुमुचितम् । तस्माद्धेतुलिंगयोरेवोपादनं प्राग्युक्तं नत्वौषधस्येति चिकित्सितस्थानात् प्रागिदमेव स्थानमुपदेष्टुं युक्तम् । तथोक्तं मुनिना । रोगमादौ परीक्षेत ततोनंतरमौषधमिति । तस्मादौषधाद्धेतुलिंगयोरेवामयं प्रति प्राधान्यमतो निदानस्थानारंभः । तत्र च पूर्वं सर्वरोगनिदानमेवारब्धुं युक्तं प्राधान्यात् । प्राधान्यं च सर्वरोगकारणनिर्देशात् । तथाहि । वातादय एव प्रकुपिताः सर्वरोगकारणम् । वक्ष्यति हि । सर्वेषामेवरोगाणां निदानं कुपितामला इति । तेषां च कोपकारणमस्मिन्निर्दिश्यत इत्याह ।

> अथातः सर्वरोगनिदानं व्याख्यास्यामः ।
> इति हस्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ।

अथात इत्यादि । सर्वे च तेरोगाश्च सर्वरोगास्तेषां निदानं सर्वरोगनिदानम् । शेषमायुष्कामीयाध्यायवद्याख्येयम् । इतीत्यादिशब्दानामपि पूर्ववद्याख्या ।

तत्र रोगाणां सामान्यं निदानं बिभणिषुस्तावद्रोगाणामेव पर्यायान् वदति । रोगपर्यायश्रवणेन हि शिष्याणां तत्र तत्र शास्त्रदेशेषु संमोहो न भवति ।

> रोगः पाप्मा ज्वरो व्याधिर्विकारो दुःखमामयः ॥१॥
> यक्ष्मातंकगदाबाधशब्दाः पर्यायवाचिनः ॥

रोगादयः शब्दाः पर्यायवाचिन एकार्था इत्यर्थः । ननु चैषां रोगादिशब्दानां प्रवृत्तिनिमित्तं प्रत्यर्थभेदोऽपि दृश्यते । यथा । रुजतीति रोगो दुःखस्य कर्तृत्वाद्दुःखस्याभिधायकः । पाप्मेति किल सर्वरोगाः पापस्य कर्मणः फलमिति कृत्वा पाप्मेत्युच्यते । ज्वरः प्रधानो रोगाणामुक्तः । प्राधान्यंचास्य दुरुपक्रमत्वादतिदुःमहत्वाच । अत एव सर्वकायमनःसंतापकत्वं ज्वरस्याहुः । तथा । ज्यावयोहानादित्यस्य धातोरौणादिकेवरप्रत्यये सति ज्वरशब्दस्यार्थांतरत्वमप्यापततःत् । विविधमाधि दुःखमादधाति शरीरे मनसि चेति व्याधिः । विकारो बुद्धींद्रियमनःशरीराणां विकृतिमन्यथात्वं जनयतीत्यर्थः । दुःखमित्यनेनोपतापकत्वमनुभवं गमयति । आमय इत्यस्यार्थः किलाऽऽमसमुत्थाः सर्वे व्याधयः । प्रायेण हि लोकोऽखिल एव लौल्याददेशकालापथ्यातिमात्राशी भवति । तस्य चावश्यमामसंभवाद्बाहुल्येनामसमुत्था व्याधयः । बाहुल्यं चांगीकृत्य शब्दप्रवृत्तिः। यक्ष्मेव यक्ष्मा। यथा यक्ष्मा रोगसमूहानामित्युक्त एव सर्वोऽपि रोगो रोगसमूह इत्यनेन द्योतयति। तथा च सर्वोविकार उत्पद्यमानोऽनेकैर्व्याधिलक्षणभूतैरुपद्रवभूतैश्च युक्त उत्पद्यते । यथा ज्वरस्यालस्यारोचकादयः । आतंक इति । तकिकृच्छ्रजीवनइत्यस्य धातो राङ्पूर्वस्य रूपम्। रोगोपतप्तत्वाद्धि स्त्रीपानभोजनादिभ्यो निवृत्ताः कृच्छ्रेण जीवंति । गद इव गदोऽनेककारणजन्यत्वात् । यथा हि गदोऽनेककारणजस्तथा गदोपीति गदशब्दस्यार्थः । आबाध इति आसमंतात्कायमनसोर्बाधनं पीडेत्यर्थः । एवं प्रवृत्तिनिमित्तं प्रत्यर्थभेददर्शनात्कथमुक्तं पर्यायवाचिन इति । अत्राचक्ष्महे । एवमेवैतत् किंतु पीडाकारित्वस्य सामान्यं प्रवृत्तिनिमित्तमुररीकृत्य पर्यायवाचिनइत्युक्तम् ।

निदानं पूर्वरूपाणि रूपाण्युपशयस्तथा ॥ २ ॥
संप्राप्तिश्चेति विज्ञानं रोगाणां पंचधा स्मृतम् ।

निदानादयः संप्राप्त्यंता रोगाणां विज्ञानं पंचधा स्मृतमुनींद्रैरिति शेषः । निदानादिविज्ञानेन सर्वे रोगा विशेषेण बुध्यंत इत्यर्थः । उपशयस्तथेति । यथा निदानादयो रोगाणां विज्ञानं तथोपशयोऽपीति तुल्यकक्ष्यतां द्योतयितुं तथा शब्दं तंत्रकृत्प्रयुक्तवान् । एवं संप्राप्तिश्चेत्यत्र च

कारणमपि । इति परिसमाप्तौ। एतावदेव रोगाणां विज्ञानम्। निदानं द्विधा। रोगाणामासन्नं विप्रकृष्टं च। तत्रासन्नं यथा। वातादयः प्रकुपिताः। विप्रकृष्टं कारणं यथा। वातादिचयप्रकोपकरस्माहारविहारादि। तत्र निदानं कटुकाम्लद्रव्यादिकं ज्वरस्य। पूर्वरूपं यथा। ज्वरस्येवालस्यादयः। रूपं यथा। आगमापगमक्षोभमृदुतास्वेदनोष्मणाम्। वैषम्यं तत्र तत्रांगे तास्ताः स्युर्वेदनाश्चलाइत्यादि। उपशयो यथा। ज्वरं स्नेहमर्दनादिनोपशाम्यंतमुपलभ्य स तु तस्योपशय इत्युच्यते। संप्राप्तिस्तु यथा। दुष्टेनेत्यादिलक्षणविनिश्चितज्ञानकारणत्वविज्ञानम्। कारणे कार्योपचारात्। निदानादीनामसमासनिर्देश एकैकस्यापि प्राधान्यमिति द्योतनाय। एवमेकैकस्योपलब्धिकारणत्वं भवति। उपचारादेवं संख्यायां लब्धायां पंचधेत्युक्तं नियमार्थम्। पंचधैवैतानि तत्वतो नान्ये रोगावबोधहेतवः संतीत्यर्थः।

निमित्तहेत्वायतनप्रत्ययोत्थानकारणैः ॥ ३ ॥
निदानमाहुः पर्यायैः

निमित्तादिभिः षड्भिः पर्यायैर्निदानमाहुर्वदंति मुनय इति शेषः। तत्र तत्र शास्त्रप्रदेशे निदानमेतैः पर्यायैर्ज्ञेयमित्यर्थः।

प्राग्रूपं येन लक्ष्यते।
उत्पित्सुरामयो दोषविशेषेणानधिष्ठितः ॥ ४ ॥

येनालस्यारुच्यादिनोत्पित्सुरुद्भूषुरामयो ज्वरादिर्लक्ष्यते ज्ञायते तत्प्राग्रूपम्। दोषविशेषेण वातादिनाऽनधिष्ठितोऽनासादितो व्यक्तरूपेणेत्यनुक्तमपि गम्यमानत्वादुक्तं बोध्यम्। तथाहि। वातादिदोषेणानधिष्ठितत्वाद्व्याधेरुत्पित्सुतैव न घटते व्याधिकारणाभावात्। नहि वातादीन् विमुच्य व्याधेः प्रायेणान्यतः संभवः संभाव्यते। वक्ष्यतिहि सर्वेषामेव रोगाणां निदानं कुपिता मला इति। तस्माद्दोषविशेषानधिष्ठितत्वमुत्पित्सोरामयस्य यदुच्यते तद्व्यक्तरूपदोषापेक्षमवगंतव्यम्।

अत एवाह।

लिङ्गमव्यक्तमल्पत्वाद्व्याधीनां तद्यथायथम्।

तदित्यनेन प्राग्रूपं परामृश्यते। तत्प्राग्रूपमुत्पित्सूनां ज्वरादीनामला-

त्वादनासादितबलत्वादव्यक्तं लिंगमस्पष्टं लक्षणं यथायेयं यद्यस्य व्याधे- र्ज्वरादन्यत्रमस्तीत्मीयमात्मीयम । अतश्च प्राग्रूपं त्रिधा दृश्यते । किंचिच्छारीरं किंचिन्मानसं किंचिच्छारीरमानसं च । तत्र शारीरं यथा। ज्वरस्यालस्यास्यवैरस्यगात्रगौरवजृंभासास्राकुलाक्षतेत्येवंप्रायम् । मानसं च । अरतिर्हितोपदेशेष्वक्षांतिरित्येवंप्रायम् । किंचिच्छारीरमानसं यथा । प्रीतिरम्ले पटूषणे द्वेषः स्वादुषु भक्ष्येष्वित्येवंप्रायं शारीरमानसदोषजनितत्वात् ।

इदानीं रूपं लक्षयितुमाह ।

तदेव व्यक्ततां यातं रूपमित्यभिधीयते ॥ ५ ॥

तदेव प्राग्रूपं व्यक्ततां यातं व्यक्तदोषाधिष्ठितं सद्रूपमित्यभिधीयते । तदेवेत्येव शब्देनैतद् द्योतयति । यदेव शारीरं प्राग्रूपं पूर्वोपवर्णितं तदेवेह गृहीतव्यं स्थायित्वात् । तद्ध्यामयानुबंधि । मानसं शारीरमानसं वा स्थायित्वान्न ग्रहीतव्यम् । तद्धि इयमप्युत्पित्सुव्याधिसमनंतरं प्रायेण नश्यतीति तद्व्यक्ततां न याति । अतः शारीरमेवोत्पित्सुव्याधिप्राग्रूपमिह तदापरामृष्टं युक्तम् ।

संस्थानं व्यंजनं लिंगं लक्षणं चिह्नमाकृतिः ।

संस्थानादयः षड्रूपस्य पर्याया इत्यर्थः । इमे च पर्यायाः प्राग्रूपस्यापि योज्याः । यथा पूर्वसंस्थानं पूर्वव्यंजनं पूर्वलिंगमित्यादि ।

हेतुव्याधिविपर्यस्तविपर्यस्तार्थकारिणाम ॥ ६ ॥
औषधान्नविहाराणामुपयोगं सुखावहम् ।
विद्यादुपशयं

उपयुज्यत इत्युपयोगः सेवनम् । सुखमावहत्युत्पादयतीति सुखावहः । देहस्य सुखं करोतीत्यर्थः । य उपयोगः सुखावहस्तमुपशयं विद्यान्मुनीन्द्र इतिशेषः। केषामुपयोगः । औषधान्नविहाराणाम् । औषधं हरीतक्यादि । अन्नं रक्तशाल्यादि । विहारो वाग्देहमनोनिर्वर्तितश्चेष्टाविशेषो व्यायामव्यवायजागरणाध्ययनगीतभाषणध्यानधारणादिरूपः । औषधं चान्नं च विहारश्चौषधान्नविहारास्तेषामौषधान्नविहाराणाम् । तेषां किंभूतानाम् ।

हेतुव्याधिविपर्यस्तविपर्यस्तार्थकारिणाम् । हेतुव्याधिविपर्यास्तानां विपर्यस्तार्थकारिणां च। विपर्यस्ता विपरीताः। हेतुव्याध्योर्विपर्यस्ताः। हेतुश्च व्याधिश्च हेतुव्याधी तयोर्विपर्यस्ता हेतुव्याधिविपर्यस्ता निदानरोगयोर्विपरीता ये औषधान्नविहारास्ते तथा विपर्यस्तानामर्थो विपर्यस्तार्थस्तं कुर्वन्तीति विपर्यस्तार्थकारिणः। हेतुव्याधिविपर्यस्ताश्च विपर्यस्तार्थ कारिणश्च हेतुव्याधिविपर्यस्तविपर्यस्तार्थकारिणस्तेषाम् । केषां विपर्यस्तानामर्थं कुर्वंति । अत्र प्रक्रमत्वाद्धेतुव्याधिविपर्यस्तानाम्। तदयमर्थः । हेतुव्याध्योरविपर्यस्ता अविपरीता अपि हेतुरूपाइव भासमाना व्याधिरूपा इवाभासमाना हेतुव्याधिविपर्यस्तानामर्थं व्याध्युपशमलक्षणं कुर्वंति । यथाहेतुविपरीतैर्व्याधिविपरीतैश्चौषधान्नविहारैर्व्याध्युपशमः क्रियते प्रतिपक्षत्वात्तथा विपर्यस्तार्थकारिभिरपीत्यर्थः । संग्रहे तु जगाद । उभयार्थकारि पुनर्दैवव्यपाश्रयं तथा छर्द्यां छर्दनमित्यादि । एवंविधं ह्यविपरीतमेव भेषजं विपरीतमर्थं करोतीति । तत्र हेतुविपरीता औषधान्नविहारा यथा । गुरुस्निग्धशीतजे व्याधौ लघुरूक्षोष्णमौषधमन्नं वा । तथा संतर्पणोत्थेऽपतर्पणम् । अपतर्पणोत्थे संतर्पणम् । जागरणोत्थे व्याधौ स्वापः । स्वापोत्थे जागरणम् । व्यायामोत्थे आसनेत्यादि । तथा व्याधिविपर्यस्ता औषधान्नविहारा यथा । कफजे ज्वरे सर्पिःपानमौषधम् । तस्मिन्नेव ज्वरेऽन्नं पेयाविहारश्च । तस्मिन्नेव कफजे ज्वरे देहमनोव्यापारोपरमः । तथा पवनसाध्ये ज्वरे दोषानपेक्षमौषधं मुस्तापर्पटकम् । अन्नं रक्तशाल्यादि । प्रमेहे रजनीयवान्नं च । तथा च वक्ष्यति । रक्ताद्याः शालयो जीर्णाः षष्टिकाश्च ज्वरे हिता इत्यादि । विहारश्च यथा । ज्वरकालस्मृतिं चास्य हारिभिर्विषयैर्हरेत् । तथा मुनिरप्यवोचत् । ज्वरकालं च वेलां च चिंतयन् ज्वर्यते तु यः । तस्येष्टैश्च विचित्रैश्च विषयैर्नाशयेत्स्मृतिमिति । विपर्यस्तार्थकारिणश्च द्विधा भवंति । व्याधिविपर्यस्तार्थकारिणो हेतुविपर्यस्तार्थकारिणश्च । तत्र व्याधिविपर्यस्तार्थकारिणो यथा । छर्दिव्याधौ तदर्थकार्यौषधं मदनादि । अन्नं च तदुपसृष्टं शाल्यादि । अथवा यदहृद्यमसात्म्यमपरिशुष्कं गुरु च । विहारोऽङ्गुल्युत्पलनालादिना उद्वमनम्। यथा वाऽतिसारे विरेचनम्। वमनेन विरेचनेन च छर्द्यतीसारयोर्वृद्धिरेव कर्तुं युक्ता। तद्धेतुकत्वात्तस्य । हेतुविपर्यस्तार्थका-

रिणश्च यथा मद्योत्थेऽपाधौ मद्यमेवोपयुक्तं व्याधिं शमयत्यौषधत्वेन। एवमन्नविहारावप्यूह्यौ। मद्येन मदात्ययस्य वृद्धिरेव कर्तुं युक्ता। तद्धेतुकत्वात्तस्य। इह तु शमनकरणाद्विपर्यस्तार्थकारित्वम्। एतदेव च तदर्थकारीति वदंति। इच्च मात्राशितीये व्याख्यातमेव।

व्याधेः स हि सात्म्यमिति स्मृतः॥ ७॥

हियस्मात्स उपशयो व्याधेरामयस्य सात्म्यमिति स्मृतः। मुनींद्रैरिति वाक्यशेषः। एकं व्याधिगुणविपरीतो य आहारो विहारश्च प्रायेण निदानविपरीतः स व्याधिसात्म्यम्। मुनिस्त्वेवोचत्। देशानामामयानां च विपरीतगुणं गुणैः। सात्म्यमिच्छंति सात्म्यज्ञाश्चेष्टितं चाद्यमेव चेति।

उपशयलक्षणकथनप्रस्तावादनुपशयोऽपि लक्ष्य इत्याह।

विपरीतोऽनुपशयो व्याध्यसात्म्याभिसंज्ञितः।

अतो यथानिर्दिष्टलक्षणात्त्रिधाख्याद्यो विपरीतलक्षण औषधान्नविहाराणामुपयोगः सेवनमसुखावहः सोऽनुपशय उच्यते। स एव व्याधेरसात्म्यमित्यभिसंज्ञित आभिमुख्येन संकेतितः।

निदानप्राग्रूपरूपोपशयानुक्त्वा संप्रति संप्राप्तिं लक्षयितुमाह।

यथा दुष्टेन दोषेण यथाचानुविसर्पता॥ ८॥
निर्वृत्तिरामयस्यासौ संप्राप्तिर्जातिरागतिः।

येन प्रकारेण दुष्टः कुपितो वातादिरन्यतमो दोषो यथा दुष्टः तेन यथादुष्टेन दोषेण यथा चानुविसर्पता देहमनुधावता सन्निवेशविशेषेण गच्छता प्रत्यामयं या निर्वृत्तिर्निष्पत्तिरुद्भव इति यावन्निर्दिष्टा सा संप्राप्तिः सा च जातिरागतिश्च कथ्यते।यथा ज्वरस्य मलास्तत्रेत्यादिलक्षणलक्षिता। तत्र मलानामामाशयप्रवेशनेन तथा आमानुगमनेन तथा स्रोतोरोधेन तथा पक्तिस्थानाज्ज्वलननिरसनेन तथा तेनैव जाठरेण वह्निना तेषामभिसरणेन तथा सकलदेहतापेन गात्रं चात्युष्णंकुर्वत्येवं विधया संप्राप्त्या ज्वरोऽयमिति निश्चीयते। एवं रक्तपित्तादिष्वपि चिंत्या संप्राप्तिः।

संख्याविकल्पप्राधान्यबलकालविशेषतः॥ ९॥
सा भिद्यते यथात्रैव वक्ष्यंतेऽष्टौ ज्वरा इति।

साच संप्राप्तिः संख्यादिविशेषेण भिद्यते। संख्या च विकल्पश्च प्राधान्यं च बलं च कालश्च त एवं तेषां विशेषः संख्याविकल्पप्राधान्यबलकालविशेषस्तस्मात्सेयं संप्राप्तिर्बहुधा संपद्यते. तत्र संख्याविशेषा यथा। इहैव वक्ष्यंतेऽष्टौ ज्वरा इति । एवमन्यत्र पंच कासाः पंच श्वासाः अष्टौ गुल्मा इत्येवमादयः संख्याविशेषाः संप्राप्तिभेदः ।

दोषाणां समवेतानां विकल्पोंऽशांशकल्पना ॥ १० ॥

दोषाणां वातादीनां समवेतानामेकस्मिन् व्याधौ संघटितानां या अंशांशकल्पना भागेन कार्यादनुमेयेन निरूपणा स विकल्पः। अंशश्चांशश्चांशांशौ ताभ्यां कल्पना अनेक विधो विशेषः। यथाऽस्मिन् व्याधौ वातः कुपितः कदाचिदेकेन गुणेनाधिकेन रूक्षेण कदाचिल्लघुना कदाचिच्छीतेन कदाचिद्द्वाभ्यां त्रिभिर्वाऽधिकैर्दुष्यति।एवं पित्तं कट्वम्लादिना कुपितं कदाचिदेकेन गुणेन तीक्ष्णेन कदाचिदुष्णेन कदाचिद्द्वाभ्यां बहुभिर्वाऽधिकैर्दुष्यति।एवं कफेऽपि निरूप्यम्। तदेवंरूपो यो निश्चयः स विकल्प इति । यतश्चैवं ततः सर्वेषु रोगेषु तुल्याः कोपनप्रकारा न भवंति। तथाहि। रूक्षादयो गुणा वातस्य सदा कोपकाः। किंतु कदाचित् कस्यचिद्गुणस्य प्रकृष्टत्वं कोपने कस्यचिन्न्यूनत्वमिति। अतो हेतोर्गदानंत्यं चिकित्साऽऽनंत्यं च । दोषाणामिति बहुवचनोपादानादेव समवेतानामित्यर्थे लब्धे समवेतग्रहणं पृथग्द्वंद्वसमस्तानामपि चांशकल्पनाविकल्प उच्यत इति प्रतिपादनार्थम् ।

स्वातंत्र्यपारतंत्र्याभ्यां व्याधेः प्राधान्यमादिशेत् ।

स्वतंत्र्यं च पारतंत्र्यं च ताभ्यां व्याधेः प्राधान्यमादिशेज्जानीयात्। तत्र स्वतंत्रस्य व्याधेः प्राधान्यं यथास्वत्रिविधोपक्रमसाध्यत्वात्। अस्वतंत्रस्य व्याधेरप्राधान्यं प्रधानव्याध्युपक्रमेण प्रायस्तस्याप्युपक्रमत्वात्। यद्यपि प्राधान्यविशेषादसौ संप्राप्तिर्भिद्यत इत्युक्तं तथाप्यप्राधान्यविशेषादप्यसौ संप्राप्तिर्भिद्यत इत्यर्थादुक्तंभवत्येव । प्राधान्याप्राधान्ययोः परस्परं सापेक्षत्वात्। तथा ह्यप्रधान्यं प्राधान्यमपेक्ष्य वक्तुं युज्यते अप्राधान्यं चापेक्ष्य प्राधान्यमिति ।

हेत्वादिकार्त्स्न्यावयवैर्बलाबलविशेषणम् ॥ ११ ॥

कृत्स्नस्य भावः कार्त्स्न्यं। कार्त्स्न्यंचावयवाश्च कार्त्स्न्यावयवाः। हेत्वादीनां कार्त्स्न्यावयवा हेत्वादिकार्त्स्न्यावयवाः। आदिशब्देन प्राग्रूपादयो गृह्यंते। बलं चाबलं च बलाबले व्याधेः संबंधिनी तयोर्विशेषणं विशिष्टता बलाबलविशेषणम्। तद्यथासंख्येन हेत्वादिकार्त्स्न्यावयवैरादिशेत्। तत्र प्रतिरोगं यन्निदानत्वेनोपदिष्टं तत्किं कार्त्स्न्येनास्य व्याधेरुत्पादकमुतावयवेन। एवं प्राग्रूपमपि। तथा लक्षणमपि किं समस्तमस्य व्याधेर्लक्ष्यत उतावयवेन। उपशयोऽप्यस्य व्याधेः संतर्पणापतर्पणरूपः स किं कार्त्स्न्येन सुखानुबंधं करोत्युतावयवेन। तत्र कार्त्स्न्येन यथा। रक्तशाल्यादिमांसघृतक्षीरदधिवसामज्जतैलादिना। अवयवेन तु रक्तशाल्यादिना मांसाद्यन्यतमेन चैकैकेन। तथा अपतर्पणरूपोऽपि यवश्यामाकगवेधुककोरदूषनीवारतकारनालादिः स किं कार्त्स्न्येन सुखानुबंधं करोत्युतावयवेन यवादिनैकैकेन। एवमन्यदपि चिंत्यम्। यथा च ज्वरस्यामाशयं प्रविश्य किं कार्त्स्न्येनाहोस्विदंशेन। तथाऽन्नमनुगम्य किंकार्त्स्न्येनाथांशेनेत्यादि। तदेवं भूतैर्मलैरयं ज्वरो निर्वर्तत इत्येवं बलाबलविशेषणमादिशेदिति।

नक्तंदिनर्तुभुक्तांशैर्व्याधिकालो यथामलम्।

नक्तं च दिनं च ऋतुश्च भुक्तं च तानि नक्तंदिनर्तुभुक्तानि, तेषामंशा अवयवा नक्तंदिनर्तुभुक्तांशाः। व्याधेः कालो व्याधिकालः। यथामलं बुद्ध्वा दोषम्। यो यस्य दोषस्यात्मीयः कालस्तं नक्तंदिनर्तुभुक्तांशैर्व्याधिकालमादिशेत्। यथा श्लेष्मज्वरस्य रात्रिमुखे पूर्वाह्णे वा वसंतऋतावाहारे च भुक्तमात्रे बललाभो भवति। एवं मारुतपित्तयोरपि बललाभो निरूप्यः।

इति प्रोक्तो निदानार्थः

इतिशब्दः प्रकारे। अनेन संक्षेपाख्येन प्रकारेण यथानिर्दिष्टेन निदानार्थो निदानाभिधेयः समासतः प्रकर्षेणोक्तो न तु व्यासतः।

अतएवाह।

तं व्यासेनोपदेक्ष्यते ॥ १२ ॥

य एव निदानार्थः समासेन प्रोक्तस्तमेवव्यासेनोपदेक्ष्यते तत्रकृदभिधास्यति ।

सर्वेषामेव रोगाणां निदानं कुपिता मलाः ।

सर्वेषामपि रोगाणां कुपिता मलाः क्रुद्धा वातपित्तकफा निदानं हेतुः।

तत्प्रकोपस्य तु प्रोक्तं विविधाहितसेवनम् ॥ १३ ॥

तदित्यनेनवातादयः परामृश्यंते । तस्य वातादिप्रकोपस्य निदानं विविधं नानाप्रकारमहितसेवनमहितानुष्ठानं प्रोक्तम् ।

किं तदित्याह ।

अहितं त्रिविधो योगस्त्रयाणां प्रागुदाहृतः ।

ततस्त्रयाणां कालार्थकर्मणां त्रिविधो हीनमिथ्यातिमात्रलक्षणो योगोऽहितमिति प्राक् सूत्रस्थान उदाहृत उक्तः । यथा अर्थैरसात्म्यैः संयोगः कालः कर्म च दुष्कृतमित्यादि ।

इदानीं वातादीनामन्नपानविहारमहितं कोपकारणमाह ।

तिक्तोषणकषायाल्परूक्षप्रमितभोजनैः ॥ १४ ॥
धारणोदीरणनिशाजागरात्युच्चभाषणैः ।
क्रियातियोगभीशोकचिंताव्यायाममैथुनैः ॥ १५ ॥
ग्रीष्माहोरात्रिभुक्तांते प्रकुप्यति समीरणः ।

तिक्तादिभिः समीरणः कुप्यति । नन्वल्पप्रमितभोजनशब्दयोः पर्यायशब्दत्वाद्द्वयोरुपादानमयुक्तम् । नैतदस्ति । भिन्नार्थत्वादनयोः । तथा ह्यल्पभोजनं हीनभोजनमुच्यते । प्रमितभोजनं तु तदुच्यते यदतिक्रांतवेलं भुक्तम् । तथा चागमः । धान्यं पुलाकनिष्पंन्नं ज्ञेयं तत्प्रमिताशनमिति । अतीतकालं यद्भुक्तमित्यादि । धारणोदीरणे वातवेगादीनाम् । क्रियातियोगो वमनविरेचनास्थापनादिक्रियाणामतिसेवनम् । नन्वास्थापनेन च धातोः कोपोऽनुपपन्नः । तथा हि वाते बस्तिरिष्यत इत्युक्तम् । नैवम् । आस्थापनातियोगोहि पित्तश्लेष्मादीनां धातूनामपचयकृत् । तदुपचयाच्च वायोः कोपः । तथाचोक्तम् । वायोर्धातुक्षयात् कोपो मार्गस्यावरणेन

चेति । तस्माद्युक्तो वायोरास्थापनातियोगेन कोपः । तंत्रकृताप्युक्तम् । स्नेहबस्तिं निरूहं वा नैकमेवातिशीलयेत् । उत्क्लेशाग्निवधौ स्नेहान्निरूहान्मरुतो भयमिति । ग्रीष्मांत इत्यंतशब्दः समीपवचनो वेद्यः । तेन ग्रीष्मसमीपे वर्षाख्ये काले प्रकोप इति युज्यते । अन्यथा च यत्प्रकोपप्रशमा वायोर्ग्रीष्मादिष्विष्यते तद्व्याहन्यते

पित्तं कट्वम्लतीक्ष्णोष्णपटुक्रोधविदाहिभिः ॥ १६ ॥
शरन्मध्याह्नरात्र्यर्द्धविदाहसमयेषु च ।

पित्तं कट्वादिभिः कुप्यति । अर्धरात्रे पित्तस्य कालस्वभावात्कोपः ।

स्वाद्वम्ललवणस्निग्धगुर्वभिष्यंदिशीतलैः ॥ १७ ॥
आस्यास्वप्नसुखाजीर्णदिवास्वप्नातिबृंहणैः ।
प्रच्छर्दनाद्ययोगेन भुक्तमात्रवसंतयोः ॥ १८ ॥
पूर्वाह्णे पूर्वरात्रे च श्लेष्मा

स्वाद्वादिभिः कफः कुप्यति ।

द्वंद्वं तु संकरात् ।

द्वंद्वं द्वयं वातपित्ते वातकफौ पित्तकफाविति । संकरान्मिश्रीभावात्तिक्तादीनां कुप्यति। एतदुक्तं भवति। येन तिक्तादिर्वातहेतुः सेवितस्तस्य वातपित्ते प्रकुप्यतः । एवं शेषयोर्ज्ञेयम् ।

मिश्रीभावात् समस्तानां सन्निपातस्तथा पुनः ॥१९॥
संकीर्णाजीर्णविषमविरुद्धाध्यशनादिभिः ।
व्यापन्नमद्यपानीयशुष्कशाकाममूलकैः ॥ २० ॥
पिण्याकमृद्यवसुरापूतिशुष्ककृशामिषैः ।
दोषत्रयकरैस्तैस्तैस्तथान्नपरिवर्त्ततः ॥ २१ ॥
धातोर्दुष्टात्पुरोवाताद्ग्रहावेशाद्विषाद्गरात् ।
दुष्टान्नात्पर्वताश्लेषाद्ग्रहैर्जन्मर्क्षपीडनात् ॥ २२ ॥
मिथ्यायोगाच्च विविधात्पापानां च निषेवणात् ।
स्त्रीणां प्रसववैषम्यात्तथा मिथ्योपचारतः ॥ २३ ॥

समस्तानां तिक्तादीनां मिश्रीभावात्संन्निपातः कुप्यति । तथेति स-मुच्चये । संकीर्णाशनादिभिश्च संन्निपातः कुप्यति । आदिशब्देन पर्युषि-तक्लिन्नादिभोजनादयो गृह्यंते । संकीर्णाशनादीनां लक्षणं प्रागुक्तम् । दोषत्रयकरैस्तैस्तैरिति पूर्वोक्तैर्मंडकदधिफाणितयवकपोदलव्रीहिसर्षपशा कादिभिः । तथेति न केवलमेतैरेवपरिवर्त्तादिभिश्चेति तथा शब्द-स्यार्थः ।

प्रतिरोगमिति क्रुद्धा रोगाधिष्ठानगामिनीः ।
रसायनीः प्रपद्याशु दोषा देहे विकुर्वते ॥ २४ ॥

प्रत्यामयमित्यनेन प्रकारेण क्रुद्धाः कुपिता दोषा आशु प्रागेव देहे विकुर्वते शरीरे विकारं जनयंति।किं कृत्वा। रसायनीर्नाडीः प्रपद्य प्राप्य । किंभूताः।रोगस्याधिष्ठानानि स्थानानि रसरुधिरादीनि तानि गंतुं शीलं यासां ता रोगाधिष्ठानगामिन्यस्तास्तथा विधा नाडीः प्रपद्य प्राप्य विकृतिभाजो दोषाः संपद्यंत इत्यर्थः ।

इति श्रीमृगांकदत्तपुत्रश्रीमदरुणदत्तविरचितायामष्टांगहृदयटीकायां सर्वांगसुंदराख्यायां निदानस्थाने प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥ ॥ ५ ॥

द्वितीयोऽध्यायः

सर्वरोगनिदानादनंतरं ज्वरनिदानारंभेऽयंसंबंधः। उक्तं सर्वरोगनिदानम्। अतोऽनंतरमवश्यं कस्यचिद्विशिष्टस्य रोगस्य निदानं वक्तुमुचितम्। रोगेषु ज्वरः प्रधानः। तथा च मुनिः। ज्वरो रोगाणामिति। स्वयमेव चास्य प्राधान्यं तत्रकृत् प्रतिपादयिष्यतीति ज्वरनिदानमेवारब्धुं युक्तम् ।

अथातो ज्वरनिदानं व्याख्यास्यामः ।

अथादिशब्दानां पूर्ववद्व्याख्या ।

ज्वरो रोगपतिः पाप्मा मृत्युरोजोऽशनोऽतकः ।
क्रोधो दक्षाध्वरध्वंसी रुद्रोर्ध्वनयनोद्भवः ॥ १ ॥

जन्मांतयोर्मोहमयः संतापात्माऽपचारजः ।
विविधैर्नामभिः क्रूरो नानायोनिषु वर्त्तते ॥ २ ॥

रोगाणां पती रोगपतिः सर्वरोगप्रधानः । पाप्मा पापस्वभावः । तथा मृत्युः । सर्वप्राणिनो हि मरणेनासावेव योजयति यथा न तथाऽन्ये रोगाः । सर्वधात्वाप्यायकं यदोजस्तदशनं भोजनं यस्येत्योजोऽशनः । अंतको मारणहेतुसामान्यात् । क्रोधो भगवतो महेश्वरस्य दक्षापमानितस्य लोकाग्नि दग्धक्षोर्ललाटाग्निर्गतः । अतएवाह दक्षाध्वरध्वंसी रुद्रोर्ध्वनयनोद्भव इति । जन्मांतयोर्मोहमय इति । ज्वरस्य संतापात्मकत्वं लिंगम् । जन्मांतयोश्च क्वचित्संतापानुपलब्धेर्मोहमय इत्युक्तम् । मोहस्वभावादेवान्यजन्मजं कर्म प्राणी न स्मरति । यश्चापचारजस्तथाविधादाहारविहाराद्युद्भूतः । स संतापस्वभावः स च क्रूरो दुश्चिकित्स्यः । नानायोनिषु हस्त्यश्वगोपक्ष्यादिषु च विविधैर्नामभिर्वर्तते । यथा । पाकलस्तु गजेन्द्राणामभितापो हयेषु च । गवां गोकर्णकश्चैव पक्षिणां मकरस्तथा । वांतादानामलर्कः स्यादब्जेष्विन्द्रमदः स्मृतः । ओषधीषु तथा ज्योतिश्चूर्णको धान्यजातिषु । जलेषु नीलिका भूमौ चूषो नृणां ज्वरो मतः । ऋते देवमनुष्येभ्यो नान्यो विषहते तु तम् । शेषाः सर्वे विपद्यंते तिर्यग्योनौ ज्वरार्दिताः । कर्मणा लभते जंतुर्देवत्वं मानुषादपि । पुनश्चैव च्युतः स्वर्गान्मानुष्यमभिपद्यते । तस्मात्स देवभावाच्च सहते मानवो ज्वरम् । यथा दंतिशरीरे पाकलोनाम ज्वरः । अश्वशरीरेऽभितापकः । गोशरीरे गोकर्णकः । पक्षिशरीरे मकरः । श्वशरीरेऽलर्कः । मत्स्येष्विन्द्रमदः । ओषधीषु ज्योतिः । धान्येषु चूर्णकः । अप्सु नीलिका । भूमौ चूषः मानुषेषु ज्वर इति । ननु यदि रुद्रोर्ध्वनयनोद्भवस्तर्ह्यपचारज इति कथमुक्तम् । ब्रूमः । पूर्वं कृतयुगे ललाटजलोचनादुत्पन्नो ज्वरः । त्रेतायुगे तु संक्रमे परिग्रहदोषाद्धर्मस्य पादेऽन्तर्हित इत्यपचारेणासौ प्रथमं प्राणिषूद्भूतोऽपचारज उच्यते । कलियुगेऽप्यन्नपानौषधाद्यपचारेण जात इत्यपचारज उच्यत इति न किंचिदत्रायुक्तम् ।

सत्वापचारजो ज्वरः किमेको वाऽनेकविध इत्याह ।

स जायतेऽष्टधा दोषैः पृथग्मिश्रैः समागतैः ।
आगंतुश्च

ससंतापलक्षणो ज्वरोऽष्टधाऽष्टप्रकारःसंपद्यते । कथम् । पृथग्दोषैर्वातपित्तकफैस्तथा मिश्रैर्द्वाभ्यांद्वाभ्यां तथा समागतैः संनिपतितैस्त्रिभिस्तथा आगंतुकारणजनितो ज्वरः । एवं पृथग्दोषैस्त्रयो मिश्रैस्त्रयः संनिपतितैरेक आगंतुकश्चैक इत्यष्टौ ।

संप्राप्तिमस्याधुनावक्ति ।

मलास्तत्र स्वैः स्वैर्दुष्टाः प्रदूषणैः ॥ ३ ॥
आमाशयं प्रविश्याममनुगम्य पिधाय च ।
स्रोतांसि पक्तिस्थानाच्च निरस्य ज्वलनं बहिः ॥ ४ ॥
सह तेनाभिसर्पतस्तपंतः सकलं वपुः ।
कुर्वतो गात्रमत्युष्णं ज्वरं निर्वर्तयंति ते ॥ ५ ॥
स्रोतोविबंधात्प्रायेण ततः स्वेदो न जायते ।

तत्रेतिनिर्धारणे । तेष्वष्टसु ज्वरेषु मध्ये निजानां ज्वराणामुत्पत्तिर्निर्धार्यते । मला वातादयः स्वैः स्वैः प्रदूषणैः कोपनैर्दुष्टाः कुपिता ज्वरं निर्वर्तयंत्युत्पादयंति । तत्र यथा वातस्तिक्तादिभिः । पित्तं कटुकादिभिः । कफः स्वाद्वादिभिः । एवं संसर्गे संनिपाते च चिंत्यम् । आगंतुना च केनचित् प्रकुपिता दोषा ज्वरं निर्वर्तयंति । यद्यपि चागंतुकज्वरस्तद्धेतुकस्तथापि तत्रापि वातादय एव हेतवः । न हि वातादीन् विमुच्य व्याधेः समुद्भवः कथमपि संभाव्यते । एतावांस्तु विशेषः । दोषजे व्याधौ पूर्वं वातादयः कुप्यंति पश्चात्कायस्य पीडा भवति । आगंतुके व्याधौ पूर्वं शरीरस्य व्यथा भवति पश्चाद्वातादिकोप इति । कयानुपूर्व्या ज्वरं निर्वर्तयंतीत्याह । आमाशयमित्यादि । आमाशयं प्रविश्य नाभिस्तनांतरे स्थित्वा तथा आमं पूर्वोक्तलक्षणलक्षितमनुगम्य तेन सामानुगताः स्रोतांसि रसादिवाहीनि पिधाय च्छादयित्वा तथा ज्वलनं पक्तिस्थानाद्बहिर्निरस्य निष्कास्य । पक्तिग्रहणमत्र जाठराग्नेर्निःसंदेहेन ग्रहणार्थमन्यथा त्रयोदशानामग्नीनां मध्यात्कतमं ज्वलनं स्थानाद्बहिर्निरस्यंति संदिह्येतेति । तेन च निरस्तवह्निना सहैकलोलीभूताः सकलं वपुरभिसर्पंतस्तपंतो गात्रमत्युष्णं कुर्वतो ज्वरं निर्वर्तयंति । अत्युष्णग्रहणेनैतत्प्रतिपादयति । अत्युष्णगात्रत्वेनैव ज्वरसंभवो नोष्णगात्रमात्रेण । तथा च

निरामयस्यापि हि प्राणिनो जीवतो गात्रमुष्णं भवत्येव । ननु वायुकृते ज्वरे वायोर्योगवाहित्वात्पित्तकृतेऽपि ज्वरे पित्तस्य वह्निना समानगुणत्वात्संतापोपलब्धिर्युक्ता। श्लेष्मज्वरे तु श्लेष्मणो वह्निप्रतिपक्षत्वात्कथमिव संतापकत्वं युक्तमिति केचित् । अत्रोच्यते । स्वभावादुपपन्नमेतत्। ज्वरस्य ह्ययमचिंत्यः स्वभावो येनावश्यं संतापमुत्पादयति । एवं वातस्यामूर्तिमत्त्वेऽपि गुल्मादिषु श्यावारुणत्वोपलब्धिः । तस्माद्व्याधीनामेव स्वभावविशेषान्न्याय्यमेवेदम् । स्रोतोविबंधादिति । यत एव स्रोतःपिधानं तत एव हेतोः स्वेदो न जायते । प्रायो ग्रहणात् कैश्चित्पित्तज्वरादौ स्वेदो जायत एवेत्यर्थः । तथा चानंतरमेव तंत्रकृदधीते । स्वेदनिःश्वासवैगंध्यमित्यादि ।

पूर्वरूपं लक्षयितुमाह ।

तस्य प्राग्रूपमालस्यमरतिर्गात्रगौरवम् ॥ ६ ॥
आस्यवैरस्यमरुचिर्जृंभा सास्राकुलाक्षता ।
अंगमर्दो ऽविपाकोऽल्पप्राणता बहुनिद्रता ॥ ७ ॥
रोमहर्षो विनमनं पिंडिकोद्वेष्टनं क्लमः ।
हितोपदेशेष्वक्षांतिः प्रीतिरम्लपटूषणे ॥ ८ ॥
द्वेषः स्वादुषु भक्ष्येषु तथा बालेषु तृड्भृशम् ।
शब्दाग्निशीतवातांबुच्छायोष्णेष्वनिमित्ततः ॥ ९ ॥
इच्छा द्वेषश्च तदनु ज्वरस्य व्यक्तता भवेत् ।

तस्य ज्वरस्य प्राग्रूपमालस्यं वाङ्मनःकायकर्मस्वनुद्यमः । सुश्रुतेचोक्तम् । यथा । सुखस्पर्शप्रसंगित्वं दुःखद्वेषणलोलता । शक्तस्य ह्यप्यनुत्साहः कर्मण्यालस्यमुच्यत इति । अरतिरेकत्रानवस्थितिश्चेतसः । तथांगगुरुत्वम् । आस्यवैरस्यं वक्त्रविरसता । अरुचिरन्नाभिलाषाभावः । जृंभा जृंभणम् । सहास्रेण वर्तत इति सास्रे आकुले अक्षिणी यस्य स एवं तस्य भावः सास्राकुलाक्षता । अंगमर्दोऽगभंगः । अविपाको अन्नस्याविपक्तिः । अल्पप्राणता स्तोकबलत्वम् । तथा बहुनिद्रता । त्वतल्मोर्गुणवचनस्य पुंवद्भावोवक्तव्यइत्यत्र पुंवद्भावः। रोमहर्षो रोमांचः। विनमनमंगानां विनामः । पिंडिकयोरुद्वेष्टनमुद्वेष्टः । क्लमो ग्लानिः । हितस्य

गुरुपित्रादेरुपदेशास्तेष्वक्षांतिरसहनत्वम्। तदुपदिष्टं न क्षमते। प्रीतिरित्यादि । अम्लादिषु द्रव्येषु प्रीतिर्भक्तिः । स्वादुषु भक्ष्येषु मधुरेषु द्रव्येषु द्वेषो भवति । तथा बालेषु शिशुषु सकललोकवल्लभेष्वपि ज्वरस्वभावाद्द्वेषो भवति । तथा तृड्भृशं तृष्णात्यर्थम् । शब्दादिष्वनिमित्ततः कारणं विना सज्वरस्याप्राप्त्यप्रीतो जायेते।कदाचिदप्रियमपि शब्दं न द्वेष्टि कदाचित् प्रियमपि वेणुवीणादिजनितं द्वेष्टि। एवं शीतार्तोऽपि कदाचिदाग्निं द्वेष्टि कदाचिदशीतार्तोऽग्निमभिलषति । एवं शीतादिष्वपि योज्यम् । एवं प्राग्रूपमव्यक्तलिंगम् । एतस्य चानु प्राग्रूपाणां पश्चाज्ज्वरस्य व्यक्तता स्फुटता भवेत् स्पष्टलिंगोत्पत्तिः । वातज्वरोऽयं पित्तज्वरोऽयं श्लेष्मज्वरोऽयं संसर्गजोऽयं संनिपातजोऽयमिति व्यक्तीभवति ।

आगमापगमक्षोभमृदुतावेदनोष्मणाम् ॥ १० ॥
वैषम्यं तत्रतत्रांगे तास्तास्युर्वेदनाश्चलाः ।
पादयोः सुप्तता स्तंभः पींडिकोद्वेष्टनं श्रमः ॥ ११ ॥
विश्लेष इव संधीनां सांद ऊर्वोः कटीग्रहः ।
पृष्ठं क्षोदमिवाप्नोति निष्पीड्यत इवोदरम् ॥ १२ ॥
छिद्यंत इव चास्थीनि पार्श्वगानि विशेषतः ।
हृदयस्य ग्रहस्तोदः भाजनेनेव वक्षसः ॥ १३ ॥
स्कंधयोर्मथनं बाह्वोर्भेदः पीडनमंसयोः ।
अशक्तिर्भक्षणे हन्वोर्जृंभणं कर्णयोः स्वनः ॥ १४ ॥
निस्तोदः शंखयोर्मूर्ध्नि वेदना विरसास्यता ।
कषायास्यत्वमथवा मलानामप्रवर्त्तनम् ॥ १५ ॥
रूक्षारुणत्वगास्याक्षिनखमूत्रपुरीषता ।
प्रसेकारोचकाश्रद्धाविपाकास्वेदजागराः ॥ १६ ॥
कंठौष्ठशोषस्तृट् शुष्कौ च्छर्दिकासौ विषादिता ।
हर्षो रोमांगदंतेषु वेपथुः क्षवथोर्ग्रहः ॥ १७ ॥
भ्रमः प्रलापो घर्मेच्छा विनामश्चानिलज्वरे ।

आगमादीनां वैषम्यमनिलज्वरे लिंगमिति योज्यम् । ज्वरस्यागमः

संतापारंभस्तस्य वैषम्यं शिरःप्रभृतीनामंगानां न युगपत्संतापोऽपि तु कदाचिदस्य शिरसि पूर्वमागच्छति कदाचिदनयोः पादयोर्वेति । अपगमो ज्वरस्य मोक्षस्तस्य वैषम्यं कदाचिदस्य पूर्वं पादयोः संतापमोक्षः कदाचित्त्रिके कदाचिच्छिरसि संतापस्य मुक्तिरिति । तथा क्षोभमृदुतयोर्वैषम्यं कदाचित्तीव्रः संतापः कदाचिन्मृदुरिति । वेदना ज्वरस्य तास्तास्तासां वैषम्यं न युगपत्सर्वांगीणो वेदनोपलंभोऽपि तु क्वचित्कदाचित्कस्मिंश्चिदंग इति । तथा ज्वरस्य य ऊष्मा संतापस्तस्यापि वैषम्यात्कदाचिच्छिरस्यस्य संताप उपलभ्यते कदाचित्पादाद्यन्यतमेंऽगे। तत्रतत्रांगे बाहुशिरःप्रभृतौ तास्तावेदनाः । पादयोः सुप्ततायाा वक्ष्यमाणाश्चला अनवस्थिताः स्युर्वायोश्चलरूपत्वात् । ता एवाह । पादयोरित्यादि। पादयोः सुप्तिर्निश्चेतनत्वम् । नखक्षतादिकमपि न चिंतयेतां तावित्यर्थः । स्तंभः स्तब्धता तयोरेव। पिंडिकयोरुद्वेष्टनमुद्वेष्टः। श्रमः खेदः। संधीनां विच्छेदनमिव । ऊर्वोः सादः स्वक्रियायामसमर्थत्वम् । कट्या ग्रहः स्तंभ इति । पृष्ठं क्षोदमिव संक्षुण्णतामिवायातीति संक्षुण्णसस्यादिवत् । निष्पीड्यत इवोदरं पिण्याकादिवत् । छिद्यंत इवास्थीनि करपत्रादिना काष्ठवदतिशयेन पार्श्वगान्यस्थीनि च्छिद्यंत इव । तथा हृदयस्य ग्रहणम् । वक्षस उरसः प्राजनेनेव प्रतोदेनेव तोदो व्यथनम् । स्कंधयोर्मथनमरणेरिव । बाह्वोर्भेदो विदारणमिव । अंसयोः पीडनं तैलादिपीडनकाष्ठैरिव । हन्वोर्भक्षणेऽसामर्थ्यं तथा जृंभणादीनि स्युः । विरसास्यताऽव्यक्तरसत्वं मुखेऽस्य भवति येन मधुराद्यन्यतमं रसं न निश्चिनोति अथवा कषायरसत्वं वक्रस्य । मलानां मूत्रपुरीषादीनामप्रवर्तनमविसर्गः । रूक्षत्वमरुणत्वं त्वगादीनां भवति । रोगस्वभावात् । तथा प्रसेकादयश्च स्युः । अत्रारोचकाश्रद्धयोः को विशेषः । ब्रूमः । अरोचकेन वक्रस्थमपि न भुंक्ते। अश्रद्धया तु केवलं नाभिलषति मुखस्थं तु भक्षयत्येवेति विशेषः। विषादिता विषण्णत्वं दुःखितत्वम्। रोमादीनां हर्षो नेत्र्ष्यादयश्च वातज्वरे स्युः ।

अथ पित्तज्वरलक्षणार्थमाह ।

युगपद्व्याप्तिरंगानां प्रलापः कटुवक्रता ॥ १८ ॥
नासास्यपाकः शीतेच्छा भ्रमो मूर्च्छा मदोऽरतिः ।

शिरःस्रंसः पित्तवमनं रक्तष्ठीवनमम्लकः ॥ १९ ॥
रक्तकोठोद्गमः पीतहरितत्वं त्वगादिषु ।
स्वेदो निःश्वासवैगंध्यमतितृष्णा च पित्तजे ॥ २० ॥

पित्तज्वरे युगपत्तुल्यकालमंगानां व्याप्तिः शिरःप्रभृतीन्यंगानि संतापेनैककालं व्याप्यंते न तु वातज्वर इवांगमादीनां वैषम्यमिति व्याप्तिग्रहणेन द्योतयति । प्रलापोऽसंबद्धवचनस्योक्तिः । कटुकरसत्वमास्ये । तथा नासायामास्ये च पाकः । तथा शीतेच्छादयोऽत्र भवंति । मंडलाकारा निर्मुखाः पिटिकाः कोठा इत्युच्यंते ।ननु दोषास्त्रयोपि ज्वरं निर्वर्त्तयंतीत्युक्तम् ।पित्तज्वरे च पित्तेन युक्तस्य कायाग्नेर्भूयो वृध्या भव्यं नाग्निमांद्येन । वृद्धिः समानैः सर्वेषामिति वचनात् । एवंचाग्निमांद्याभावाज्ज्वरस्य संभवेऽप्युपपत्तिरयुक्ता । नैवम् । स्वस्थानाच्चालनेनाग्नेर्मांद्यापत्तेः । स्थानवशादन्यथात्वस्याप्यग्नेः क्रियासामर्थ्यं दृष्टम् । तथा चाष्टांगसंग्रहे शोषनिदाने वक्ष्यति । योंऽशः शरीरसंधीनाविशति तेन जृंभा ज्वरश्चोपजायत इत्यादि।तस्मात्स एवाग्निः क्वचिदेवंदेशे पक्तुं शक्तो भवति न सर्वत्र । उष्णगुणेन तु पित्तेन युक्तः पक्ता भवत्येवोष्णतरः । अत एव संतापादीनधिकतरान् करोतीति नकिंचिदत्रानुपपन्नम् ।

कफज्वरलक्षणमाह ।

विशेषादरुचिर्जाड्यं स्रोतोरोधोऽल्पवेगता ।
प्रसेको मुखमाधुर्यं हृल्लेपश्वासपीनसाः ॥ २१ ॥
हृल्लासश्छर्दनं कासः स्तंभः श्वैत्यं त्वगादिषु ।
अंगेषु शीतपिटिकास्तंद्रोदर्दः कफोद्भवे ॥ २२ ॥

सर्वज्वरेऽरुचिर्भवत्येव । अविशयेन तु कफजे । तथा जाड्यादयः स्युः । त्वगादिष्वित्यादिशब्द आस्याक्षिनखादीनां ग्रहणाय । उदर्दस्य लक्षणं तत्रांतर उक्तम् । शीतपानीयसंस्पर्शाच्छीतकाले विशेषतः । श्वयथुः शिशिरार्त्तानामुदर्दः कफसंभव इति ।

एवं त्रयाणां दोषाणां पृथग्लिंगान्यभिधाय सांमान्यलिंगान्यधुना कथयति ।

काले यथास्वं सर्वेषां प्रवृत्तिर्वृद्धिरेव वा ।

कालः पूर्वाह्णादिको वर्षादिको वा यो वातादेस्तस्मिन् काले यथास्वं यथायथं वातादिज्वराणामप्रवृत्तानां प्रवृत्तिरुत्पत्तिरुत्पन्नानामाधिक्यं वा स्यात्तदा वातादिज्वरोऽयमित्यवबुध्येत ।

इदानीं सामान्येनान्यदपि लिंगद्वयमाह ।

निदानोक्तानुपशयो विपरीतोपशायिता ।

निदानानि च तान्युक्तानि च तिक्तोषणादीनि वातादीनि ज्वरकारणानि तैस्नुपशयो यस्मिन् ज्वरे स एवम् । रोगवृद्ध्या हि रोगिणो दुःखावहत्वम् । ननु निदानानुपशय इत्येतावदस्तु । किं मुक्तग्रहणेन । उच्यते । उक्तग्रहणं स्वस्वनिदानग्रहणार्थम् । उक्तग्रहणमंतरेण यानि कानि चिन्निदानानि रक्तपित्तश्वासादीनि तेषामनुपशय इत्येवं प्राप्नुयात् । उक्तशब्दोच्चारणसामर्थ्यात्तु यान्येव वातज्वर उक्तानि तान्येव तत्र ज्वरे गृह्यंते नेतराणि । एवं पित्तकफादिज्वरादिषु । तस्मादुक्तग्रहणं कर्तव्यम् । विपरीतोपशायितेति । उपशेतेऽवश्यमित्युपशायि विपरीतैरुपशायि विपरीतोपाशयि तस्य भावो विपरीतोपशायिता सुखानुबंध आरोग्यलक्षणः कस्य चिद्विपरीतैः प्रकृतत्वान्निदानस्यैव । एवं ज्वरनिदानप्रतिपक्षभूतैः सर्वेषां ज्वराणामुपशयः सुखानुबंधो विपरीतोपशायितेति बोध्यम् । ननु निदानोक्तानुपशय इतीदमेवास्तु किं विपरीतोपशायितेत्यनेन । यस्य हि निदानोक्तानुपशयस्तस्यावश्यं विपरीतोपशायितया भाव्यम् । नैवमनैकांतिकत्वात् । तथा ह्यतीसारादिषु निदानोक्तानुपशय उपलभ्यते न च सामावस्थायां विपरीतं संग्राह्युपशायिता । अपि च । मद्योत्थानां विकाराणां मद्यमेव स्वाभिकमित्युक्तम् । नचैवं विपरीतोपशायितेति घटते । तस्मान्न्याय्यमुभयोरुपादानम् । एवं हि लक्षणं सम्यगुक्तं भवति ।

यथा स्वलिंगसंसर्गे ज्वरः संसर्गजो

यद्यत्स्वं यथास्वं यानि यस्य ज्वरस्य स्वानि लिंगानि वातज्वरस्य पित्तज्वरस्य श्लेष्मज्वरस्य च तेषां संसर्गो लिंगसंसर्गः । संसृष्टलिंगत्वं

तस्मिन्सति संसर्गजो ज्वरो वेद्यः। अत्रापि काले यथास्वमित्यादि सर्वं लक्षणं बोध्यम्।

नचैतावदेव संसर्गलक्षणमित्याह।

अपि च ॥ २३ ॥

शिरोऽर्त्तिमूर्च्छावमिदाहमोहकंठास्यशोषारतिपर्वभेदाः।
उन्निद्रतातृड्भ्रमरोमहर्षा जृंभातिवाक्कं च चलात्सपित्तात्॥२४॥

चलात्सपित्ताद्वातपित्तसंसर्गजे शिरोर्त्यादयः स्युः। कंठास्ययोः शोषेण संबंधः। वातज्वरे शिरोर्त्यादीनि प्रायो दृष्टानि कानिचित्तु पित्तज्वरे दृष्टानि तानि च वातपित्तज्वरे दृश्यंते। तथा अन्यान्यप्यधिकान्यत्र वातपित्तज्वरे दृष्टानि यानि न केवले वातज्वरे नापि पित्तज्वरे दृष्टानि। एवमन्ययोः संसर्गज्वरयोर्योज्यम्। उपजातिर्वृत्तम्।

इदानीं कफानिलसंसर्गलक्षणमाह।

तापहान्यरुचिपर्वशिरोरुक्पीनसश्वसनकासविबंधाः।
शीतजाड्यतिमिरभ्रमतंद्राः श्लेष्मवातजनितज्वरलिंगम् ॥२५॥

तापहान्यादिश्लेष्मवातज्वरस्य लिंगम्। तापहानिस्तापाभावः। विबंधो मूत्रपुरीषादीनाम्। स्वागता वृत्तम्।

अधुना कफपित्तसंसर्गज्वरं लक्षयति।

शीतस्तंभस्वेददाहाव्यवस्थास्तृष्णा कासः श्लेष्मपित्तप्रवृत्तिः।
मोहस्तंद्रालिप्ततिक्तास्यता च ज्ञेयं रूपं श्लेष्मपित्तज्वरस्य२६

शीतादीनामव्यवस्था अनियमः। तथा तृष्णाप्रवृत्त्यादिकं च श्लेष्मपित्तज्वरस्य वेद्यम्। शालिनी वृत्तम्। अथ द्विदोषजातां ज्वराणां किमागमापगमवैषम्यादिना क्रमेणोत्पत्तिर्युगपत्सर्वशरीरप्राप्त्या वेत्यत्र संशयः। तत्र संसर्गजत्वादेककालं द्वयोरपि पक्षयोः संभवो युक्तः। किंत्वेतयोः पक्षयोर्विरोधाद्युगपदसंभव इति। अत्रोच्यते। यदि संसर्गजे ज्वरे बलवान् वायुः स्यात्तदा आगमापगमवैषम्यादिना क्रमेण। अथ पित्तस्य बलीयस्त्वं तदा युगपत्सर्वशरीरव्याप्तिक्रमेण। समौ यदा द्वावपि भवतस्तदापि यस्य

देशकालादिना बललाभस्तदातस्यैवोत्पत्तिक्रमेण ज्वरो भवति । सन्निपाते तु युगपदेव शरीरव्याप्तिः ।

अथ संन्निपातज्वरस्य लक्षणमाह ।

सर्वजो लक्षणैः सर्वैर्दाहोऽत्र च मुहुर्मुहुः ।
तद्वच्छीतं महानिद्रा दिवाजागरणं निशि ॥ २७ ॥
सदा वा नैव वा निद्रा महास्वेदोऽति नैव वा ।
गीतनर्त्तनहास्यादिविकृतेहाप्रवर्तनम् ॥ २८ ॥
साश्रुणी कलुषे रक्ते भुग्ने लुलितपक्ष्मणी ।
अक्षिणी पिंडिकापार्श्वमूर्धपर्वास्थिरुग् भ्रमः ॥ २९ ॥
सस्वनौ सरुजौ कर्णौ कंठः शूकैरिवाचितः ।
परिदग्धा खरा जिह्वा गुरुः स्रस्तांगसंधिता ॥ ३० ॥
रक्तपित्तकफष्ठीवो लोलनं शिरसोऽतिरुक् ।
कोठानां श्यावरक्तानां मंडलानां च दर्शनम् ॥ ३१ ॥
हृद्व्यथा मलसंसर्गः प्रवृत्तिर्वाल्पशोऽति वा ।
स्निग्धास्यता बलभ्रंशः स्वरसादः प्रलापता ॥ ३२ ॥
दोषपाकश्चिरात्तंद्रा प्रततं कंठकूजनम् ।
सन्निपातमभिन्यासं तं ब्रूयाच्च हृतौजसम् ॥ ३३ ॥

सर्वेभ्यो जातो वातपित्तकफसमुत्थः सर्वजः सर्वैर्लक्षणैर्युतो भवति । तथा तत्र च सन्निपातज्वरे दाहो मुहुर्मुहुः । तद्वद्दाहवत् पुनः पुनः शीतं भवति । अहनि महती निद्रा । रात्रौ तु जागरणम् । सदा वा दिवसे निशि च नैवचेति द्वयोरपि नक्तंदिवसयोर्निद्रा न भवति । तथा बहुस्वेदोऽतिशयेन नैव वा स्वेदः । तथा गीतादिकाया विकृताया ईहायाश्चेष्टायाः प्रवर्त्तनम् । तथा नयने साश्रु भवतः । तथा कलुषे रक्ते तथा कुटिले । तथा लुलिते पक्ष्मणी ययोस्ते एवम् । तथा पिंडिकादिरुक् भ्रमो मोहः । कर्णौ सशब्दौ सरुजौ सपीडौ च । कंठः शूकैः किशारुभिरिव व्याप्तः । जिह्वा परिदग्धा तथा खरा अमृदुः । तथा गुरुः । तथा स्रस्तांगसंधित्वम् । रक्तादिष्ठीवनम् । मूर्ध्नो लोलनं चलनम् । तथा अतिरुक् । कोठानां श्यावरक्तानां मंडलानां च दर्शनम् । नैव चेत्यत्रापि योज्यम् ।

तथा हृदि पीडा । मलानां मूत्रपुरीषादीनामप्रवृत्तिः । अल्पशो वा प्रवृत्तिरतिशयेनाथवा । तथा स्निग्धास्यतादि भवति । अथास्य संनिपातस्य नामद्वयमाह । तं संन्निपातमभिन्यासं हृतौजसं च ब्रूयात् । तत्रौजस्तु तेजोधातूनामित्याद्योजोलक्षणम् । हृतमोजो येन स हृतौजास्तं हृतौजसम् ।

दोषे विबद्धे नष्टेऽग्नौ सर्वसंपूर्णलक्षणः ।
असाध्यः सोऽन्यथा कृच्छ्रो भवेद्वैकल्यदोऽपि वा ॥३४॥

दोषे विबद्ध इत्येकवचनमयुक्तम् । दोषाणां यत्र च बहुत्वाद्बहुवचनं न्याय्यं स्यात् । अत्रोच्यते । जात्यभिप्रायाददोषः । जात्याख्यायामेकस्य बहुत्वसिद्धेर्दोष इत्युक्ते बहुत्वं गम्यते । यथा निष्पन्नो यव इति । तस्माद्दोषे विबद्ध इति युक्तम् । नष्टेऽग्नावित्यसत् । सर्वज्वरेष्वेव ह्यग्निनाशस्य प्रागभिधानात् । तस्मादयुक्तमेतत् । उच्यते । विशेषाभिप्रायात् । कामं सर्वज्वरेष्वग्निनाशो युक्तः । अस्मिंस्तु सान्निपातिके विशेषेणाग्निनाश इत्यभिप्रायः । दोषे वातपित्तकफमूत्रपुरीषादिके विबद्धेऽप्रवृत्तिशीलेऽग्नौ नष्टे सति सर्वसंपूर्णलक्षणः सन्निपातोऽसाध्यः साधयितुमशक्यः । अन्यथाऽसंपूर्णलक्षणत्वेन स ज्वरः कृच्छ्रोभवेद्वैकल्यदो वा भवेत् ।

किमेष एव सन्निपातज्वरप्रकारः संभवत्युतान्योऽपि संभवतीत्याह ।

अन्यच्च सन्निपातोत्थो यत्र पित्तं पृथक् स्थितम् ।
त्वचि कोष्ठेऽथवा दाहं विदधाति पुरोऽनुवा ॥ ३५ ॥

अन्यशब्दार्थोऽन्यदित्ययं निपातः । अपरोऽयं संन्निपातोत्थो ज्वरः । यत्र सन्निपाते पित्तं वातकफाभ्यां पृथग् भिन्नं स्थितं सत्त्वच्यथवा कदाचित् कोष्ठे दाहं करोति । कथम् । पुरोऽनु वा पूर्वं पश्चाद्वा । अनुवेति स्थानविशेषाभिधायिपदसमीपे श्रूयमाणं स्थानविशेषे विकल्पं करोति । पुरोनुवेत्यत्र कालविशेषाभिधायिपदसमीपे श्रूयमाणं काले विकल्पयति । तत्र चायं विशेषः । त्वचि स्थितं बहिरधिकं दाहं करोत्यंतरल्पम् । कोष्ठे तु स्थितमंतरधिकं बहिस्त्वल्पमिति ।

तद्वद्वातकफौ शीतम्

तद्वदित्यनेन पित्तं परामृश्यते । पित्तेन तुल्यम् । यथा पित्तं पृथक्स्थितं त्वचि कोष्ठेऽथवा दाहं करोऽति पुरोनु वा तथैव वातकफौ त्वचि कोष्ठेऽथवा पुरोऽनुवा शीतं विधत्त इति द्विविधोऽयं सन्निपातः ।

दाहादिर्दुस्तरस्तयोः ।

शीतादिदाहाद्योः सन्निपातयोर्मध्ये यो दाहादिः सन्निपातः सदुस्तरः कृच्छ्रसाध्य इत्यर्थः । केचित्तु शीतादिः शीतार्तो दाहादिर्दाहार्त इति त्रिधा सन्निपातं समगिरन् ।

नन्वस्मिन् शीतादौ दाहादौ च ज्वरे को विशेष इत्याह ।

शीतादौ तत्र पित्तेन कफे स्यंदितशोषिते ॥ ३६ ॥
शीतेशांतेऽम्लको मूर्च्छा मदस्तृष्णा च जायते ।

शीतादौ तत्र तस्मिन् सन्निपाते पित्तेन कर्त्रा कफे स्यंदिते स्राविते शोषिते च ग्रीष्म इव खरदिनकरतापेन हिम इव तथा शीते शांते चार्थाद्दाह उपजायते । अम्लकादयश्च चत्वारः स्युः । पित्तेनेति कर्त्तरि तृतीया । अत एव च बलवत्वेन प्राधान्यात् कफं स्रावयति शोषयतिचेति । अम्लोद्गिरणमम्लकः ।

दाहादौ पुनरंते स्युस्तंद्राष्ठीववमिक्लमाः ॥ ३७ ॥

दाह आदिर्यस्मिन्स दाहादिः । शीतावसान इत्यर्थाद्गम्यते । दाहादौ च सन्निपातेऽस्य दाहस्यांतेऽवसाने तंद्रादयो भवंति । दाहकारि पित्तस्यंदितेनैव कफेन शमिते पित्ते कफोद्रेकादेव कफजास्तंद्रादयो भवंति ।

आगंतुरभिघाताभिषंगशापाभिचारतः ।
चतुर्द्धा

आगंतुज्वरश्चतुर्द्धा भवति । अभिघातजोऽभिषंगजोऽभिशापजोऽभिचारजश्च ।

अत्र क्षतच्छेददाहाद्यैरभिघातजः ॥ ३८ ॥
श्रमाच्च तस्मिन्पवनः प्रायो रक्तं प्रदूषयन् ।
सव्यथाशोफवैवर्ण्यं सरुजं कुरुते ज्वरम् ॥ ३९ ॥

अत्रास्मिन्नागंतौ ज्वरेऽभिघातजो यो ज्वरः स क्षतच्छेदाद्यैः शस्त्रप्रहाराद्यैर्जायते। तथा श्रमाच्चाऽध्वादिकृतादायासात्। तस्मिन्नभिघातजे ज्वरे प्रायो बाहुल्येन पवनो वायुर्ज्वरं कुरुते। किं कुर्वन्। रक्तं प्रदूषयन्। कीदृशं ज्वरम्। सव्यथेत्यादि। व्यथादियुक्तं तथा सरुजम्। प्रायोग्रहणं क्वचिदभिघातजेऽन्योपि दोषः कुप्यति बाहुल्येन तु वायुरिति द्योतयति।

ग्रहावेशौषधिविषक्रोधभीशोककामजः।
अभिषंगात्

ग्रहादिजो ज्वरोऽभिषंगाद्भवति।

इदानीं ग्रहोत्पन्नस्य लिंगमाह।

ग्रहेणास्मिन्नकस्माद्धासरोदने ॥ ४० ॥

ग्रहेण देवदानवादिनाष्टादशभेदभिन्नेन यो ज्वरो भवत्यस्मिंश्च ज्वरेऽकस्मान्निर्निमित्तमेव हासरोदने भवतः।

ओषधीगंधजे मूर्च्छा शिरोरुग्वेपथुः क्षवः।
विषान्मूर्छातिसारास्यश्यावतादाहहृद्ग्रहाः ॥ ४१ ॥
क्रोधात्कंपः शिरोरुक् च प्रलापो भयशोकजे।
कामाद्भ्रमोऽरुचिर्दाहो ह्रीनिद्राधीधृतिक्षयः ॥ ४२ ॥

विषौषधीपुष्पगंधेन वायुनोपनीतेन योज्वरस्तस्मिन्मूर्छादयो जायंते। विषाज्जाते तस्मिन् ज्वरे मूर्छादयो जायंते। आस्यश्यावता कृष्णमुखत्वम्। हृद्ग्रहो हृदये पीडा क्रोधात्कंपो वेपथुर्जायते। तथा शिरोऽर्त्तिश्च भयशोकजे ज्वरे प्रलापः। कामादुद्भूते ज्वरे भ्रमादयो भवंति। ह्रीर्लज्जा। निद्रा स्वप्नः। धीर्बुद्धिः। धृतिर्धैर्यम्। तेषां विनाशः।

ग्रहादौ सन्निपातस्य भयादौ मरुतस्त्रये।
कोपः कोपेऽपि पित्तस्य

ग्रहादौ ज्वरत्रये ग्रहावेशौषधिविषजे सन्निपातस्य कोपः। भयादौ ज्वरत्रये भीशोककामजे. मारुतस्य कोपः। क्रोपेऽपि पित्तस्य। अपिशब्दाद्वातस्यापि कोप इति।

यौ तु शापाभिचारजौ ॥ ४३ ॥
संन्निपातज्वरौ घोरौ तावसह्यतमौ मतौ ।

तमशब्देनैतद्दर्शयति । अन्येऽपि ये सन्निपातज्वरास्तेऽप्यसह्याः सोढुमशक्याः । एतौ पुनः शापाभिचारजावतिशयेन सोढुमशक्याविति ।

तत्राभिचारिकैर्मंत्रैर्हूयमानस्य तप्यते ॥ ४४ ॥
पूर्वं चेतस्ततो देहस्ततो विस्फोटतृड्भ्रमैः ।
सदाहमूर्छैर्ग्रस्तस्य प्रत्यहं वर्धते ज्वरः ॥ ४५ ॥

आभिचारिकैर्मंत्रैरथर्ववेदाद्युपदिष्टैर्हूयमानस्य पुंसो यन्नामोद्देशेन हविःप्रक्षेपः स हूयमान उच्यते । अभिचारमधिकृत्य प्रणीत इति प्राग्वहतेष्ठगिति ठक् । हूयमानस्य पुंसः प्रथमं चेतस्तप्यते सदुःखं जायते । ततोऽनंतरं देहः शरीरं तप्यते सज्वरं संपद्यते । ततोऽनंतरं विस्फोटतृड्भ्रमैर्दाहमूर्छायुतैर्ग्रस्तस्याक्रांतस्य प्रत्यहं ज्वरो वर्द्धते ज्वरस्याधिक्यं भवति । तनुत्वचः स्फोटा एव विस्फोटा भण्यंते ।

इति ज्वरोऽष्टधा दृष्टः

इति पूर्वोक्तेन प्रकारेण निजः सप्तप्रकार आगंतुश्चेत्यष्टप्रकारो ज्वरो दृष्टो मुनींद्रैरिति शेषः ।

समासाद्द्विविधस्तु सः ।
शारीरो मानसः सौम्यस्तीक्ष्णोऽतर्बहिराश्रयः ॥ ४६ ॥
प्राकृतो वैकृतः साध्योऽसाध्यः सामो निरामकः ।

तुर्विशेषे । समासात्संक्षेपतः पुनः स ज्वरो द्विविधः । तदेव द्वैविध्यमाह । शारीरो मानस इत्येकं द्विकम् । सौम्यस्तीक्ष्ण इति द्वितीयम् । अंतराश्रयो बहिराश्रय इति तृतीयम् । प्राकृतो वैकृत इति चतुर्थम् । साध्योऽसाध्य इति पंचमम् । सामो निराम इति षष्ठम् । इति द्वैविध्यमेषां द्विकानाम् ।

संप्रत्येतानेवं ज्वरान् व्याचष्टे ।

पूर्वं शरीरे शारीरे तापो मनसि मानसे ॥ ४७ ॥

शारीरे ज्वरं प्रथमं शरीरे तापो भवति पश्चान्मनसीति पूर्वशब्दस्य संबंधिशब्दत्वाद्गम्यते । एवं मानसे पूर्वं मनसि ज्वरे तापो दुःखं पश्चाद्देहे तापः पीडा विशेषाज्जायते ।

इदानीं सौम्यतीक्ष्णौ व्याचष्टे ।

पवने योगवाहित्वाच्छीतं श्लेष्मयुते भवेत् ।

पवने श्लेष्मयुते योगवाहित्वाद्धेतोः शीतं भवेत् । तस्माद्वातश्लेष्मज्वरः सौम्य इति बोध्यम् । श्लेष्मा हि सोम इति प्रागुक्तम् ।

तीक्ष्णमिदानीं वक्ति ।

दाहः पित्तयुते मिश्रं मिश्रे

दाहः पित्तसंबंधे पवने योगवाहित्वाद्भवेत् । इत्येवं मिश्रे पित्तश्लेष्मयुते पवने योगवाहित्वाच्च पवनस्य मिश्रं दाहशीतं भवेत् । मुहुर्दाहो मुहुः शीतमिति । तदयं सौम्यतीक्ष्णव्यामिश्रस्तृतीयो ज्वर इति ज्ञेयम् । सौम्यस्तीक्ष्ण इति द्वैविध्यकथनं तु समासादिति मंतव्यम् । योगं वहति तच्छीलो योगवाही । येन येन युक्तो भवति तस्य तस्य स्वभावं भजत इत्यर्थः। एवं च सति स्वयं नोष्णो न च शीतो वायुरित्यभ्युपगतम्। तदेव मिह योगवाहित्वात्कफेन युक्ते वायौ शीतं भवेदित्युक्तमसौ वायुः शीतं करोतीत्यर्थः । पित्तयुक्तेऽस्मिन् दाहो भवेदसौ दाहं करोतीति एवं स्वयं नोष्णो न शीत इत्येवावतिष्ठते । तत्र रूक्षो लघुः शीत इत्यत्र च शीत इत्युच्यते। तदिमे वचसी परस्परं व्याजघ्नाते नैवम्। तत्र रूक्षो लघुः शीतः खरः सूक्ष्मश्चलोऽनिलइत्यत्रैवायमर्थस्तथा व्याख्यातो यथा न पूर्वापरव्याहतत्वं भवेत् । तेनेह पुनर्न प्रतन्यते ।

इदानीमंतराश्रयस्य लक्षणमाह ।

अंतःसंश्रये पुनः ॥ ४८ ॥
ज्वरेऽधिकविकाराः स्युरंतः क्षोभो मलग्रहः ।

अंतराश्रये तु ज्वरेऽधिकं कृत्वा विकाराः स्युः नबहिरेव । तथा क्षोभस्तीव्रदाहत्वम् । मलानां मूत्रपुरीषादीनां ग्रहो निबंधः ।

बहिरेव बहिर्वेगे तापोऽपि च सुसाध्यता ॥ ४९ ॥

बहिर्वेगे तु बहिरेव तापो नाभ्यंतरे। अपिचेत्यंतःक्षोभमलग्रहावप्य-न न स्त इति समुच्चिनोति। तत्र च बहिर्वेगोऽन्न एव सुसाध्यता सुखसा-ध्यत्वं भवति। अंतराश्रये तु दुःसाध्यतेत्यर्थादुक्तं भवति।

संप्रति प्राकृतवैकृतौ लक्षयति।

वर्षाशरद्वसंतेषु वाताद्यैः प्राकृतः क्रमात्।
वैकृतोऽन्यः स दुःसाध्यः प्रायश्च प्राकृतोऽनिलात्॥५०॥

वर्षादिषु त्रिषु ऋतुषु यथाक्रमं वाताद्यैस्त्रिभिर्दोषैर्यो ज्वरो जायते स प्राकृतः। वर्षासु वातज्वरः प्राकृतः शरदि पित्तज्वरो वसंते कफज्वर इति परिभाष्यते। अत एव वातप्रकृतेर्वातेन यो ज्वरः पित्तप्रकृतेः पित्तेन श्लेष्मप्रकृतेः श्लेष्मणा स न प्रकृतिभवत्वेन प्राकृत इत्युच्यते। वैकृतोऽन्य इति।यो ज्वरो वर्षादिभ्यऋतुभ्योऽन्यत्र काले जातो वर्षादिष्वपि वा न यथाक्रमं वाताद्यैर्जनितः स यथोक्तप्राकृतलक्षणादन्यः स वैकृत उच्यते। स च कृच्छ्रसाध्यः। प्राकृतस्तु सुसाध्य इत्यर्थाद्गम्यते। प्रायइत्यादि। प्रायो बाहुल्येन प्राकृतोऽपि यो ज्वरोऽनिलाज्जायते सोऽपि दुःसाध्यः। प्रायोग्रहणेनैतद् द्योतयति। कदाचिद्दैवानुकूलत्वात्सुसाध्य एव ननुतर्हि वर्षास्वपि प्राकृतोऽपि ज्वरो यथाविकृतिविज्ञानीये कथितस्तथाऽसाध्य एव। ज्वरो निहंति बलवानित्यादि। तदेतत्पूर्वापरव्याहतमिव दृश्यते। नैवम्। अनयोर्वचसोः सामान्यविशेषरूपत्वात्। तथा चेह सामान्येनोक्तं विकृतिविज्ञाने तु विशेषेणेति। एतदेव च स्फुटीकर्तुं वक्ष्यति विकृतिविज्ञाने प्रागसाध्य उदाहृत इति।

संप्रति वर्षासु प्राकृतस्य ज्वरस्य स्वरूपं निरूपयति।

वर्षासु मारुतो दुष्टः पित्तश्लेष्मान्वितो ज्वरम्।
कुर्यात्.

प्रावृषि पवनः कुपितः पित्तश्लेष्मयुतो ज्वरं कुर्यात्। प्रावृषि प्राकृतो ज्वरो वातप्रधानः पित्तश्लेष्माणौ त्वनुबलत्वेन वातस्य स्थितौ न तु संनिपात इव स्वयं ज्वरकारकावित्यर्थः।

सांप्रतं शरदि प्राकृतस्य ज्वरस्य दोषबलाबलं लक्षयति।

पित्तं च शरदि तस्य चानुबलं कफः ॥ ५१ ॥
तत्प्रकृत्या विसर्गाच्च तत्र नानशनाद्भयम् ।

पित्तं शरदि प्राकृतं ज्वरं कुर्यादित्यनुवर्तते । प्रावृट्संचितस्य-पित्तस्य तदा कोपसंभवात् तस्य च पित्तस्यानुबलमनुबंधि बलं कफः अनुबलमिवानुबलम् । यथा कस्यचित् स्वतंत्रस्य राज्ञो गजतुरगरथपुरुषादिबलवतो वैरिभिः सह युध्यमानस्य पश्चादन्यद्बलं तच्छक्तेरनुबृंहणार्थमागच्छत्येवं स्वतंत्रस्य पित्तस्य ज्वरं कुर्वतो बलोपबृंहणं शरदि कफः करोति । तत्प्रकृत्येति तच्छब्देन वर्षाशरदुद्भूतौ मारुतज्वरपित्तज्वरौ परामृश्येते । तयोः प्रकृतिस्तत्प्रकृतिस्तया तत्प्रकृत्या तत्स्वभावेन तत्र प्राकृते ज्वरे अनशनाल्लंघनाद्भयं नभवतीति शेषः । विसर्गाच्च । वर्षाशरदुपलक्षितो हि कालो विसर्गः सौम्यस्वभावस्तस्माच्च कारणात्तस्मिन् काले ज्वर उत्पन्ने लंघनात् प्रत्यपायशंका न भवति । यथाऽन्यस्मिन् काले ज्वर आदानकालस्वभावाद्वातपित्तोल्बणत्वाच्चानशनाद्भयं भवतीत्यर्थः ।

कफो वसंते तमपि वातपित्तं भवेदनु ॥ ५२ ॥

वसंते काले कफो ज्वरं कुर्यादिति वर्तते । तं च कफमनु वातपित्तं भवेत् । वातपित्ते तस्यानुबले भवत इत्यर्थः । नन्वत्र साक्षात्कफस्य कर्तृत्वमुच्यते।कफश्च सौम्यस्वभावस्तस्मादत्र नानशनाद्भयमिति तच्चायुक्तम् । तथाहि वर्षाशरदोः श्लेष्मानुबलत्वं कालश्च विसर्गाख्य इति कारणद्वयसंभवाद्धात्वपचयो न संभाव्यत एव।वसंते तु कालस्याग्नेयत्वाद्वातपित्तानुबलत्वाच्चावश्यंभावी धात्वपचय एव । तस्माद्वसंतेऽनशनाद्भयं शंक्यते । केचित्तु ज्वरस्यामाशयसमुत्थत्वाद्वातकफोत्थत्वाच्चात्रापि किंचिन्मात्रमदर्शनाद्भयं नाशंक्यत एवेत्याहुः ।

अथ साध्यासाध्यज्वरलक्षणार्थमाह ।

बलवत्स्वल्पदोषेषु ज्वरः साध्योऽनुपद्रवः ।

बलवत्सु नरेषु यौवनादिसंपत्त्या तथाऽल्पदोषेषु यो ज्वरो जात उपद्रवेण कासादिना रहितः स साध्यः साधयितुं शक्यः ।

सर्वथा विकृतिज्ञाने प्रागसाध्य उदाहृतः ॥ ५३ ॥

सर्वथेति । यादृगातुरस्य यादृशो ज्वरोऽसाध्यो भवति तादृशो विकृतिविज्ञानीये शारीरे ज्वरो निहंति बलवानित्यादिना ग्रंथेन प्राक् पूर्व मुक्तः ।

अधुना सामनिरामौ ज्वरौ लक्षयति ।

ज्वरोपद्रवतीक्ष्णत्वमग्लानिर्बहुमूत्रता ।
न प्रवृत्तिर्न विड् जीर्णा न क्षुत्सामज्वराकृतिः ॥५४॥

ज्वरस्योपद्रवाः प्रलापभ्रमादयस्तेषां तीक्ष्णत्वं तीव्रता । तथा बहु मूत्रता । तथा न प्रवृत्तिर्न पुरीषस्य प्रवर्तनम् । विट्प्रवृत्तावपि हि प्रवृत्तिशब्दः प्रसिद्धः । यथाऽनंतरमधुनैवाधीतं प्रवृत्तिर्वाल्पशोऽतिवेति । अथचेद्विट् प्रवर्त्तते सा न जीर्णा पक्का न भवति । तथा न क्षुन्न बुभुक्षा । इयमशेषा लिंगसंहतिः सामज्वराकृतिः सामज्वरस्य लक्षणम् । सह आमेन वर्तते यो ज्वरः स सामज्वरस्तस्याकृतिः। ऊष्मणोऽल्पबल वेनेत्याद्यामलक्षणम् ।

संप्रति पच्यमानज्वरस्य लक्षणमाह ।

ज्वरवेगोऽधिकं तृष्णा प्रलापः श्वसनं भ्रमः ।
मलप्रवृत्तिरुत्क्लेशः पच्यमानस्य लक्षणम् ॥ ५५ ॥

अतिशयेन ज्वरवेगस्तृष्णादयश्चेति पच्यमानज्वरस्य लक्षणम् । पच्यमानज्वरस्य च द्विकेऽनिर्दिष्टस्यापीह कथनं मतांतरीयकत्वात् । तथा हि। यावत्पच्यमानावस्था न भवति तावत्कथं निरामावस्था स्यात्। तस्माद्युक्तः पच्यमानज्वरस्य निर्देशः ।

इदानीं निरामज्वरलक्षणमाह ।

जीर्णतामविपर्यासात्सप्तरात्रं च लंघनात् ।

आमशब्देनात्र सामज्वरलक्षणमुपलक्ष्यते । तेन सामज्वरोक्तलक्षणविपर्यासाज्ज्वरस्य जीर्णता वेद्येति बोध्यम् । यथा । ज्वरोपद्रवमृदुत्वंग्लानिरल्पमूत्रता पक्वविट्प्रवृत्तिः क्षुदुपगमनमित्येवंरूपो विपर्यासः ।

तथा ज्वरवेगोऽधिकमित्यादेः पच्यमानज्वराकृतेश्च विपर्यासाज्जीर्णता पक्वता लक्षयितव्या। तथाहि पच्यमानतायामपि सामता संभाव्यत एव। तथा सप्तरात्रं च लंघनात्। सप्तरात्रमिति सप्तानां रात्रीणां समाहार इत्यच् समासांतः। अत्यंतसंयोगे द्वितीया। तेनायमर्थः। सप्तरात्रीर्लंघयित्वाऽतिवाह्य ततोऽनंतरं यः कालोऽष्टमदिनादिस्तदा ज्वरस्य जीर्णता निरामतेति। तथा च मुनिः। सप्ताहेन तु पच्यंते सप्तधातुगता मलाः। निरामश्चाप्यतः प्रोक्तो ज्वरः प्रायोऽष्टमेऽहनीति। नन्वेवंसति सप्तरात्रातिप्रवृत्तिरेव निरामज्वरलिंगमस्तु। जीर्णतामविपर्यासादित्यनेननार्थः। अस्त्येवैतत् किं तु संन्निपातज्वरे बहुना कालेन मलपाको भवति तस्मात्तल्लक्षणार्थं जीर्णतामविपर्यासादित्युक्तम्। यद्येवं जीर्णतामविपर्यासादित्यस्तु किं सप्तरात्रं च लंघनादित्यनेन। अपि च त्रिदोषजे ज्वरे सप्तरात्रातिक्रमलक्षणं लिंगं नोपयुज्यते। तत्र ह्येवमुच्यते। वातपित्तकफैः सप्तदशद्वादशचेत्यारभ्य यावत् शुध्यशुध्योर्ज्वरः कालं दीर्घमप्यनुवर्त्तत इति। तस्मात्सप्तरात्रं च लंघनात्क्रियवाच्यमात्रमिति। उच्यते। अल्पदोषो यो ज्वरस्तस्यामविपर्यासात्सप्ताहादर्वागपि जीर्णतोच्यते। यस्तु बहुदोषो ज्वरस्तस्य तु कृतसप्तलंघनस्य जीर्णतोच्यते। इति लक्षणद्वयेन प्रत्यपादि। अत एव च तत्र पक्ष्यमनुजज्ञे। वक्ष्यतिहि। अत्ययं षड्हो ज्ञेयो दोषं च रक्षता। तस्मादेतयोर्लक्षणयोर्द्वयोरप्युपादानं न्याय्यमिति स्थितम्। खरनादेनाप्येवमवादि। नच निःसप्ततैवेह निरामज्वरकारणम्। चिरादपि हि पच्यंते सन्निपातज्वरे मलाः। सप्तरात्रातिवृत्तिश्च क्षामतादिश्च लक्षणम्। तस्मात्तदुभयं दृष्ट्वा निरामं ज्वरमादिशेदिति। जीर्णः पक्वः पुराण इति पर्यायाः।

ज्वरः पंचविधः प्रोक्तो मलकालबलाबलात्॥ ५६॥
प्रायशः संन्निपातेन भूयसा तूपदिश्यते।
संततः सततोऽन्येद्युस्तृतीयकचतुर्थकौ॥ ५७॥

पंचप्रकारो ज्वरो वक्ष्यमाणः संततादिभिर्भेदैः प्रोक्तो मुनींद्रैरिति शेषः। कुतः। मलेत्यादि। मलो वातादिः। कालः पूर्वाह्णादिः। बलं च न च बलमित्येकशेषः। बलं चाबलं च बलाबले कालि बलाबलं कालबलाबलम्।

सप्तमीति योगविभागात् समासः । मलानां कालबलाबलं मलकालबलाबलं तस्मात् द्विबलशब्दोऽत्रनिर्दिष्टो द्विविधसंबंधार्थः।कोऽसौ द्विविधः संबंध इति चेत् । ब्रूमः । ज्वरः पंचविधः कथितो मलकालबलात्तथा मलकाबलाबलात् । तदयमत्रार्थः । संततो ज्वरो मलकालबलादुक्तः । तथाचानंतरमेव संततलक्षणं वक्ष्यति।मला बलिनो गुरवः स्तब्धाः संततं निष्प्रतिद्वंद्वा ज्वरं कुर्युरिति । तस्माद्बलवंत एव हि दोषाः संततं ज्वरं कुर्वंति। विषमज्वराश्चत्वारो मलकालबलाबलाद्भवंति । तथा च विषमज्वरलक्षणेऽधुनैवाध्येष्यते।अल्पोऽपि दोषो दूष्यादेर्लब्ध्वान्यतमतो बलम्।सविपक्षो ज्वरं कुर्याद्विषमं क्षयवृद्धिभागिति । तस्माच्चतुष्प्रकारोऽपि विषमज्वरो मलकालबलाबलाद्भवति । खरनादेनाप्युक्तम् । बलिभिः सर्वगैः सामैः स्रोतोविकारिभिः । निष्प्रत्यनीकैर्दोषैर्यः संततो जायते ज्वर इत्यादि । तथा तत्रैव विषमज्वरे गदितम् । व्याधिक्लिष्टस्येत्यारभ्य यावद्बलाबलविशेषस्तु दोषाणां संप्रवर्तत इति । तथा तत्रैवचोक्तम् । भूय्युत्क्रम्य यथाकालं बीजं काले प्रसूयते । तथा कालक्रमाद्दोषः काले ज्वरकरो भवेदिति । प्रायश इत्यादि । बाहुल्येनायं संततादिज्वरः सन्निपाताद्भवति । अत्र सन्निपातो नेत्यसाधुः । नह्यन्यः कश्चित्संततादिव्यतिरिक्तो ज्वरोऽस्ति [illegible]दोषजं द्विदोषजं वा परिकल्पयेदिति । तस्मादसदेतत् । उच्यते । समर्षादया दोषगत्या ये संततादयो ज्वरा उत्पद्यंते त एकदोषजादय उपपद्यंते । ये पुनर्विषमसंप्राप्तिसमुत्पन्नाः संततादयस्ते सन्निपातेनेति प्रायशः सन्निपातेनेति न्याय्यमेतत् । नन्वेवं सति वातिकोऽयं पैत्तिकोऽयं श्लैष्मिकोऽयमयं द्वांद्विक इति कथं व्यपदेश इत्याह । भूयसेति । सन्निपातोद्भवेऽप्यस्मिन् संततादौ भूयानधिको यो दोषस्तद्दोषोपलक्षितां संज्ञामीसाद्यतीत्यर्थः। वातज्वरोऽयं पित्तज्वरोऽयमित्यादि। तुरवधारणे। भूयसैव दोषेण व्यपदेशो नान्येनेति। ततश्चैवं संन्निपातोत्थः संततादिज्वर इति स्थितम् । अत एव तंत्रांतर एवं जगाद । संततो मारुतात्प्रायः पित्तात् प्रायस्तृतीयकः । अन्येद्युश्च कफात्प्रायः सन्निपाताच्चतुर्थकः । सन्निपातकृतत्वात्तु दुश्चिकित्स्यश्चतुर्थक इति । तथा च । पृष्ठेऽनिलकफोद्भूतः श्लेष्मपित्तोद्भवस्त्रिके । शिरस्यनिलसंभूतो गृह्णातीह तृतीयकः । चतुर्थकस्तु श्लेष्मोत्थः प्रतिगृह्णाति जंघयोः । वातिकः शिरसोऽभ्येति द्विधैवायं

स्वभावतः । प्रस्कंधतस्तु विज्ञेयो विपरीतश्चतुर्थक इति । अथ तदेव पंचविधत्वमाह । संततः संततोऽन्येद्युस्तृतीयकचतुर्थकाविति। ननु पंचविधो ज्वर इत्यनुपपन्नं षष्ठस्य च तुर्थकविपर्ययस्य च वक्ष्यमाणत्वात् । अत्र ब्रूमः । चतुर्थकांतर्गतत्वाददोषः। प्लीहोदरे यकृदुदरवत् । तथा हि । अष्टावुदराणीति प्लीहोदरे च यथायकृदुदरस्यांतर्भावादष्टधात्वमेवं ज्वरे चतुर्थक एव चतुर्थविपर्ययस्यांतर्भावात्पंचधात्वमेव ज्वरस्य साधु ।

अथ महारंभत्वेन प्राधान्यात्संततसंप्राप्तिमेवलक्षयति ।

धातुमूत्रशकृद्वाहिस्रोतसां व्यापिनो मलाः ।
तापयंतस्तनुं सर्वां तुल्यदूष्यादिवर्धिताः ॥ ५८॥
बलिनो गुरवस्तब्धा विशेषेण रसाश्रिताः ।
संततं निष्प्रतिद्वंद्वा ज्वरं कुर्युः सुदुःसहम् ॥ ५९ ॥

मला ज्वरं कुर्युरुत्पादयेयुः । कीदृशाः । धात्वादिस्रोतसां व्यापिनः। धातवश्च मूत्रं च शकृच्च तानि वहंति नित्यं यानि स्रोतांसि तेषाम्।मला इत्यनेनैतद्द्योतयति । यदैव वातादयो मलिनीकरणस्वभावाः स्युस्तदा संततं ज्वरं कुर्युर्नतु दोषरूपा धातुरूपा वा । तथा सर्वामशेषां तनुं तापयंतः संतापादिना पीडयंतो न पुनः संतापमात्रमापादयंतः । तथा तुल्यैः समानैर्दूष्यादिभिर्वर्धिता वृद्धिं नीताः । आदिशब्देन देशर्तुप्रकृतयो गृह्यंते । दूष्या रसादिधातवस्ते च त्रयाणामपि दोषाणां यथायथं तुल्यकालमलैः सर्वैरतुल्या अपि भवंति । प्रायेणैकैकस्य मलद्वयस्य चैकैको देशो वा ऋतुर्वा प्रकृतिर्वा तुल्या भवति । अतस्तुल्यदूष्यादिवर्द्धिता इत्युक्तम् । तथा च धन्वदेशो वातस्यैव वृद्धिहेतुस्तुल्यत्वात् कफस्य त्वतुल्यत्वात् क्षपणहेतुः । अनूपस्तुल्यत्वात् कफस्य वृद्धिहेतुर्वातस्य त्वसमानत्वात्क्षपणहेतुः । ऋतावप्येवं चिंत्यम् । प्रकृतिस्त्रयाणां दोषाणां तुल्यकालं वृद्धिहेतुर्न संभवति विषमदोषजनितत्वात्।येऽप्येवमवोचन्। समाख्या प्रकृतिस्तुल्यत्वादेषां मलानामत्र ज्वरे वर्धनहेतुरिति। तेपि मैवं वोचंतेति वचनीयाः । यतो रोगजननोन्मुखानां दोषाणां नासौ वृद्धिहेतुरारोग्यलक्षणत्वात् । किंभूता दोषाः । बलिनः प्रतिपक्षैरखंडिताः

क्तित्वात्। तथा गुरवः सामत्वात्। स्तब्धा निश्चला ऊर्ध्वमधश्चानिःस-रणात्। विशेषेण रसाश्रिताः विशेषग्रहणं मलानां सर्वधात्वाश्रितत्वं द्यो-तयति। सकलधातुसमाश्रिता अपि भवंति। अतिशयेन रसाख्यं धातुमा-श्रित्यैते संततं कुर्युः।तथा निष्प्रतिद्वंद्वाः प्रत्यनीकरहिताः।कीदृशं ज्वरम्। सुष्ठु दुःखेन कृच्छ्रेण सोढुं शक्यत इति सुदुःसहम्।

मलं ज्वरोष्मा धातून्वा स शीघ्रं क्षपयेत्

ज्वरस्योष्माऽनलधर्मः सकलवस्तुक्षपणस्वभावः स कदाचित्तथाभू-तादृष्टवशादस्मिन् ज्वरे धातुमलयोरेकलोलीभूतयोर्मलं विडादिकं क्षप-येत्। तथा भूतादृष्टसामर्थ्याद्धातून्वा रसादीन् क्षपयेच्छीघ्रमाश्वेव न तु चिरेण कालेन। अत्र च मलक्षपणोद्यतोयं ज्वरोष्मा न धातुक्षपणोद्यत इति निरामलक्षणेन विज्ञायते। तत्र चैतन्निरामलक्षणमसं रोधस्रोतस्त्वं सप्राणत्वमंगलाघवत्वं वातानुलोमनत्वं वाग्देहमनश्चेष्टास्खनालस्यमग्निदी-प्तत्वं विशदास्यत्वं मूत्रपुरीषादिमलप्रवर्तनत्वं क्षुदुपगमोनिर्ग्लानितेत्येकं किंचिदुपद्यमानमुपलभ्य निश्चीयते ज्वरोष्मणो मलक्षपणोद्यतत्वम्। एतल्लक्षणविपर्ययेण दशोपक्रमणीयोक्तेन स्रोतोरोधेत्यादिना सामलक्षण-लक्षणेन निश्चीयते। यथाऽयं ज्वरोष्मा धातुक्षपणोद्यत इति।

ततः।

सर्वाकारं रसादीनां शुध्द्याऽशुध्द्याऽपिवाक्रमात् ॥६०॥
वातपित्तकफैः सप्तदशद्वादशवासरान्।
प्रायोऽनुयाति मर्यादां मोक्षाय च वधाय च ॥ ६१ ॥
इत्यग्निवेशस्य मतं हारीतस्य पुनः स्मृतिः।
द्विगुणा सप्तमी यावन्नवम्येकादशी तथा ॥ ६२ ॥
एषा त्रिदोषमर्यादा मोक्षाय च वधाय च।

स इत्यनुवर्तते। ततस्तस्मान्मलधातुक्षपणात् कारणाद्रसादीनां धा-तुमूत्रशकृद्दोषाणां द्वादशानामप्येकलोलीभूतानां सर्वाकारं निःशेषं कृत्वा शुध्द्याज्वरोष्मणा निष्पादितया निर्मलतया. वातपित्तकफैर्भूयिष्ठैरेकैकश उत्पन्नः स संततो ज्वरः प्रायो मोक्षाय ज्वरमुक्तये मर्यादामवधिं स-

स दश द्वादश वासराननुयात्यनुवर्त्तते । वासरानित्यत्यंतसंयोगे द्वितीया । सर्व आकारो यस्मिन् शोधने तत्सर्वाकारं निःशेषरूपम् । क्रियाविशेषणानां नपुंसकत्वं द्वितीया चेती द्वितीया । क्रमाद्यथाक्रमम् । तेन वातभूयिष्ठः संततो ज्वरः सप्त वासरान् पित्तभूयिष्ठो दश वासरान् कफभूयिष्ठो द्वादश वासरानित्यवतिष्ठते । तथा रसादीनामेकलोलीभूतानां केवलं ज्वरोष्मक्षपणमात्रमनुभवतामशुध्या समलतयैव ज्वरोष्मा वातपित्तकफैरेकैकशः उत्पन्नः प्रायो वधाय मर्यादां सप्तदशद्वादशवासराननुयाति । प्रायो बाहुल्येनैषा मर्यादा कदाचिच्च वातज्वरादिरुक्तेभ्यः सप्तादिवासरेभ्योऽधिकानि दिनान्यनुवृत्त्या मोक्षाय वधाय वा भवति कदाचिन्न्यूनान्यपीति । तंत्रांतरेचोक्तम् । पित्तकफानिलवृध्या दशदिवसद्वादशाहसप्ताहात्ताहंति विमुंचति वाशु ज्वरोष्मणा धातुमलपाकादिति । इत्यग्निवेशस्य मतं ज्ञानम्। हारितस्य पुनरेवं स्मृतिः स्मरणम्।नित्यत्वादायुर्वेदस्य । द्विगुणा सप्तमी चतुर्दशदिनानि यावद्वातज्वरः संततः पित्तज्वरो द्विगुणा नवमी अष्टादशदिनानि. कफज्वरो द्विगुणैकादशी द्वाविंशतिर्दिवसान्। एषा त्रिदोषमर्यादा मोक्षाय च वधाय चेति। सर्वाकारं रसादीनां शुध्याऽशुध्याऽपि वा क्रमादित्यत्राप्यनुवर्तनीयम्। त्रयश्चते दोषाश्चत्रिदोषास्तेषांमर्यादाऽवधिस्त्रिदोषमर्यादा।द्वयमपि चैतत्तंत्रकृद्वचः प्रमाणं तथा दृष्टत्वात् ।

इदानीं यथापरिभाषिताद्विविधादपि मर्यादाप्रकारादधिकतरं कालं यथास्य ज्वरस्यानुवृत्तिर्भवति तथा दर्शयितुमाह ।

शुध्यशुद्धौ ज्वरः कालं दीर्घमप्यनुवर्तते ॥ ६३ ॥

शुद्धिसहिता अशुद्धिः शुध्यशुद्धिः। शाकपार्थिवादित्वात्समासः।तस्यां सत्यां ज्वरः संतताख्यो दीर्घमपि कालमनुवर्त्ततेऽनुबध्नाति।कदाचिद्रसाख्यो धातुर्मलरहितो ज्वरोष्मणा क्षपितमलो भवति कदाचिद्रक्ताद्यन्यतमः । कदाचिद्रक्तादयः सर्वे न रसः कदाचिद्रक्तादयः सर्वे किंचिन्मलरहिता न रसस्तथाभूतः । कदाचित्किंचिन्मलरहितो रक्ताद्यन्यतमः । एवंप्रकारा शुद्धिसहिता अशुद्धिरुच्यते । तस्यां सत्यां संतताख्यो ज्वरो दीर्घकालमनुवर्तते ।

एवं संततस्य लक्षणमाख्याय सततकादीनां विषमज्वरसंज्ञानिमित्तं सामान्येन लक्षणमाह ।

कृशानां व्याधिमुक्तानां मिथ्याहारादिसेविनाम् ।
अल्पोऽपि दोषो दूष्यादेर्लब्ध्वाऽन्यतमतो बलम् ॥ ६४ ॥
सविपक्षो ज्वरं कुर्याद्विषमं क्षयवृद्धिभाक् ।

ईदृशानां पुंसामल्पोऽपि हीनबलोऽपि । अपिशब्दान्महाबलोऽपि दोषो वाताद्यन्यतमो ज्वरं विषमसंज्ञं कुर्यात् । किं कृत्वा । दूष्यादेरन्यतमतो बलं लब्ध्वा । आदिशब्दो देशर्त्वोर्ग्रहणाय । अन्यतमग्रहणं चोपलक्षणार्थम् । तेन कदाचिद्दूष्यादेरेकस्माद्रसादेः कदाचिद्द्वाभ्यां रसरक्ताद्यन्यतमाभ्यां कदाचिद्दूष्यदेशर्तुभ्यो बलं लब्ध्वेति योज्यम् । किंभूतो दोषः । सविपक्षः सह विपक्षेण प्रत्यनीकेन दूष्याद्यन्यतमेन वर्त्तते सविपक्षः । तथा च किंभूतः । क्षयश्च वृद्धिश्च ते भजते सेवते क्षयवृद्धिभाक् । संततो हि ज्वरा निष्प्रत्यनीक इति संततादस्य भेदः । मिथ्याहारादिसेविनामित्यत्रादिशब्देन विहारौषधादिपरिग्रहः ।

दोषः प्रवर्तते तेषां स्वे काले ज्वरयन् बली ॥ ६५ ॥
निवर्त्तते पुनश्चैष प्रत्यनीकबलाबलः ।

तेषां कृशादीनां दोषो वाताद्यन्यतमः स्वकाले यो यस्यात्मीयः कालो वृद्धिहेतुर्वयोऽहोरात्रिभुक्तलक्षणस्तस्मिन् स्वे काले दोषः प्रवर्त्तते । स्वीयं कर्म दर्शयतीत्यर्थः । किंकुर्वन् । ज्वरयन् संतापमुत्पादयन् । कीदृशो दोषः । बली बलवान्सन् प्रवर्तते । पुनश्चैषविषमज्वरदोषः संततकादेरुत्पादको निवर्त्तते स्वव्यापाराद्विरमति । किंभूतः । प्रत्यनीकस्य बलं प्रत्यनीकबलं तेनाबलः । एतदुक्तं भवति यद्यसौ दोषो दूष्यादीनां स्वपक्षाणामन्यतमस्माद्बलं लभते तदाऽसौ स्वव्यापारे प्रवर्तते । यदा तु तस्य विपक्षा भवंति तदा तेषां विपक्षाणामन्यतमस्य बलेनास्य दोषस्य बलं हीयते । तेषां च प्रत्यनीकबलाबलत्वादसौ दोषो निवर्त्तते । वटादिबीजवत् । यथा वटादिबीजं जलादिसामग्रीतो बलमासाद्य विशिष्टे काले रोहत्यंकुरादिकमुद्भावयति ततो जलादिविरहाद्भूमावेवावतिष्ठते न तु स्वकार्यमुद्भावयति तथैवैषोऽपि विषमज्वरस्य कर्ता दोषः स्वपक्षतो दू-

ध्यादेर्बलं लब्ध्वा स्वव्यापारं कुरुते। यदा तु विपक्षबलेनासौ प्रतिहतशक्ति-स्तदा स्वव्यापारं न कुरुते देह एव निलीय तिष्ठति।

क्षीणे दोषे ज्वरः सूक्ष्मो रसादिष्वेव लीयते ॥ ६६ ॥
लीनत्वात्कार्श्यवैवर्ण्यजाड्यादीन्दधाति सः।

दोषे विषमज्वरकारिणि क्षीणे सति सततकादिज्वरः सूक्ष्मो भूत्वा रसादिष्वेव धातुषु लीयते लयं याति। कथं पुनरेतदवगम्यते यदसौ लीनो न पुनर्विनष्ट एवेत्यत्र हेतुमाह। लीनत्वादित्यादि। स तु लीनो ज्वरो लीनत्वात्कार्श्यादीन् करोति। अत एवासौ न विनष्ट एवेत्युच्यते। यतः कार्श्याद्युद्गमवशादुपलभ्यते। निरन्वयविनष्टाद्धि तद्धेतुकार्श्याद्यनुपलब्धिरेव। तस्माल्लीनो दोषो विषमज्वरेषु भवतीति स्थितम्। ननु तुल्येऽपि वातादिदोषप्रकोपे संततज्वर एवाऽऽशु सकलकायव्याप्तिः। सततकादिषु तु चिरेण विच्छिद्य भवतीति।

अत्र युक्तिः केत्याह।

आसन्नविवृतास्यत्वात् स्रोतसां रसवाहिनाम् ॥ ६७ ॥
आशु सर्वस्य वपुषो व्याप्तिर्दोषेण जायते।
संततः स ततस्तेन

आसन्नं विवृतं चास्यं मुखं येषां रसवाहिनां स्रोतसां तान्येवम्। तेषां भाव आसन्नविवृतास्यत्वं तस्माद्धेतोस्तत्र प्रविष्टेन दोषेण शीघ्रं सर्वस्य वपुषः शरीरस्य व्याप्तिर्जायते। तेन कारणेन दोषेणाशु सर्वशरीरव्याप्तिलक्षणेन संतताख्यो ज्वरः सततो निरंतरो भवति।

विपरीतो विपर्ययात् ॥ ६८ ॥

विपरीतः प्रकृतत्वात्संततेन विषमो विषमसंज्ञः संततादिज्वरो विपरीतो भवति न निरंतरं ज्वरयति। कस्माद्विपरीतः। विपर्ययात्। एतदुक्तं भवति। स्थूलान्यासन्नानि विवृतास्यानि च रसवाहीनि स्रोतांसि दूरतराणि संवृतास्यानि सूक्ष्मतराणि च रक्तवाहीनि तैर्दोषश्चिरेण तथा असाकल्येन कायं व्याप्नुवन्नविच्छिन्नकालं ज्वरं करोति। अतएवाह। अहोरात्रस्येति सिद्धिरित्यादि। ततो दूरतराणि संवृत-

रास्यानि च मांसवाहीनि स्रोतांसि तानि चिरतरेण प्राप्नोति दोषः। न चैतैः स्रोतोभिः साकल्येन युगपद्देहमनुव्याप्नोति। अतो अनेन कारणेनासावन्यस्मिन दिने ज्वरं निवर्तयत्यन्येद्युसंज्ञम्। तेनासो संततादपि विप्रकृष्टो भवति ततोऽपि सूक्ष्मतराणि संवृततरमुखानि च मेदोवहानि च तानि चिरतरेण दोषः प्राप्नोति। न च तैरशेषदेहं व्याप्नोति। अतोऽसावनेन कारणेन यथाक्रममन्यदिनमेकं हित्वा तृतीयेऽह्नि तृतीयको भवति। ततोप्यनेनैव विप्रकृष्टतमेन क्रमेण दिनद्वयं हित्वा चतुर्थको भवति। एवं चतुर्थकविपर्ययमासंग्रहेप्याख्यत्। सूक्ष्मसूक्ष्मतरास्येषु दूरदूरतरेषु च। दोषो रक्तादिमार्गेषु शनैरल्पश्चिरेण च। याति देहं च नाशेषं संततादीन् करोत्यतः। क्रमोयं तेन विच्छिन्नसंतातो लक्ष्यते ज्वर इति।

अधुना विषमज्वरस्य स्वरूपं प्रतिपादयन्नाह।

विषमो विषमारंभक्रियाकालोऽनुषंगवान्।

विषमो विषमसंज्ञो ज्वरो विषमारंभक्रियाकालो भवति। आरंभश्च क्रिया च कालश्च आरंभक्रियाकालाः विषमा आरंभक्रियाकाला यस्य स एवम्। तत्र विषम आरंभो यथा कश्चित्पूर्वं मूर्द्धानमारभ्यागच्छति। कश्चित्पृष्ठम्। कश्चिज्जंघाभ्यामिति। विषमक्रियो यथा। कश्चच्छीतकृत्कश्चिद्दाहकृदिति। विषमकालश्च यथा। कश्चित्पूर्वाह्णे समागच्छति। कश्चिन्मध्याह्ने। कश्चिदपराह्णे। कश्चिन्निशीथ इति। तथा अनुषंगवान् दीर्घकालानुबंधी।

दोषो रक्ताश्रयः प्रायः करोति सततं ज्वरम्॥ ६९॥
अहोरात्रस्य स द्विः स्यात्

प्रायो बाहुल्येन रक्ताश्रयो दोषः सततं ज्वरं विदधाति। प्रायोग्रहणं पद्रसाद्याश्रयत्वमस्य सूचयति। तस्मात्सर्वो ज्वरः सर्वधातुव्यापी। भूयांस्तु धातुर्व्यपदिश्यते। अत एव संतते पपाठ। विशेषेण रसाश्रितइति। तस्माद्विशेषेण रक्ताश्रयः सततइत्यवेहि। स सततोऽहोरात्रस्य मध्ये द्विःस्याद्वौकालावनुवर्त्तते। अहर्युक्ता रात्रिरहोरात्रः। अहःसर्वैकदेशेत्यादिना समासांतः। रात्राह्नाहाः पुंसीति पुंस्त्वम्। द्वौ वारौ द्विःद्वित्रिचतुर्भ्यः सुजिति सुच्। अत्र च नायं नियमः। यदन्ह्येकवारं रात्रावेकवार-

मिति किं तर्हि कदाचिदन्ह्येव वारद्वयं कदाचिद्रात्राविव वारद्वयं कदाचिद्द्वयोरपि वारद्वयमिति प्रतीहि ।

सकृदन्येद्युराश्रितः ।
तस्मिन्मांसवहा नाडीः

सकृदन्येद्युरहोरात्रेस्येत्यनुवर्त्तते । अहो रात्रस्य मध्येऽयमन्येद्युर्नाम विषमज्वरः सकृदेकवारं भवेत् । कदाचिदहन्येकवारमुत्पद्यते कदाचिद्रात्राविति । तस्मिन्नन्येद्युर्ज्वरे सर्वधात्वाश्रयोऽपि दोषो विशेषेण मांसवहा नाडीराश्रितः ।

मेदोनाडीस्तृतीयके ॥ ७० ॥
ग्राही पित्तानिलान्मूर्ध्नस्त्रिकस्य कफपित्ततः ।
सपृष्ठस्यानिलकफात्स चैकाहांतरः स्मृतः ॥ ७१ ॥

तृतीयके मेदोवहा नाडीर्विशेषेण दोष आश्रित इति योज्यम् । मेदोवहा नाडीराश्रित्य दोषतृतीयकं कुरुत इत्यर्थः । स च त्रिविधः । पित्तवातादधिकात् कफपित्ताद्वातकफाच्च। तत्र ग्राही मूर्ध्नः शिरसः पित्तानिलात्तृतीयको भवति । मूर्ध्नि वेदनास्तास्ता जनयतीत्यर्थः। यश्च कफपित्तादुत्पद्यते । स त्रिकस्य ग्राही त्रिके पीडामुत्पादयति । यश्चानिलकफाज्जाते स पृष्ठसहितस्य त्रिकस्य ग्राही पृष्ठे त्रिके च पीडां जनयति । एवमयं त्रिप्रकारस्वभावः । स च तृतीयक एकाहांतर इति स्मृतो मुनिभिरिति शेषः । एकेनाह्नांऽतरं व्यवधानं यस्य स एवम् । एकस्मिन्नहनि तिरोभूय पुनरुदेतीत्यर्थः ।

चतुर्थको मले मेदोमज्जास्थ्यन्यतमस्थिते ।
मज्जस्थ एवेत्यपरे प्रभावं स तु दर्शयेत् ॥ ७२ ॥
द्विधा कफेन जंघाभ्यां स पूर्वं शिरसोऽनिलात् ।

मेदश्च मज्जा च अस्थि च मेदोमज्जास्थीनि तेषामन्यतमस्मिन् स्थिते दोषे कदाचिन्मेदसि स्थिते दोषे कदाचिन्मज्जनि कदाचिदस्थिनि स्थिते दोषे चतुर्थको ज्वरो जायते। एकं दिनं ज्वरयित्वा द्व्यहं विमुच्य पुनर्ज्वरयेत् स चतुर्थको वेद्यः। मज्जस्थ एवेत्यपरे। अन्ये पुनराचार्या एवं स्मरंति। च-

तुर्थको ज्वरो मज्जस्थ एव दोषे जायते । स पुनश्चतुर्थकः प्रभावं द्विधा द्विप्रकारं दर्शयेत् । कफेनाधिकेन यो जायते स पूर्वं प्रथमं जंघाभ्यां ततोऽन्येभ्योंऽगेभ्यः । अनिलाद्यो भवति स पूर्वं शिरसो जायतेऽनंतरमंगांतरेभ्यः ।

अस्थिमज्जोभयगते चतुर्थकविपर्ययः ॥ ७३ ॥
त्रिधा

अस्थि च मज्जा च अस्थिमज्जानौ । अस्थिमज्जोरुभयं द्वयं तत्र गतो यो मलो वाताद्यन्यतमस्तस्मिंश्चतुर्थकविपर्ययस्तद्विपरीतलक्षणो विषमज्वरो भवति । स च त्रिधा त्रिप्रकारः । सन्निपातोद्भवत्वेऽपि कदाचिद्वातेनाधिकेनाथवा पित्तेन श्लेष्मणा वा ।

तमेव च लक्षयितुमाह ।

द्व्यहं ज्वरयति दिनमेकं तु मुंचति ।

द्विधातुस्थितदोषोत्पन्नत्वाद्द्वे दिने ज्वरयित्वा दिनमेकं विमुच्य पुनर्द्व्यहं ज्वरयति स चतुर्थकविपर्ययः । अनेनैव लक्षणेन चतुर्थकस्यापि लक्षणमुक्तं भवति । सएकमहो ज्वरयित्वा द्व्यहं विमुच्य पुनर्ज्वरयति । द्वे अह्नि समाहृते द्व्यहः । राजाहःसखिभ्यष्टजिति टच् । अह्नष्टखोरवेति टिलोपः । इदानीमेषां विषम ज्वराणामिमं शेषभूतं ग्रंथमाह ।

बलाबलेन दोषाणामन्नचेष्टादिजन्मना ॥ ७४ ॥
ज्वरः स्यान्मनसस्तद्वत्कर्मणश्च तदातदा ।
दोषदूष्यर्त्वहोरात्रप्रभृतीनां बलाज्ज्वरः ॥ ७५ ॥
मनसो विषयाणां च कालं तं तं प्रपद्यते ।

बलं चाबलं च बलाबलं सामर्थ्यासामर्थ्यमासन्नव्याधिकारणानां दोषाणां वातादीनां तदा तदा बलाबलेन ज्वरः स्यात् । किंभूतेन । अन्नचेष्टादिजन्मना । अद्यत इत्यन्नं रक्तशाल्यादि। अन्नग्रहणमुपलक्षणार्थम् । मांसरसाद्यपि हि पानं गृह्यते । चेष्ट्यत इति चेष्टा कायवाङ्मनोव्यापारो विहार इत्यर्थः । अन्नं च चेष्टा च अन्नचेष्टे । ते आदी येषां कालदूष्यादीनां त एवं तेभ्यो जन्म यस्य बलाबलस्य तेनान्नचेष्टाद्युत्-

न्नेन सततकादिर्ज्वरो भवति। मनसस्तद्वत्। तद्वदित्यनेन दोषाणां बलाबलमतिदिश्यते। यथा दोषाणां शारीराणां बलाबलेन सततकादिर्ज्वरः स्यात्तथा मनसोऽपि दोषाणां बलाबलेन ज्वरः स्यात्। चशद्वात् कर्मणोऽपि पूर्वोक्तस्य बलाबलेन। कस्य संबंधिनः कर्मणः। प्रकृतत्वान्मनस एव। तदेवं कर्मणो व्यापारस्य चित्तस्यार्थस्य बलाबलेन तद्वशाज्ज्वरोऽसौ भवेत्। अन्ये त्वाचक्षते। कर्मणः पुराकृतस्य बलाबलेन पुराकृतकर्मवशादिति। यत्तदोर्नित्याभिसंबंधाद्यदित्यनुक्तमपि लभ्यते। तेनायं संबंधः। यदा यदाऽन्नचेष्टादिजन्मदोषाणां बलाबलं स्यात्तथा मनसो दोषाणां बलाबलं स्यात्तथा कर्मणः पूर्वकृतस्य बलाबलं स्यात्तदातदा सततकादिर्ज्वरः स्यादिति। अपिच दोषाणां वातादीनां बलेन। तथा दूष्याणां रसादीनां तथा ऋतूनां शिशिरादीनां तथाऽहोरात्रस्य तथा प्रकृतीनां बलेन मनसो बलेन तथा विषयाणां शब्दस्पर्शरूपरसगंधानां बलेन ज्वरस्तं तं विशिष्टं कालं प्रपद्यते। तेन कदाचित्सततकोऽन्येद्युस्तृतीयकश्चतुर्थको वा भवति तथा कदाचिच्चतुर्थको भूत्वा तृतीयकोऽन्येद्युः सततको वा भवेत्। संग्रहे च रसादिधातुस्थज्वरलक्षणमुक्तम्। यथा॥ उत्क्लेशो गौरवं दैन्यं भंगोऽगानां विजृंभणम्॥ अरोचको वमिः सादः सर्वस्मिन् रसगे ज्वरे। रक्तनिष्ठीवनं तृष्णा रक्तोष्णपिटिकोद्गमः। दाहरागभ्रममदाः प्रलापो रक्तसंस्थिते। तृड्ग्लानिः सृष्टवर्चस्त्वमंतर्दाहो भ्रमस्तमः। दौर्गंध्यं गात्रविक्षेपो मांसस्थे मेदसि स्थिते। स्वेदोऽतितृष्णा वमनं स्वगंधस्यासहिष्णुता। प्रलापो ग्लानिररुचिरस्थिस्थे त्वस्थिभेदनम्। दोषप्रवृत्तिरूर्ध्वाधःश्वासांगाक्षेपकूजनम्। अंतर्दाहो बहिः शैत्यं श्वासो हिध्मा च मज्जगे। तमसो दर्शनं मर्मच्छेदनं स्तब्धमेढ्रता॥ शुक्रप्रवृत्तिर्मृत्युश्च जायते शुक्रसंश्रये। उत्तरोत्तरदुःसाध्याः पंचात्रांत्यौ तु वर्जयेदिति। प्रलिंपन्निव गात्राणि श्लेष्मणा गौरवेण च। मंदज्वरः प्रलेपस्तु सशीतः स्यात्प्रलेपकः। नित्यं मंदज्वरो रूक्षः शीतः कृच्छ्रेण गच्छति। स्तब्धांगः श्लेष्मभूयिष्ठो भवेद्वातबलासकः। हरिद्राभेकवर्णाभस्तद्वर्णं यः प्रमेहति। स वै हारिद्रको नाम ज्वरभेदोंऽतकः स्मृतः। कफवातौ समौ यस्य हीनपित्तस्य देहिनः। तीक्ष्णो वा यदि वा मंदो जायते रात्रि-

को ज्वरः। दिवाकरात्पित्तबले व्यायामाच्च विशोषिते। शरीरे नीयते वाताज्ज्वरः स्यात् पूर्वरात्रिकः। आमाशये यदा दुष्टे श्लेष्मपित्ते व्यवस्थिते। तदार्धं शीतलं देहे त्वर्धं चोष्णं प्रजायते। काये पित्तं यदा दुष्टं श्लेष्मा चांते व्यवस्थितः। उष्णत्वं तेन देहस्य शीतत्वं करपादयोः। खारनादिना तु शुक्रस्थ एव दोषे वर्ज्यता मन्यपादि। तथा च तद्ग्रंथः। शुक्रस्थे शुक्रविण्मोक्षः श्वसन् प्राणान् विमोक्ष्यतीति।

धातून् प्रक्षोभयन् दोषो मोक्षकाले विलीयते ॥ ७६ ॥
ततो नरः श्वसन् स्विद्यन् कूजन् वमति चेष्टते।
वेपते प्रलपत्युष्णैः शीतैश्चांगैर्हतप्रभः ॥ ७७ ॥
विसंज्ञो ज्वरवेगार्त्तः सक्रोध इव वीक्ष्यते।
सदोषशब्दं च शकृद्द्रवं सृजति वेगवत् ॥ ७८ ॥

दोषो वाताद्यन्यतमो धातून् रसादीन् प्रक्षोभयंश्चंडपवनोद्धूतमहाजलाशयानिव कुर्वन् ज्वरमोक्षकाले विलीयते। विलीयमानदोषवशान्नरः श्वसंस्तथा स्विद्यन्रोमकूपेभ्यो जलं स्रवंस्तथा कूजन्नव्यक्तं शब्दं कुर्वन् वमति च्छर्दयति तथा चेष्टते भूमिशय्यादौ परिलुंठति वेपते लतेव चलति प्रलपत्यसंबद्धं ब्रूते तथा हतप्रभो नष्टकांतिरुष्णैः शीतैः श्चांगैस्तुल्यकालमुपलक्षितो भवति। च शब्दोऽत्र तुल्यकालार्थः। तुल्यकालं तस्य कानिचिदुष्णान्यंगानि कानिचिच्छीतानि। विगता संज्ञा यस्यासौ विसंज्ञस्तथा ज्वरवेगार्तः सक्रोध इव वीक्षते सरोष इवालोकनं करोति तथा शकृत् पुरीषं विमुंचति। किंभूतं। शकृत्। दोषश्च शब्दश्च दोषशब्दौ सह ताभ्यां वर्तते सदोषशब्दम्। दोषशब्देनेहामो विवक्षितः। द्रवमकठिनम्। सामं सस्वनं चेत्यर्थः। वेगोस्यास्तीति वेगवदिति।

सवेगं कृत्वा शकृत्सृजतीति ज्वरमोक्षकाललक्षणमुक्त्वा विगतज्वरलक्षणमभिधित्सुराह।

देहो लघुर्व्यपगतक्लमममोहतापः
पाको मुखे करणसौष्ठवमव्यथत्वम्।
स्वेदः क्षवः प्रकृतियोगि मनोऽन्नलिप्सा
कंडूश्च मूर्ध्नि विगतज्वरलक्षणानि ॥ ७९ ॥

तस्य विगतज्वरस्य नरस्यैतानि लक्षणानि । यथा । देहो लघुर्भवति। न तु गात्रगौरवम् । तथा व्यपगता नष्टाः क्लमनमोहतापा यस्यासौ व्यपगतक्लमनमोहतापस्तदा स संपद्यते । तथा अस्य मुखे वदने पाकः । करणानां चक्षुरादीनां सौष्ठवं पाटवं जायते । तथा अव्यथत्वादयोऽस्य भवंति । प्रकृत्या योगः प्रकृतियोगः स्वभावेन संबंधः । प्रकृतियोगो यस्यास्ति मनसस्तत्प्रकृतियोगि । यादृग्यस्य चित्तं पूर्वं रजोबहुलं तमोबहुलं वा आसीत्तादृक् तस्य संपद्यत इत्यर्थः । तथा अन्नलिप्सा अन्नाभिलाषः । संग्रहे च नक्षत्रसमाश्रयणेन च साध्यासाध्यज्वरलक्षणमुक्तम् । यथा । आधानजन्मनिधनप्रत्यराख्यविपत्करे । नक्षत्रे व्याधिरुत्पन्नः क्लेशाय मरणाय वा । ज्वरस्तु जातः षड्रात्रादश्विनीषु निवर्तते । भरणीषु तु पंचाहात्सप्ताहात्कृत्तिकासु च । त्रिःसप्तरात्रादथवा रोहिण्यामष्टरात्रतः । एकादशाद्वादिवसान्मृगे षण्णवरात्रयः । पंचाहान्मृत्युरार्द्रायां त्रिपक्षे संशयोऽथवा । पुनर्वसौ प्रवृत्तस्तु ज्वरोऽपैति त्रयोदशात् । दिवसात्सप्तविंशाद्वा द्व्यहात्सप्ताहतोऽथवा । पुष्याश्लेषासु मरणं चिरेणापि मघासु च । अवश्यं स्वास्थ्यमाप्नोति द्वादशाहान्मृतो न चेत् । फाल्गुन्योः पूर्वयोर्मृत्युरन्ययोस्तु दिनेऽष्टमे । नवमे चैकविंशे वा ज्वरः सौम्यत्वमृच्छति । हस्तेऽह्नि सप्तमे शांतिश्चित्रायामष्टमे भवेत् । पुनश्चित्रागमे स्वातौ दशाहादथवा त्रिभिः । पक्षैर्मृत्युर्विशाखासु द्वाविंशेऽहनि निर्दिशेत् । नवमेऽह्नि नचेच्छांतिर्मैत्रे मृत्युस्ततः परम्। ज्येष्ठायां पंचमे मृत्युरूर्ध्वं वा द्वादशात्सुखम् । स्वास्थ्यं दशाहान्मूले त्रिसप्ताहे तथा गते। पूर्वाषाढासु नवमे ततोऽन्यासु तु मासतः। अष्टाभिरथवा मासैर्नवभिर्वा भवेच्छिवम् । अज्येष्ठाहाद्धनिष्ठासु दशाहाद्वारुणेषु तु । षडहे द्वादशाहे वा मृत्युर्भाद्रपदासु च । उत्तरासु द्विसप्ताहात् प्रशमो रेवतीषु तु । चतूरात्रेऽष्टरात्रे वा क्षेम इत्याह हारितः।ज्वर इत्युपलक्षणम्। प्रायः सर्वो व्याधिरनया दिशाऽनुसृतो बोध्यः क्षिप्रचिरमोक्षाय जीवितांताय वा । आधानं जन्मतो यद्दशमं नक्षत्रम्।विपत्करं तृतीया तारा। प्रत्यरः पंचमो।निधनसंज्ञा सप्तमी तारा स्मृतेति । अथ किं नक्षत्रसमाश्रयणेन ज्वरस्य साध्यासाध्यविभागोऽङ्गीक्रियतामुत यथानिदानं कुपितदोषलक्षणेन। ब्रूमः । उभयथाऽपि। यतो नक्षत्रं त्रिविधमपि प्राक्तनस्य कर्मणो दैवाख्यस्य शुभ-

रूपस्यारंभस्यशुभाशुभरूपस्य च सौम्यक्रूरमध्यस्वभावसूचकम्। तत्र सौम्येन नक्षत्रेण शुभं क्रूरे चाशुभं मध्यस्वभावेन च शुभाशुभम्। एतदुक्तं भवति। पुरातनकर्मवशान्नक्षत्रेण ज्वर उत्पद्यते। ऐहिककर्मवशान्मिथ्याहारसेवनाख्याद्यथा निदानं वातादिकुपितदोषलक्षणेन च। तदनयोर्बलाबलेन ज्वरस्य साध्यासाध्यविभागो व्यवस्थाप्यः। प्रत्यपादि च मुनिभिः। यथा। कदाचित्कर्मणो बलवत्त्वं कदाचित्पुरुषकारस्येत्युभयथा ज्वरस्य साध्यासाध्यविभागो न्याय्यः।

इति श्रीभृगांकदत्तपुत्रश्रीमदरुणदत्तविरचितायामष्टांगहृदयटीकायां सर्वांगसुंदराख्यायां ज्वरनिदानं नाम द्वितीयोऽध्यायः॥ २॥ ॥ ७॥

तृतीयोध्यायः

ज्वरनिदानादनंतरं रक्तपित्तनिदानमारभ्यते। यतो ज्वर उष्मणा विना न संभवति पित्तेन विना न कदाचिदूष्मा। तस्माज्ज्वरनिदानादूर्ध्वं रक्तपित्तनिदानमिदानीमारब्धुं युक्तमित्याह।

अथातो रक्तपित्तकासनिदानं व्याख्यास्यामः।

व्याख्याऽस्य पूर्ववत्।

भृशोष्णतीक्ष्णकट्वम्ललवणादिविदाहिभिः।
कोद्रवोद्दालकैश्चान्नैस्तद्युक्तैरतिसेवितैः॥ १॥
कुपितं पित्तलैः पित्तं द्रवं रक्तं च मूर्छिते।
ते मिथस्तुल्यरूपत्वमागम्य व्यामुतस्तनुम्॥ २॥

भृशशब्दस्योष्णादिभिर्विदाह्यंतैः संबंधः। आदिशब्देनात्र क्षारादयो गृह्यंते। भृशोष्णादिभिरन्नैः पित्तलैरतिसेवितैर्द्रवं द्रवस्वभावं यत्पित्तं तत्कुपितं दुष्टं तथा रक्तं कुपितं तैरेवातिसेवितैः। अतिसेवनं चोभयथा भवति। चिरकालमभ्यवहृतैस्तथातिमात्राभ्यवहृतैः। न केवलमेतैर्यावत्कोद्रवोद्दालकैश्चान्नैः। तदित्यनेन भृशोष्णादीनि परामृश्यंते। तैर्युक्तैर्मिश्रितैः को-

द्रवोद्दालकैश्चान्नैरतिसेवितैः कुपितं पित्तं भवति रक्तं च। तथा ते द्वे अपि रक्तपित्ते मूर्छिते मिश्रतां गते मिथः परस्परं तुल्यरूपत्वं समवर्णत्वमागम्यप्राप्य सर्वां तनुं देहं व्याप्नुतो व्याप्नुवाते। ननु भृशोष्णादीनां पित्तलत्वाव्यभिचारात्किमर्थं पित्तलैरित्युक्तम्। ब्रूमः। दाडिमामलकसैंधवेष्वम्ललवणादिषु व्यभिचारात्। दाडिमामलकसैंधवान्यम्ललवणान्यपि पित्तं न कुर्वते। अपि च न केवलं भृशोष्णादियुक्तैः कुपितं पित्तं रक्तं च यावदन्यैरपि पित्तलैरभृशोष्णादिस्वभावैर्व्रीहिप्रभृतिभिरतिसेवितैः कुपितं पित्तं रक्तं चेति प्रतिपादनार्थं पित्तलैरित्युक्तम्। नन्वेवंसति पित्तलैरित्येवं निर्देशः कर्तुं युक्त उभयानुग्रहार्थः। तथा च भृशोष्णादीनि तथाऽन्यान्यप्यभृशोष्णादिनि व्रीहीप्रभृतीन्येवं गृहीतानि भवंति। अस्त्वेवैतत्। किंतु पित्तलत्वसामान्याद्गृहीतानामपि भृशोष्णादीनामुपादानं कृतमतिशयद्योतनार्थम्। यथा भृशोष्णादीन्यतिशयेन पित्तं रक्तं च कोपयंति न तथाऽन्यानि व्रीहिप्रभृतीनि। अत एव कोद्रवोद्दालकौ शीतवीर्यावपि भृशोष्णादिद्रव्ययुतौ पित्तस्य कर्तारौ भवतः। भृशोष्णादीनामतिपित्तलत्वात्। ननु पित्तस्य द्रवमिति विशेषणमयुक्तम्। व्यभिचारसंभवात्। तथा च तंत्रकृज्जगौ। पित्तं सस्नेहतीक्ष्णोष्णं लघु विस्रं सरं द्रवमिति। अत्रोच्यते। पित्तमद्रवमप्यस्ति। कथं ज्ञायते। ग्रंथकारवचनात्। तथाचोवाच तंत्रकृत् पित्तं पंचात्मकं तत्तु पक्वामाशयमध्यगम्। पंचभूतात्मकत्वेपि यत्तैजसगुणोदयात्। त्यक्तद्रवत्वमित्यादि। तस्माद्यद्द्रवरूपं पित्तं तद्भृशोष्णादिभिः कुपितं रक्तपित्ते कारणं न पुनर्यत्त्यक्तद्रवत्वं कठिनतां प्राप्तमिति प्रतिपादयितुं द्रवग्रहणम्।

ननु यदि तुल्यरूपत्वं पित्तरक्ते प्राप्ते तत्कथमीदृशो निर्देश उपपद्यते। अधोगं यापयेद्रक्तमित्येवमादौ हि रक्तस्य पित्तसहितस्यैव निर्देशो युक्तो रक्तपित्तमधोगं यापयेदित्येवमाशंक्याह।

पित्तं रक्तस्य विकृतेः संसर्गाद्दूषणादपि।
गंधवर्णानुवृत्तेश्च रक्तेन व्यपदिश्यते ॥ ३ ॥

पित्तं रक्तेन व्यपदिश्यते। यस्मात्पित्तं रक्तस्य विकृतिर्विकारो रक्तादुत्पन्नमित्यर्थः। तथा चोक्तम्। कफः पित्तं मलः खेषु प्रस्वेदो नखरो-

मच । रसाद्रक्तं ततो मांसं मांसान्मेदस्ततोऽस्थि च। अस्थ्नो मज्जा ततः शुक्रं शुक्राद्गर्भः प्रसादजः ॥ इति। तथा संसर्गादन्योन्यमिश्रीभावात्तथा दूषणादपि यस्मादुक्तं पित्तेनाश्वेव दूष्यते । तथा रक्तदूषणैः पित्तमपि दूष्यते। तात्स्थ्यात्। तथा च ग्रंथः। यदेकस्य तदन्यस्य वर्धते क्षपणौषधम्। अन्ये तु धातवो न तथा दूष्यंते यथा पित्तम्। तथा चोक्तम् । तत्रास्थनि स्थितो वायुः पित्तं तु स्वेदरक्तयोरिति । तथा गंधवर्णानुवृत्तेश्च । गंधश्च वर्णश्च गंधवर्णौ तयोरनुवृत्तिरनुकरणं गंधवर्णानुवृत्तिः।रक्तस्य गंधवर्णौ। प्रकृतत्वाद्रक्तस्य यादृशौ गंधवर्णौ तादृशावपि पित्तस्य । एवं च रक्तेन तद्व्यपदिश्यते । तस्माद्रक्तोर्ध्वगं साधयेदित्यादिनिर्देशो युक्त एव ।

ननु रक्तस्य शरीरे स्वाभाविकं प्रमाणमुक्तमष्टावेवांजलयः । प्रकोपमापन्नं त्वाढकादिसंख्यातमपि दृश्यते तत्कथमेतदित्याह ।

प्रभवत्यसृजः स्थानात्प्लीहतो यकृतश्च तत् ।

असृजः स्थानात्तत्पित्तमुच्छ्रितं रक्तं प्रभवति प्रकर्षेण भवति वर्द्धते। तस्माद्बहुत्वमस्य युक्तमेव। किंतदसृजःस्थानं यतस्तत्प्रभवतीत्याह । प्लीहतो यकृतश्चेति ।

अथास्य पूर्वरूपाण्याह ।

शिरोगुरुत्वमरुचिः शीतेच्छा धूमकोऽम्लकः ॥ ४ ॥
छर्दिश्छर्दितबैभत्स्यं कासः श्वासो भ्रमः क्लमः ।
लोहलोहितमत्स्यामगंधास्यत्वं स्वरक्षयः ॥ ५ ॥
रक्तहारिद्रहरितवर्णता नयनादिषु ।
नीललोहितपीतानां वर्णानामविवेचनम् ॥ ६ ॥
स्वप्ने तद्वर्णदर्शित्वं भवत्यस्मिन्भविष्यति ।

शिरोगुरुत्वादिकमस्मिन् रक्तपित्ते भविष्यति सति भवति । छर्दिते वमिते बैभत्स्यं जुगुप्सा।स्वप्ने स्वप्नावस्थायां तद्वर्णदर्शित्वं रक्तवर्णाकारं पश्यति ।

तच्च रक्तपित्तं त्रिविधमूर्ध्वगमधोगमुभयमार्गं च । तत्रोर्ध्वगमाह ।

ऊर्ध्वं नासाक्षिकर्णास्यैर्मेढ्रयोनिगुदैरधः ॥ ७ ॥
कुपितं रोमकूपैश्च समस्तैस्तत्प्रवर्त्तते ।

उर्ध्वं रक्तपित्तं कुपितं नासादिभिः सप्तभिर्द्वारैः प्रवर्त्तते । अधोगं रक्तपित्तं कुपितं मेढ्रयोनिगुदैस्त्रिभिर्द्वारैः प्रवर्त्तते। प्राण्यंगानां द्वंद्वएकवदित्यस्य प्रायिकत्वाद्बहुवचनमत्र न दुष्टम् । तथा रोमकूपैः समस्तैः । चशब्दान्नासाक्षिकर्णास्यमेढ्रयोनिगुदैरुभयमार्गमुभयमार्गाभ्यां तद्रक्तपित्तं प्रवर्त्तते ।

ऊर्ध्वं साध्यं कफाद्यस्मात्तद्विरेचनसाधनम् ॥ ८ ॥
बह्वौषधं च पित्तस्य विरेको हि वरौषधम् ।
अनुबंधी कफो यश्च तत्र तस्यापि शुद्धिकृत् ॥ ९ ॥
कषायाः स्वादवोऽप्यस्य विशुद्धश्लेष्मणो हिताः ।
किमु तिक्ताः कषाया वा ये निसर्गात् कफापहाः ॥ १० ॥

उर्ध्वमूर्ध्वगं रक्तपित्तं साध्यम् । यस्मात्कारणात्कफादधिकाज्जायते। तच्च विरेचनसाधनम् । साध्यतेऽनेनेति साधन चिकित्सितम्। तच्चोर्ध्वगं रक्तपित्तं बह्वौषधं बहु औषधं यस्य तद्बह्वौषधमनेकसाधनम्। मधुरकषायतिक्तद्रव्यसाध्यत्वात् । अपि च । यस्माद्विरेकः पित्तस्य वरौषधम् । तथाचोक्तम् । विरेचनं पित्तहराणमिति । यश्च तस्मिन्नूर्ध्वगे रक्तपित्ताख्ये व्याधौ कफोऽनुबंधी तस्यानुबंधिनः कफस्य विरेचनं शुद्धिकृच्छोधनं करोति । अतो हेतोरूर्ध्वगं रक्तपित्तं साध्यम् । कषायाः स्वरसकल्कशृतशीतफांटाख्यास्ते स्वादवोऽपि हिताः। व्याधिप्रतिपक्षत्वात्। ननु दोषप्रतिपक्षताद्वारेण। दोषसमानत्वात्तेषाम्। अथवा केवलमकुष्ठतंडुलयादिसंबंधिनो व्याधिप्रतिपक्षास्तथा रूक्षत्वाद्दोषप्रतिपक्षा इति श्लेष्मणोऽपि हिताः । अपिशब्दात्तिक्तादयोऽपि । विशुद्धो वाताद्यदूषितः श्लेष्मा यस्य स तस्य । किमु किंपुनस्तिक्ताः कषायाश्च ये स्वरसादयस्तेऽप्यस्योर्ध्वगस्य रक्तपित्ताख्यस्य व्याधेरथवा तद्वतो नरस्य विशुद्धश्लेष्मणो हिताः। व्याधिप्रतिपक्षत्वाद्दोषप्रतिपक्षत्वाच्च । येनिसर्गात्स्वभावात्कफघ्नाः ।

अधो याप्यं चलाद्यस्मात्तत्प्रच्छर्दनसाधनम् ।
अल्पौषधं च पित्तस्य वमनं न वरौषधम् ॥ ११ ॥
अनुबंधी चलो यश्च शांतयेऽपि न तस्य तत् ।
कषायाश्च हितास्तस्य मधुरा एव केवलम् ॥ १२ ॥

अधो याप्यमधो रक्तपित्तं याप्यम् । कस्मात् । यस्माच्चलाद्वातादु-

धिकाद्दुर्दर्यते इत्यध्याहार्यम् । तच्चाधोगं रक्तपित्तं प्रच्छर्दनसाधनं प्रच्छर्दनं वमनं तत् साधनं चिकित्सितं यस्य तदेवम् । तथा स्वल्पमौषधं चिकित्सितं यस्य तदल्पौषधं नोर्ध्वगरक्तपित्तवद्बह्वौषधम् । कथमित्याह । यस्मादयं रोगः पित्तप्रधानः । पित्ते वमनं च श्रेष्ठमौषधं न भवति । कफे हि वमनं प्रधानमुक्तम् । ऊर्ध्वमार्गे यद्वमनं दोषहरणं तत्पित्तस्य न वरौषधम् । अल्पौषधत्वे द्वितीयहेतुमाह। कषायाश्चेत्यादि। तस्याधोगस्य रक्तपित्तस्य मधुरा एव केवलं कषाया हिताः पथ्या न तिक्ताः कषायाश्च।तेषां वातकोपकारणत्वात्।तथास्य चलो वायुर्यो नुबंध्यनुबलत्वेन स्थितस्तस्यापि वायोर्नतद्वमनं शांतये शांत्यर्थम् ।

कफमारुतसंसृष्टमसाध्यमुभयायनम् ।
अशक्यप्रातिलोम्यत्वादभावादौषधस्य च ॥ १३ ॥

उभयायनं मार्गद्वयप्रपन्नं कफमारुतसंसृष्टमसाध्यं साधयितुमशक्यम्। असाध्यत्वे हेतुद्वयमाह । अशक्यप्रातिलोम्यत्वादित्यादि । अनुलोमविपरीतः प्रतिलोमस्तस्य भावः प्रातिलोम्यम् । अशक्यं कर्त्तुमशक्यं प्रातिलोम्यं यस्य रक्तस्य तदशक्यप्रातिलोम्यं । तस्य भावोऽशक्यप्रातिलोम्यत्वं तस्मादुभयायनं रक्तपित्तमसाध्यम् । अभावादौषधस्य च । एतद्योग्यौषधासंपत्तेश्चैतदसाध्यम् ।

ननु कथमेवमुच्यत इत्याह ।

नहि संशोधनं किंचिदस्त्यस्य प्रतिलोमगम् ।
शोधनं प्रतिलोमं च रक्तपित्ते भिषग्जितम् ॥ १४ ॥

हि यस्मात्तस्य संशोधनं प्रतिलोमगं न किंचिदस्ति। यच्च प्रतिलोमगं संशोधनं रक्तपित्ते भिषग्जितमौषधम् । तच्च तथाभूतमौषधं न संभवति यत्तद्रक्तसंशमनार्थं दीयते । यद्यधोमार्गापेक्षया दीयते तदानीमूर्ध्वमार्गप्रवृत्तं रक्तं प्रवृद्धं संपद्यते । अथोर्ध्वमार्गापेक्षया विरेचनमुपयुज्यते तद्वाधोगं रक्तपित्तं वर्धते । एवमस्य प्रतिलोमगमौषधं शोधनं न संभवति । तस्मादौषधस्याभावः। भिषग्जितमितिभिषक्शब्दात् कंड्वादियगंतान्निष्ठाइट् च । स्वभावाच्चायं भेषजवाची ।

ननूभयायनस्य रक्तपित्तस्य संशोधनरूपमौषधं मा भवतु । शमन-

रूपं त्वौषधमस्य शमाय भविष्यतीत्यभावादौषधस्य चेत्ययुक्तमुदितमित्याशंक्याह ।

एवमेवोपशमनं सर्वशो नास्य विद्यते ।
संसृष्टेषु हि दोषेषु सर्वजिच्छमनं हितम् ॥ १५ ॥

यथा शोधनमस्योभयायनस्य शमनाय न संभवति तथा शमनमपि यदौषधं तदप्येतस्य शमनं न संभवति । कुतो हेतोरित्याह । संसृष्टेष्वित्यादि। हि यस्मात्संसृष्टेषु त्रिदोषेषु यत्सर्वजिच्छमनं तद्धितम् तच्च संतर्पणापतर्पणरूपत्वाद्द्विविधम् । तत्र यदि संतर्पणं बृंहणं शमनमधोमार्गप्रवृत्तरक्तपित्तदोषापेक्षया मारुतशांत्यर्थमुपयुज्यते तदा तच्छांतिं कुर्वतो रक्तपित्तविकारकरणस्य श्लेष्मणो वृद्धये संपद्यते । अथापतर्पणमूर्ध्वभागप्रवृत्तदोषापेक्षया कफशांत्यर्थमुपयुज्यते तदानीं तस्य शांतिं कुर्वतोऽधोगरक्तपित्तस्य कारणं वायुं प्रकोपयेत्। न चोभयात्मकमेकं नृसिंहरूपवच्छमनमस्ति यत्प्रयोजितमुभयायनस्य शमनाय स्यात् । तस्मादुभयायनमसाध्यम् ।

तत्र दोषानुगमनं सिरास्र इव लक्षयेत् ।
उपद्रवांश्च विकृतिज्ञानतः

तस्मिन् रक्तपित्ते दोषानुगमनं वातपित्तश्लेष्मणामनुबंधं शिरास्र इव सिराव्यधविध्युक्तम् । वातच्छयावारुणंरूक्षमित्यादिग्रंथनिर्दिष्टेन लक्षणेन लक्षितं लक्षयेत् । उपद्रवांश्च विकृतिज्ञानतो लक्षयेदिति योज्यम् । विकृतिज्ञानशब्देन विकृतिविज्ञानीय उपलक्ष्यते ।

तेषु चाधिकम् ॥ १६ ॥
आशुकारी यतः कासस्तमेवातः प्रवक्ष्यति ।

तेषु चोपद्रवेषु मध्ये यः कासाख्य उपद्रवः स आशुकारी क्षिप्रं मारयति यतोऽतस्तमेव रक्तपित्तनिदानादनंतरं प्रकर्षेणनिकृनप्राग्रूपादिभिर्वक्ष्यते भणिष्यति तंत्रकृत् ।

पंच कासाः स्मृता वातपित्तश्लेष्मक्षतक्षयैः ॥ १७ ॥

पृथग्दोषैस्त्रयः क्षतेनैकः क्षयेणैक इति कासाः पंचैव स्मृताः। ननु यदि पंचैव कासास्तत्कथं भणिष्यति केवलानिलजं कासं स्नेहैरादावुपाचरदिति। नह्यन्यदोषयुक्तो वातिकः कासोऽभिहितोऽपितु त्रिभिरेव दोषैः पृथगेवोक्ताः कासाः। तथा पित्तकासे तु सकफे वमनं सर्पिषा हितम्। तथा पित्तकासे तनुकफे त्रिवृतां मधुरैर्युताम्। युंज्याद्विरेकाय युतां घनश्लेष्मणि तिक्तकैरित्यादि। तथा अस्मिन्नेवाध्यायेऽध्येष्यते। साध्या दोषैः पृथक् त्रयः। मिश्रा याप्या इत्यादिति। तदेतत्पूर्वापरव्याहतमिव। अत्रोच्यते। कासाः पंचैव वक्ष्यमाणया संप्राप्त्या जायंते। वस्तुस्वाभाव्यात्। अनंतरं वातिककासे कदाचिदाहारविहारवशात्पित्तेनानुबंधः कदाचित् श्लेष्मणा जायते। पित्तकासे तथैवाहारविहारवशात् कदाचिद्वातेनानुबंधः कदाचिच्छ्लेष्मणेति कफकासेऽपि तद्वदाहारविहारवशाद्वातेनानुबंधः कदाचित्पित्तेन। इति न किंचिदत्रपूर्वापरव्याहतम्।

क्षयायोपेक्षिताः सर्वे बलिनश्चोत्तरोत्तरम्।

सर्वे एव कासा उपेक्षिताश्चिकित्सां विना क्षयाय संपद्यंते। उत्तरोत्तरक्रियावस्थाकर्षणात् क्षतजोऽप्युपेक्षितः क्षयायैवेति बोध्यम्। उत्तरोत्तरं चैते कासा बलिनः।

तेषां कासानां पूर्वरूपमाह।

तेषां भविष्यतां रूपं कंठे कंडूररोचकः ॥ १८ ॥
शूकपूर्णाभकंठत्वम्

तेषां कासानां भविष्यतामुत्पित्सूनां गले कंडूः खर्जूस्तथाऽरोचकस्तथा शूकपर्णसदृशकंठत्वं च भवति।

तत्राधो विहतोऽनिलः।
ऊर्ध्वं प्रवृत्तः प्राप्योरस्तस्मिन् कंठे च संसजन् ॥ १९॥
शिरःस्रोतांसि संपूर्य ततोऽगान्युत्क्षिपन्निव।
क्षिपन्निवाक्षिणी पृष्ठमुरः पार्श्वे च पीडयन् ॥ २०॥
प्रवर्त्तते स वक्त्रेण भिन्नकांस्योपमध्वनिः।

तत्र तेषु कासेष्वनिलोऽधोऽधस्ताद्विहतो विशेषेणात्यर्थं हत ऊर्ध्वं प्रवृत्तोऽनंतरं क्रमेणोरो हृदयं प्राप्य तस्मिन्नुरसि संसजन्निष्वज मानस्तथा कंठेऽपि संसजन्ननंतरं शिरःस्रोतांसि संपूर्य मस्तकशिरा आध्माप्य ततोऽनंतरमंगानि सर्वानवयवानुत्क्षिपन्निवोर्ध्वं प्रेरयन्निव तथाऽक्षिणी क्षिपन्निव बहिरिव शरीरात्प्रेरयंस्तथा पृष्ठमुरश्च पार्श्वे च पीडयन्स वायुर्वक्रेण प्रवर्तते। किंभूतः। भिन्नकांस्योपमध्वनिः भिन्नं भग्नं यत् कांस्यं तत्तुल्यशब्दः।

ननु कथमेकरूपायां कासंप्राप्तौ सत्यामनेकरूपता कासरुग्ध्वनीनां जायत इत्याह।

हेतुभेदात्प्रतीघातभेदो वायोः सरंहसः ॥ २१ ॥
यद्रुजाशब्दवैषम्यं कासानां जायते ततः।

हेतुभेदान्निदानविशेषात्कासंप्राप्तौ वर्तमानस्य वायोः प्रतिघातभेदः प्रत्याहारविशेषः। किंभूतस्य वायोः। सरंहसो वेगवतः। यद्यस्मात्ततस्तस्माद्रुजाशब्दयोः शूलध्वन्योर्वैषम्यं न समता कासानां जायते। अन्यादृशौ रुक्शब्दौ वातकासे। अन्यादृशावेवान्येषु।

अधुना तु वातकासस्यनिदानादिनिर्देशार्थमाह।

कुपितो वातलैर्वातः शुष्कोरःकंठवक्त्रताम् ॥ २२ ॥
हृत्पार्श्वोरःशिरःशूलं मोहक्षोभस्वरक्षयान्।
करोति शुष्कं कासं च महावेगरुजास्वनम् ॥ २३ ॥
सोऽङ्गहर्षी कफं शुष्कं कृच्छ्रान्मुक्त्वाऽल्पतां व्रजेत्।

वातलैर्वातः कुपितः शुष्कोरःकंठवक्त्रतां हृत्पार्श्वोरःशिरःशूलं मोहक्षोभस्वरक्षयान् करोति। तथाऽतिवेगपीडाशब्दयुतं शुष्कं च कासं करोति।वातलैरितिनिर्देशेऽत्यंतवातलैः कुपितो वायुरिति बोध्यम्।वातिके कासेऽन्येष्वपि हि कासेष्वोपद्वातलैः कुपितस्य वातस्यानुबन्धोऽस्त्येव। कुपितं वातमंतरेण हि कासानां जन्मासंभवः। कोपस्तु कोपकारणैर्विना यथायथं दोषाणां न जायते। तस्मादत्रातिवातलैः कुपित इतिबोध्यम्। तथा स वायुरंगं हर्षयति। तथा कफं शुष्कं कृच्छ्रान्मुक्त्वाऽल्पतां व्रजेत्।

पित्तात्पीताक्षिकफता तिक्तास्यत्वं ज्वरो भ्रमः ॥२४॥
पित्तासृग्वमनं तृष्णा वैस्वर्यं धूमको मदः ।
सततं कासवेगेन ज्योतिषामिव दर्शनम् ॥ २५ ॥

पित्तात्पित्तकासात्पीताक्षिकफतादिकं जायते । ज्योतींषि तारकास्तेषां दर्शनमिव ।

कफादुरोऽल्परुग्मूर्धहृदयं स्तिमितं गुरु ।
कंठोपलेपः सदनं पीनसच्छर्द्यरोचकाः ॥ २६ ॥
रोमहर्षो घनस्निग्धश्वेतश्लेष्मप्रवर्त्तनम ।

कफात्कफकासादुरोऽल्परुगित्यादि जायते । पित्तलैः कुपितात्पित्तात्तथा श्लेष्मलैः कुपितात्कफादित्यनिर्दिष्टमपि पित्तकफकासयोर्निर्दिष्टं बोध्यम् ।

इदानीं क्षतकासस्य निदानादि निरूपयति ।

युद्धाद्यैः साहसैस्तैस्तैः सेवितैरयथाबलम् ॥ २७ ॥
उरस्यंतः क्षते वायुः पित्तेनानुगतो बली ।
कुपितः कुरुते कासं कफं तेन सशोणितम् ॥ २८ ॥
पीतं श्यामं च शुष्कं च ग्रथितं कुथितं बहु ।
ष्ठीवेत्कंठेन रुजता विभिन्नेनेव चोरसा ॥ २९ ॥
सूचीभिरिव तीक्ष्णाभिस्तुद्यमानेन शूलिना ।
पर्वभेदज्वरश्वासतृष्णावैस्वर्यकंपवान् ॥ ३० ॥
पारावत इवाकूजन् पार्श्वशूली ततोऽस्य च ।
क्रमाद्वीर्यं रुचिः पक्तिर्बलं वर्णश्च हीयते ॥ ३१ ॥
क्षीणस्य सासृग्मूत्रत्वं स्याच्च पृष्ठकटीग्रहः ।

युद्धं बाहुयुद्धमस्त्रायुद्धमाद्यं येषां साहसानां कठिनधनुराकर्षणादीनां तैः साहसैरयथाबलं शक्त्यतिक्रमेण सेवितैराचरितैरुरस्यंतर्मध्ये क्षते सति वायुः पित्तेनानुगतः कासं करोति । तैस्तैरिति सर्वनाम्ना दुःशंकं हस्त्यश्वादिसाधनं तथोच्चभाषणं गुरुभारोद्यमनं वेगवन्नदीषु प्रतिस्रोतस्तरणादिकमुरःक्षत्युत्पादनं गृह्यते । पित्तानुगतमात्रेण च वायोरतिकोपं प्रति-

पादयति। अत एवाह। बलीति। पित्तानुगतत्वेनैव रक्तदूषणं कासं कुर्वन् वायुः कफं सशोणितं रक्तयुतं तथा प तं कुथितं पूतिगंधि बहु ष्ठीवेत्। तथा कुपितवायुवशात् कफं बहुश्यावं शुष्कं ग्रथितं पिंडितं च ष्ठीवेत्। तथा-कंठेन रुजता शूलवता तथोरसा विभिन्नेनेव द्विधेव विदीर्णेन तथा सूचीभिरिव तीक्ष्णाभिस्तुद्यमानेन शूलिना रुजायुक्तेन च वक्षसोपलक्षितः पर्वभेदादिमान् पुरुषस्तथा पारावत इवाकूजन्नव्यक्तं शब्दं कुर्वन्। तथाऽस्य कासिनः क्रमेण वीर्यादि हीयते। क्षीणस्य चास्य सासृग्मूत्रता स्यात् पृष्ठकटिग्रहश्चेति।

इदानीं क्षयकासलक्षणं निरूपयति।

वायुप्रधानाः कुपिता धातवो राजयक्ष्मिणः ॥ ३२ ॥
कुर्वंति यक्ष्मायतनैः कासं ष्ठीवेत्कफं ततः।
पूतिपूयोपमं पीतं विस्रं हरितलोहितम् ॥ ३३ ॥
लुंच्येते इव पार्श्वे च हृदयं पततीव च।
अकस्मादुष्णशीतेच्छा बह्वाशित्वं बलक्षयः ॥ ३४ ॥
स्निग्धप्रसन्नवक्त्रत्वं श्रीमद्दर्शननेत्रता।
ततोऽस्य क्षयरूपाणि सर्वाण्याविर्भवंति च ॥ ३५ ॥

राजयक्ष्मिणो राजयक्ष्मवतो नरस्य वायुः प्रधानो बली येषां ते वायुप्रधानाः। तथा कुपिताः क्रुद्धाः। के ते। धातवो वातादयः। कासं कुर्वंति। कैः कुपिताः क्रुद्धाः। यक्ष्मायतनैर्यक्ष्मनिदानोक्तैः साहसादिभिः। ततोऽनंतरं पूतिपूयोपमं पीतं विस्रं तथा हरितलोहितं ष्ठीवेत्। तथा पार्श्वे लुंच्येते इव स्थानात् प्रच्याव्येते इव। हृदयं च पततीव भ्रश्यतीव। तथाऽस्य क्षयजकासिनोऽकस्मान्निमित्तमंतरेणाप्युष्णशीतेच्छा भवति। कदाचिच्छीतार्तोऽपि नोष्णमभिलषति कदाचिदत्युष्णक्लांतोऽपि न शीतमभिलषति। तथा बह्वाशित्वादयः स्युः। ततोऽनंतरं सर्वाणि क्षयरूपाणि पीनसश्वासादीन्यस्याविर्भवंति।

इत्येष क्षयजः कासः क्षीणानां देहनाशनः।
याप्यो वा बलिनां तद्वत् क्षतजोऽभिनवौ तु तौ ॥३६॥
सिध्येतामपि सानाथ्यात्

इत्थं च एवमादिरूपः क्षयजः कासः क्षीणानां देहनाशनः । बलिनामक्षीणानां याप्यो वा देहनाशनो वेति वाशब्दार्थः । तद्वत् क्षयजकासवत्क्षतजः कासः क्षीणानां देहनाशनो बलवतां याप्यो वा देहनाशनो वा भवति। अभिनवौ तु तौ नवोत्थितौ पुनः क्षयक्षतजकासौ बलिनां सिध्येतामपि न केवलमसाध्ययाप्यावित्यपि शब्देन द्योत्यते । कुतः सिध्येताम् । सानाश्रयाच्चतुष्पात्संपत्तेरित्यर्थः ।

इदानीं शेषाणामपि कासानां साध्यमाध्यविभागं निरूपयति ।

साध्या दोषैः पृथक् त्रयः ।
मिश्रा याप्या द्वयात्सर्वे जरसा स्थविरस्य च ॥ ३७ ॥

पृथग्दोषैर्वातपित्तश्लेष्मभिर्ये जातास्त्रयः कासास्ते साध्याः । ये पुनरुत्तरकालमाहारविहारादिना मिश्रा मिश्रलक्षणसंपन्नास्ते याप्याः।किं सर्व एव मिश्रदोषोत्पन्ना याप्या नेत्याह।द्वयाद्दोषद्वयाद्ये मिश्राः संपन्नास्ते याप्या न पुनर्दोषत्रयाद्ये मिश्रलक्षणास्तेऽपि याप्या इति द्वयग्रहणात्प्रतिपादयति । सर्वे कासा ये साध्या उक्ताः पृथग्दोषजास्तेऽपि जरसा जरया हेतुभुतया स्थविरस्योत्पन्ना याप्याः। वृद्धोहि निष्कास एव याप्यानाम्। तथा चोवाचसंग्रहे । वृद्धो याप्यानामिति ।

कासाच्छ्वासक्षयच्छर्दिस्वरसादादयो गदाः ।
भवंत्युपेक्षया यस्मात्तस्मात्तं त्वरया जयेत् ॥ ३८ ॥

यतः कारणात्कासादुपेक्षया सहकारिकारणभुतया श्वासादयो रोगाः संभवंतितस्मात्तं कासं त्वरयाशीघ्रमेव जयेत्। आदिशब्देनात्र पीनसादयो यक्ष्मनिदानोक्ता गृह्यंत इति ।

इति श्रीमृगांकदत्तपुत्रश्रीमदरुणदत्तविरचितायामष्टांगहृदयटीकायां सर्वांगसुंदराख्यायां रक्तपित्तनिदानं नाम तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

चतुर्थोऽध्यायः

कासनिदानानंतरं श्वासनिदानारंभेऽयं संबंधः। कासादुपेक्षया श्वासो भवति। तथाऽनंतरमुक्तम्। कासाच्छ्वासक्षयच्छर्दीत्यादि। तस्माच्छ्वासनिदानारंभो युक्तः।श्वासेन तु सहैकीकृत्य हिध्मायाः कथनं युक्त्या तंत्रकृत्कारणं वक्ष्यति श्वासैकहेतुः प्राग्रूपेत्यादिना।

अथातः श्वासहिध्मानिदानं व्याख्यास्यामः।

पूर्ववदेतद्व्याख्येयम्।

अथ श्वासस्य निदानादि लक्षयति।

कासवृध्या भवेच्छ्वासः पूर्वैर्वा दोषकोपनैः।
आमातिसारवमथुविषपांडुज्वरैरपि ॥ १ ॥
रजोधूमानिलैर्मर्मघातादतिहिमांबुना।
क्षुद्रकस्तमकश्छिन्नो महानूर्ध्वश्च पंचमः ॥ २ ॥

कासाधिक्येन श्वासो जायत इत्येतदस्येति। एतदप्यप्रधानं निदानम्। तथा पूर्वैः सर्वरोगनिदानोक्तैर्वातादिदोषकोपनैस्तिक्तोषणादिभिः। नकेवलमेतैर्यावदामातिसारादिभिः। आमातिसारेण वमथुना विषेण पांडुरोगेण ज्वरेण च। श्वासः क्षुद्रकादित्वेन पंचविधो भवेत्।

अधुना श्वासस्य पंचविधस्यापि संप्राप्तिमाह।

कफोपरुद्धगमनः पवनो विष्वगास्थितः।
प्राणोदकान्नवाहीनि दुष्टः स्रोतांसि दूषयन् ॥ ३ ॥
उरःस्थः कुरुते श्वासमामाशयसमुद्भवम्।

कफेनोपरुद्धं स्थगितं गमनं मार्गो यस्य स एवम्। तथा विष्वगास्थितः समंताद्देहं व्याप्यास्थितः श्वासं कुरुते। किं कुर्वन्। प्राणाश्चोदकं चान्नं च तानि वोढुं शीलं येषां तानि स्रोतांसि दूषयन् दुष्टानि विदधत्। यतो दुष्टः कुपितस्तथोरसि तिष्ठतीत्युरःस्थः। किंभूतं श्वासम्। आमाशयसमुद्भवम्। आमाशयात्समुद्भवो जन्म यस्य तमामाशयसमुद्भवम्। शास्त्रकारश्चैवंविधां संप्राप्तिं दर्शयन् यदौषधं वातजित् प्राग्-

नदीपनं तत्र शस्तमिति द्योतयति। एवं सर्वरोगाणामपि संप्राप्त्यनुरूपमौषधं रोगोपशांत्यै इति वेद्यम्। पवनो विष्वगास्थित इत्यनेनैवोरःस्थत्वे लब्धे उरःस्थग्रहणं प्रकर्षार्थमतिशयेनोरःस्थितः श्वासं करोतीत्यर्थः।

प्राग्रूपं तस्य हृत्पार्श्वशूलं प्राणविलोमता ॥ ४ ॥
आनाहः शंखभेदश्च

तस्य पंचविधस्यापि श्वासस्य पूर्वरूपं हृच्छूलादिकं शंखभेदावसानम्।

तत्रायासातिभोजनैः।
प्रेरितः प्रेरयेत् क्षुद्रं स्वयं संशमनं मरुत् ॥ ५ ॥

तत्र पंचसु श्वासेषु मध्ये मरुत् पवन आयासातिभोजनैः क्षुद्राख्यं-श्वासं करोति। आयासो व्यायामादिरूपस्तेन तथाऽतिभोजनेन प्रेरितः प्रकर्षेणेरित उन्मार्गगामीकृतः कोपित इत्यर्थः। किंभूतं श्वासम्। स्वयं संशमनं चिकित्सां विना किंचित्कालातिवाहनेन शाम्यतीत्यर्थः। अचिरकालावस्थायित्वात् स्वयं संशमनादल्पबलत्वाच्च क्षुद्रसंज्ञोऽयम्।

अथ तमकं लक्षयति।

प्रतिलोमं सिरा गच्छन्नुदीर्य पवनः कफम्।
परिगृह्य शिरोग्रीवमुरः पार्श्वे च पीडयन् ॥ ६ ॥
कासं घुर्घुरकं मोहमरुचिं पीनसं तृषम्।
करोति तीव्रवेगं च श्वासं प्राणोपतापिनम् ॥ ७ ॥
प्रताम्येत्तस्य वेगेन निष्ठ्यूतांते क्षणं सुखी।
कृच्छ्राच्छयानः श्वसिति निषण्णः स्वास्थ्यमृच्छति॥८॥
उच्छ्रितांक्षो ललाटेन स्विद्यते भृशमार्तिमान्।
विशुष्कास्यो मुहुः श्वासी कांक्षत्युष्णं सवेपथुः॥९॥
मेघांबुशीतप्राग्वातैः श्लेष्मलैश्च विवर्द्धते।
स याप्यस्तमकः साध्यो नवो वा बलिनो भवेत्॥१०॥

पवनः प्रतिलोमं विपर्ययं कृत्वा शिरास्रोतांसि गच्छन् श्वासं करोति।

तथा कफमुदीर्यो ऊर्ध्वं प्रेर्य तथा शिरो ग्रीवां परिगृह्य समंतादूर्ध्वं कृत्वा तयोः पार्श्वे च पीडयन्निर्मथ्नन् कासादीन् श्वासं च तीव्रवेगं तथा प्राणोपतापिनं करोति। प्राणाख्यो वायुरुपतप्यते येन तच्छीलत्वादसौ प्राणोपतापी श्वासः। तस्य तमकस्य वेगेन बलेन पुरुषः प्रताम्येद्दुःखी संपद्यते। श्लेष्माणा रुद्धमार्गत्वात्। अत एवाह। निष्ठ्यूतांते क्षणं सुखीति। स च तमकश्वासो शयानः शय्यामासीनः कृच्छ्राद्दुःखेन स्वसिति श्वासं मुंचति। निषण्ण उपविष्टः सन् स्वास्थ्यमृच्छति नीरुक्त्वं प्राप्नोति। उच्छ्रिते अक्षिणी यस्य स उच्छ्रिताक्षः। बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोरितिषच्। उच्छ्रिताक्ष ऊर्ध्वदृक्। ललाटेन स्विद्यता स्वेदयुक्तेनोपलक्षितः। भृशमतिशयेनार्तिमान् पीडावान्। तथा विशुष्कमास्यं यस्य स एवम्। मुहुः पुनः पुनः श्वासो यस्य स मुहुःश्वासी। उष्णं कांक्षत्यभिलषति। तथा सवपथुः कंपवान्। स च तमको मेघादिभिः पृथग्यथा श्लेष्मलैर्गुडादिभिर्वर्द्धते वृद्धिं याति। मेघशब्देनात्रोभयं गृह्यते मेघोन्नमनं वर्षणं च तेन मेघोन्नमनेन वर्द्धते तदुपलक्षितेन कालेन वर्षाख्येन च वर्द्धते। एवं शीतशब्देनापि द्वयं गृह्यते। शीतलक्षणः कालो हेमंतशिशिराख्यस्तथा शीतगुणयुक्त औषधाहारविहारादिस्तेनोभयेनापि विवर्द्धते। स तमकः श्वासो याप्यो नासौ सुखसाध्यः कृच्छ्रसाध्यो वा दुर्बलस्य पुंसः। स एवाभिनवोत्पन्नो बलवतः पुंसः साध्यो वा भवेत्। संभावनायां लिङ्। साध्यत्वेन संभाव्यत इत्यर्थः।

ज्वरमूर्छायुतः शीतैः शाम्येत्प्रतमकस्तु सः।

स एव तमकाख्यो ज्वरमूर्छायुतो यदा भवति शीतैश्चौषधाहारविहारैः शाम्यैच्छमं याति न तमकवद्वर्द्धते तदा स च प्रतमक उच्यते। अयं च तमकस्यैव भेद इति षट्त्वं श्वासानां नाशंक्यम्।

अथ छिन्नं लक्षयति।

छिन्नाच्छ्वसिति विच्छिन्नं मर्मच्छेदरुजार्दितः ॥ ११ ॥
सस्वेदमूर्च्छः सानाहो बस्तिदाहनिरोधवान्।
अधोदृग्विप्लुताक्षश्च मुह्यन् रक्तैकलोचनः ॥ १२ ॥
शुष्कास्यः प्रलपन् दीनो नष्टच्छायो विचेतनः।

छिन्नाख्याच्छ्वासाद्विच्छिन्नं कृत्वा नरः श्वसिति न निरंतरम्। मर्मच्छेदतुल्यया रुजाऽर्दितः। तथा सह स्वेदमूर्छाभ्यां वर्तते सस्वेदमूर्छः तथा आध्मानवान्। दाहश्च निरोधश्च दाहनिरोधौ वस्तौ दाहनिरोधौ बस्तिदाहनिरोधौ तौ विद्येते यस्य स एवम्। अधोऽधस्ताद्दृग्दृष्टिर्यस्य स एवम्। तथा विप्लुते एकत्रानवस्थिते अक्षिणी यस्य स एवम्। तथा मुह्यन् मोहं गच्छन्। तथा रक्तमेकं लोचनं यस्य स एवम्। तथा शुष्कास्यः सन् प्रलपन्। तथा नष्टकांतिर्विचेतनश्च।

अधुना महदाख्यं श्वासं लक्षयति।

महता महतादीनो नादेन श्वसिति क्रथन्॥ १३॥
उद्धूयमानः संरब्धो मत्तर्षभ इवानिशम्।
प्रणष्टज्ञानविज्ञानो विभ्रांतनयनाननः॥ १४॥
वक्षः समाक्षिपन् बद्धमूत्रवर्चा विशीर्णवाक्।
शुष्ककंठो मुहुर्मुह्यन् कर्णशंखशिरोऽतिरुक्॥ १५॥

महता श्वासेनार्तः पुरुषो महता नादेन शब्देन श्वसिति यावत्कर्णशंखशिरोऽतिरुगिति। ज्ञानं तत्त्वावबोधः। विज्ञानं कर्मसु कौशलम्। क्रथन् क्रणन्। उद्धूयमान उत्कंप्यमानः। संरब्धः संक्षुभितः।

अथोर्ध्वलक्षणार्थमाह।

दीर्घमूर्ध्वं श्वसित्यूर्ध्वान्नच प्रत्याहरत्यधः।
श्लेष्मावृतमुखस्रोताः क्रुद्धगंधवहार्दितः॥ १६॥
ऊर्ध्वदृग्वीक्षते भ्रांतमक्षिणी परितः क्षिपन्।
मर्मसु च्छिद्यमानेषु परिद्वेवी निरुद्धवाक्॥ १७॥

ऊर्ध्वाख्याच्छ्वासाद्दीर्घमूर्ध्वं श्वसिति। ऊर्ध्वं श्वासं मुक्त्वा पुनरधोनिश्वासवन्न तं श्वासं प्रत्याहरति। यथोऽन्येषु श्वासेषु नर ऊर्ध्वं दीर्घं श्वासं मुक्त्वा पुनरधः प्रत्याहरति पुनरंतः प्रवेशयितुं शक्नोति नैवमस्मिन्नूर्ध्वश्वास इत्यर्थः। किंभूतो नरोऽत्र स्यादित्याह। श्लेष्मेत्यादि। श्लेष्मणा आवृतानि मुखानि येषां तान्येवं श्लेष्मावृतमुखानि स्रोतांसि यस्य स एवम्। तथा क्रुद्धगंधवहेन कुपितमारुताऽर्दितः पीडितः। तथा ऊर्ध्वादृग्दृष्टिर्यस्य स ऊर्ध्वदृक्। तथा अक्षिणी परितः समंतात्क्षिपन्।

श्रांतं कृत्वा वीक्ष्यते। तथा मर्मसु छिद्यमानेष्विव परिदेवी दुःखार्त्तः संपद्यते। तथा निरुद्धवाग्मः प्रविष्टवागित्यर्थः।

एते सिध्येयुरव्यक्ता व्यक्ताः प्राणहरा ध्रुवम्।

एते तमकादयः श्वासा अव्यक्ता अस्फुटरूपाः सिध्येयुश्चिकित्स्यमानाः। व्यक्ताः स्फुटलक्षणाः पुनर्ध्रुवं निश्चितं प्राणहराः स्युः।

अथ हिध्मास्वरूपं दर्शयति।

श्वासैकहेतुप्राग्रूपसंख्याप्रकृतिसंश्रयाः॥ १८॥
हिध्मा भक्तोद्भवा क्षुद्रा यमला महतीति च।
गंभीरा च

एकशब्दस्तुल्यार्थः। श्वासानां तुल्या हेत्वादयो यासां हिध्मानां ताः श्वासैकहेतुप्राग्रूपसंख्याप्रकृतिसंश्रयाः। श्वासानां हेतुः कासवृध्द्या भवेच्छ्वास इत्यादिग्रंथेन प्रतिपादितः स एव हिध्मानां हेतुः। श्वासानां प्राग्रूपं हृत्पार्श्वशूलमित्यादि तदेव हिध्मानाम्। तथा। श्वासाः पंच हिध्मा अपि पंच। श्वासानां प्रकृतिरासन्नं कारणम्। कफोपरुद्धगमन इत्यादिविशेषणविशिष्टः पवनस्तादृश एव वातो हिध्मानां प्रकृतिः। श्वासानां संश्रय आश्रयो यमधिष्ठाय संभवंति श्वासा यथा आमाशयसमुद्भवमिति स एव हिध्मानाम्। प्रायिकत्वं वास्य बोध्यम्। जत्रुमूलादप्युत्पत्तेः क्षुद्रायाः। तदेवं श्वासानां तुल्या हेत्वादयो हिध्मानाम्। हिध्मेत्यादि। भक्तोद्भवाद्याः पंच हिध्माः। इति शब्दो व्यवच्छेदे चः समुच्चये। एवं गंभीराचेत्यत्रापि।

भक्तोद्भवां लक्षयितु माह।

मरुत्तत्र त्वरया युक्तिसेवितैः॥ १९॥
रूक्षतीक्ष्णखरासात्म्यैरन्नपानैः प्रपीडितः।
करोति हिध्मामरुजां मंदशब्दां क्षवानुगाम्॥ २०॥
शमं सात्म्यांन्नपानेन या प्रयाति च साऽन्नजा।

तत्र तासु हिध्मासु मध्येऽन्नजां हिध्मामेवंप्रकारां मरुत्करोति। किंभूतो मरुत्। अन्नपानैः प्रपीडीतो बाधितः। किंभूतैः। रूक्षतीक्ष्णखरासात्म्यैः सामर्थ्यादभ्यवहृतैः। तथा त्वरया क्रममनपेक्ष्याऽयुक्तया

यथेच्छयं संवितैः।किंभूतां हिध्माम्।अरुजां पीडया रहितां तथा मंदशब्द मंदवेगां तथा क्षवेन क्षुत्याऽनुगतामनुबद्धाम्। न केवलमेवंलक्षणोपेत यां साऽन्नजा, या च सात्म्येनान्नपानेन शमं याति साप्यन्नजैव। अ त्रचान्नपानैरिति हेतुनिर्देशः। अरुजां मंदशब्दां क्षवानुगामिति लक्षणनिर्देशः। शमं सात्म्यान्नपानेनेत्युपशयनिर्देशः।

अथ क्षुद्राख्यां लिलक्षयिषुराह।

> आयासात्पवनः क्षुद्रः क्षुद्रां हिध्मां प्रवर्तयेत् ॥ २१ ॥
> जत्रुमूलप्रविसृतामल्पवेगां मृदुं च सा।
> वृद्धिमायास्यतो याति भुक्तमात्रे च मार्दवम् ॥२२॥

आयासाद्यायामात् पवमानः स्वल्पप्रकोपात्क्षुद्रोऽल्पः क्षुद्रां हिध्म प्रवर्तयेद्विदध्यात्। किंभूताम्। जत्रुमूलात् प्रकर्षेण विसृताम्। प्रवृत्तां अतएव क्षुद्रत्वादल्पवेगां तथा मृदुं नातिरुजाकरीम्। सा चायास्यत अयासं कुर्वतो वृद्धिं याति। भुक्तमात्रे च सद्यो भुक्ते मार्दवं मृदुत्व याति।

अधुना यमलां व्याचष्टे।

> चिरेण यमलैर्वेगैराहारे या प्रवर्त्तते ॥ १५।
> परिणामोन्मुखे वृद्धिं परिणामे च गच्छति ॥ २३ ॥
> कंपयंती शीरो ग्रीवमाध्मातस्यातितृष्यतः।
> प्रलापः च्छर्द्यतीसारनेत्रविप्लुतजृंभिणः ॥ २४ ॥
> यमला वेगिनी हिध्मा परिणामवती च सा।

चिरेण कालेनाहारे परिणामोन्मुखे प्रत्यासन्नपरिणामे तथा परिणामे वाऽऽहारस्य या वृद्धिं गच्छति यमलैश्च वेगैर्नकेवलैर्या प्रवर्त्तते सा यमल-वेगप्रवर्तनाद्यमलाख्या हिध्मा। किं कुर्वती सा प्रवर्त्तते। शिरश्च ग्रीवां च कंपयंती। किंभूतस्य नरस्य। आध्मातस्य तथाऽतितृष्यतस्तृडार्तस्य तथा प्रलापादिमतः। सैव च यमला वेगिनी सैव परिणामवतीत्येवं संज्ञात्रयमस्या बोध्यम्।

महाहिध्मां व्याचिख्यासुराह।

स्तब्धभ्रूशंखयुग्मस्य सास्रविप्लुतचक्षुषः ॥ २५ ॥
स्तंभयंती तनुं वाचं स्मृतिं संज्ञां च मुष्णती ।
रुंधती मार्गमन्नस्य कुर्वती मर्मघट्टनम् ॥ २६ ॥
पृष्ठतो नमनं शोषं महाहिध्मा प्रवर्त्तते ।
महामूला महाशब्दा महावेगा महाबला ॥ २७ ॥

स्तब्धं भ्रूयुग्मं शंखयुग्मं च यस्य तस्य तथाविधस्य महाहिध्मा प्रवर्त्तते । तथा सास्रे विप्लुते चले चक्षुषी यस्य तस्येदमिदं कुर्वाणा प्रवर्त्तते । तनुं देहं स्तंभयंती निश्चलं कुर्वती । तथा वाचं स्तंभयंती मूकत्वं वाचः कुर्वाणा । स्मृतिं संज्ञां च मुष्णती स्मृतिसंज्ञयोरपहरणं विदधती । तथाऽन्नस्य चतुर्विधस्य मार्गं रुंधती। तथा मर्मणां हृदयादीनां घट्टनं चालनं कुर्वती। तथा पृष्ठतो नमनं तथा शोषं शरीरस्य कुर्वती महाहिध्मा प्रवर्तत इति योज्यम् । तथा महन्मूलमुत्पत्तौ कारणं यस्याः सा महामूला तथा महाशब्दा महावेगा महाबला चेयं भवति । एतैश्च विशेषणैरस्याः शीघ्रप्राणहारित्वं द्योत्यते ।

अथ गंभीरां लक्षयति ।

पक्वाशयाद्वानाभेर्वा पूर्ववद्या प्रवर्त्तते ।
तद्रूपा सा मुहुः कुर्याज्जृंभामंगप्रसारणम् ॥ २८ ॥
गंभीरेणानुनादेन गंभीरा

पक्वाशयान्नाभेरधस्तादथवा नाभेर्नाभिदेशाद्याप्रवर्त्तते । पूर्ववदिति महाहिध्मावत् । यथा महाहिध्मास्तब्धभ्रूशंखयुग्मास्येत्यादिविशेषणविशिष्टा प्रवर्त्तते तथैवेयं तथा भूतस्य पुरुषस्येत्यादि । तथा तद्रूपा तस्या महाहिध्मायाः सदृशं रूपं लक्षणं यस्याः सा तद्रूपा महाहिध्मातोऽस्या इदमधिकं लक्षणं मुहुर्जृंभां तथांगप्रसरणं कुर्यात् । गंभीरेणानुनादेनेति । अनुनादोऽनुरणनं घंटादीनामिव । गंभीरेणानुनादेन हेतुना गंभीराख्येयम् ।

तासु साधयेत् ।
आद्ये द्वे वर्जयेदंत्ये सर्वलिंगां च वेगिनीम् ॥ २९ ॥

सर्वांश्च संचितामस्य स्थविरस्य व्यवायिनः ।
व्याधिभिः क्षीणदेहस्य भक्तच्छेदक्षतस्य वा ॥ ३० ॥

तासु पंचसु हिध्मासु मध्ये आद्ये द्वे ये हिध्मे भक्तोद्भवाक्षुद्राख्ये ते साधयेच्चिकित्सेत्साध्यत्वात् । अंत्ये ये द्वे महाहिध्मागंभीराख्ये ते वर्जयेन्नोपक्रमेदसाध्यत्वात् । आदौ भवे आद्ये। एवमंत्ये। दिगादित्वाद्यत्। तथा वेगिनीं च यमलाख्यां सर्वलिंगां यथोक्तलक्षणां वर्जयेत् । न केवलमेता एव वर्जयेद्यावत्सर्वा अपि हिध्मा एवंभूतस्य पुरुषस्य जाता वर्जयेत् । किंभूतस्य । चिरकालसंभृतामस्य तथा स्थविरस्य वृद्धस्य तथा व्यवायिनः स्त्रीगमनशीलस्य तथा भक्तस्य छेदो भक्तच्छेदः भोजननिवृत्तिस्तेन क्षतः क्षीणो दुर्बलो भक्तच्छेदक्षतस्तस्य च वर्जयेत् ।

अधुना हिध्माश्वासयोरेकयोगक्षेमत्वादन्यरोगातिशयित्वं दर्शयितुमाह ।

सर्वेऽपि रोगा नाशाय नत्वेवं शीघ्रकारिणः ।
हिध्माश्वासौ यथा तौ हि मृत्युकाले कृतालयौ॥३१॥

सर्वे रोगा नाशाय स्यु नंकेवलं हिध्माश्वासावित्युपदर्शनार्थोऽपिशब्दः । न पुनरेवं शीघ्रविशकारिणः सर्वे यथा हिध्माश्वासौ शीघ्रविनाशकारिणौ। यस्मात्तौ मृत्युकाले मरणावसरे कृतालयौ विहितवसती। तस्मिन् काले तयोरवश्यंभावित्वाच्छीघ्रमारणस्वभावत्वाच्च तयोस्तच्चिकित्सायां सत्वरं यतितव्यमिति ।

इति श्रीमृगांकदत्तपुत्रश्रीमदरुणदत्तविरचितायामष्टांगहृदयटीकायां सर्वांगसुंदराख्यायां निदानस्थाने श्वासहिध्मानिदानं नाम चतुर्थोऽध्यायः ४

पंचमोऽध्यायः

श्वासहिध्मानिदानानंतरं राजयक्ष्मादिनिदानारंभेऽयं संबंधः। कासाद्युपेक्षया श्वासक्षयच्छर्दीत्युक्तम्। हिध्माश्वासयोश्चैक्ययोगक्षेमत्वाच्छ्वासनिदानानंतरं राजयक्ष्मनिदानमारभते ।

अथातो राजयक्ष्मादिनिदानं व्याख्यास्यामः।

पूर्ववदत्र व्याख्या। आदिशब्देन स्वरभेदादीनां ग्रहणम्। राजयक्ष्माक उच्यते यस्येदं निदानमारभ्यत इत्याह।

अनेकरोगानुगतो बहुरोगपुरोगमः।
राजयक्ष्मा क्षयः शोषो रोगराडिति च स्मृतः॥ १॥

अनकैर्ज्वरातिसारादिभिः परिवृतस्तथा बहूनां रोगाणां गुल्मातीसारादीनां पुरोगमः प्रधानश्च। यथाहि राजा प्राक् पश्चाज्जनैरनुगम्यते तथाऽयं रोगो रोगैः। राजयक्ष्मेत्यादयश्चतस्रः संज्ञाः।

तत्राद्यां संज्ञां व्युत्पादयन्नाह।

नक्षत्राणां द्विजानां च राज्ञोऽभूद्यदयं पुरा।
यच्च राजा च यक्ष्मा च राजयक्ष्मा ततो मतः॥ २॥
देहौषधक्षयकृतेः क्षयस्तत्संभवाच्च सः।
रसादिशोषणाच्छोषो रोगराट् तेषु राजनात्॥ ३॥

नक्षत्राणामश्विन्यादीनां तथा द्विजानां ब्राह्मणानां च यो राजा चंद्रस्तस्य पुरा पूर्वमभवत्। पूर्वकल्पे हि रोहिण्यामतिसक्तस्य चंद्रस्य श्वशुरं दक्षमनृतवादेन वंचयतोऽपमानितदुहितृस्नेहवशादुद्भूतक्रोधे प्रजापतौ दक्षे क्षयोऽस्याभवदिति श्रूयते। तस्माद्राज्ञो यक्ष्मा राजयक्ष्मेत्युच्यते षष्ठीसमासव्युत्पत्त्या। यच्च राजा च यक्ष्मा च। राजा च रोगाणां मध्ये अनेकरोगानीकपरिवृतत्वेन यक्ष्मा ततो राजा चासौ यक्ष्मा च राजयक्ष्माऽभिमतो मुनीनामिति शेषः। तथा देहश्चौषधं च तयोर्यः क्षयस्तस्य कृतिः करणं ततो देहौषधक्षयकृतेः क्षय इत्युच्यते। अनेन चास्य व्याधेर्बहुकालस्थायित्वं द्योतयति। किलायं व्याधिर्बहुतरं कालमवतिष्ठते न च शांतिमवगच्छति। यावद्देहः क्षीयते औषधान्यपि क्षीयंते न पुनरयं व्याधिरिति देहौषधक्षयकृतेः क्षय इत्युच्यते। तत्संभवाच्च सः। तदित्यनेन देहौषधक्षयः प्रत्यवमृश्यते। स संभवो जन्म यस्यासौ तत्संभवस्तस्मादपि क्षय इत्युच्यते। एवमन्योऽपि यो व्याधिर्देहौषधक्षयकारी सोऽपि क्षयाख्यस्य व्याधेः संभवः कारणं तस्माज्जायत इत्यर्थः। रसादीनां शोषणा-

च्छोष इति भेण्यते। रोगेत्यादि। बहुषु रोगेषु मध्ये रोगत्वेनैष एव राजते तस्माद्रोगराडित्युच्यते।

साहसं वेगसंरोधः शुक्रौजःस्नेहसंक्षयः।
अन्नपानविधित्यागश्चत्वारस्तस्य हेतवः॥ ४॥

साहसं कायेन वाचा वायऽथाबलमारंभः। वेगसंरोधो वातविण्मूत्रादीनामुन्मुखीभूतानां लज्जया धारणम्। शुक्रं च ओजश्च स्नेहश्च तेषां संक्षयो विनाशः। अत्र स्नेहशब्देन देहस्नेहो ग्राह्यो देहशब्दलोपं कृत्वाऽयं निर्दिष्टः। तथा च मुनिः। देहस्नेहपरिक्षयादिति। तथाऽन्नपानयोर्यथाशास्त्रं यो विधिस्तस्य त्यागोऽन्यथासेवनमन्यथाभ्यवहारः। तस्य राजयक्ष्मणश्चत्वारः साहसादयो हेतवः। पाठादेव चतुःसंख्या वे लब्धे चतुर्ग्रहणं नियमार्थम्। यद्यपि साहसादय एते प्रत्येकमनेकप्रकारतया भिन्नास्तथापि साहसादिचतुष्टयं नातिक्रामंतीत्यर्थः।

अथास्मिन् राजयक्ष्माख्ये साहसजे वेगसंरोधजे शुक्रौजःस्नेहसंक्षयजेऽन्नपानविधित्यागजे वा चतुर्विधेऽपि विशेषेण पवनो हेतुरत एवाह।

तैरुदीर्णोऽनिलः पित्तं कफं चोदीर्य सर्वतः।
शरीरसंधीनाविश्य तान् सिराश्च प्रपीडयन्॥ ५॥
मुखानि स्रोतसां रुध्वा तथैवातिविवृत्यच।
सर्पन्नूर्ध्वमधस्तिर्यग्यथास्वं जनयेद्गदान्॥ ६॥

तैः साहसादिभिरुदीर्णोऽनिल इदमिदं कुर्वन् यथास्वं गदान् जनयेत्। उदीर्ण उल्बणः पित्तश्लेष्मभ्यामधिकः। अत एव पित्तमुदीर्य स्वस्थानाच्च्यावयित्वा तथा कफं सर्वतः उर्वस्मादुदीर्य तथा शरीरसंधीन् दशाधिकशतद्वयसंख्यातानात्रेयमतेन तु द्विसहस्रसंख्यातानाविश्य तेषामंतः प्रवेशं कृत्वा तांश्च संधीन् प्रपीडयन् प्रकर्षेण मंथयंस्तथा सिरा अपि सकलशरीरगाः प्रपीडयंस्तथाऽन्येषां स्रोतसां मुखानि द्वाराणि रुध्वा तथैव तानि वा कदाचिदतिविवृत्य प्रसार्य स्रोतोमुखानि। सर्पन्नित्यादि। ऊर्ध्वं सर्पन् वायुः पीनसादीन् व्याधीन् जनयेत्। अधः सर्पन् विड्भ्रंशं विट्शोषं वा कुर्यात्। तिर्यक् सर्पन् पार्श्वरुजं विदध्यात्। इति यथास्वंशब्दस्यार्थः।

रूपं भविष्यतस्तस्य प्रतिश्यायो भृशं क्षवः ।
प्रसेको मुखमाधुर्यं सदनं वह्निदेहयोः ॥ ७ ॥
स्थाल्यमत्रान्नपानादौ शुचावप्यशुचीक्षणम् ।
मक्षिकातृणकेशादिपातः प्रायोऽन्नपानयोः ॥ ८ ॥
हृल्लासश्छर्दिररुचिरश्नतोऽपि बलक्षयः ।
पाण्योरवेक्षा पादास्यशोफोऽक्ष्णोरतिशुक्लता ॥ ९ ॥
बाह्वोः प्रमाणजिज्ञासा काये बैभत्स्यदर्शनम् ।
स्त्रीमद्यमांसप्रियता घृणित्वं मूर्धगुंठनम् ॥ १० ॥
नखकेशातिवृद्धिश्च स्वप्ने चाभिभवो भवेत् ।
पतंगकृकलासाहिकपिश्वापदपक्षिभिः ॥ ११ ॥
केशास्थितुषभस्मादिराशौ समधिरोहणम् ।
शून्यानां ग्रामदेशानां दर्शनं शुष्यतोऽभसः ॥ १२ ॥
ज्योतिर्गिरीणां पततां ज्वलतां च महीरुहाम् ।

तस्य राजयक्ष्मणो भविष्यत उत्पित्सोरूपमग्ररूपं प्रतिश्यायादि । वह्नेः सदनं पाकासामर्थ्यम् । देहस्य सादो निर्बलता । स्थाल्यमत्रान्नपानादीनां शुद्धानामप्यशुचिदर्शनमिति । तदानीं पुरुषस्य मिथ्याज्ञानं जायत इत्यर्थः । पाण्योरवेक्षा भूयसा स्वपाणी पश्यति । बाह्वोः प्रमाणजिज्ञासा कियत्प्रमाणौ मे बाहू इति ज्ञातुमिच्छति । काये शरीरे शोभनेऽपि बैभत्स्यदर्शनमिति मिथ्याज्ञानं तदानीं रोगस्वभावादस्योत्पद्यते । मूर्ध्नो मस्तकस्यावगुंठनं वस्त्रादिना संछादनम् । स्वप्ने च तस्य यक्ष्मिणः पतंगादिभिरभिभवो भवेत् पतंगाद्यैः पराभूयते । पतंगः कीटभेदः । तथा केशादिराशिष्वधिरोहणं तथा शून्यग्रामदेशादीनां दर्शनं स्वप्ने भवेत् ।

प्राग्रूपमुक्त्वा संप्रत्येकादशरूपमधिकृत्याह ।

पीनसश्वासकासांऽसमूर्धस्वररुजोऽरुचिः ॥ १३ ॥
ऊर्ध्वंविड्भ्रंशसंशोषावधश्छर्दिश्च कोष्ठगे ।
तिर्यक्स्थे पार्श्वरुग्दोषे संधिगे भवति ज्वरः ॥ १४ ॥
रूपाण्येकादशैतानि जायंते राजयक्ष्मिणः ।

अंसौ च मूर्द्धा च स्वरश्च तेषां रूजोंऽसमूर्धस्वररुजः।पीनसश्च श्वासश्च कासश्चांऽसमूर्धस्वररुजश्च ताः। तथा अरुचिरित्यूर्ध्वमूर्ध्वस्थिते दोषे भवति। अरुचेः पृथगुपन्यासः प्राधान्यख्यापनार्थः। यथा अस्मिन् व्याधावतिभयावहोऽरुच्याख्य उपद्रवो न तथा पीनसादय इति। अधःस्थिते दोषे विशः पुरीषस्य भ्रंशसंशोषौ विड्भ्रंशसंशोषौ भवतः। विड्भ्रंशो भिन्नवर्चस्त्वं विट्शोषो बद्धविट्कत्वम्। एतयोश्च परस्परं विरुद्धत्वान्न तुल्यकालं संभवस्तस्मात्कदाचिद्विड्भ्रंशः कदाचिद्विट्शोषो भवति। छर्दिस्तु कोष्ठस्थिते दोषे स्यात्। तिर्यक्स्थे दोषे पार्श्वरुग्भवति। संधिगे च ज्वरः। रूपाण्येतानि पीनसादीन्येकादश शोषिण उत्पद्यंते। मुनिस्त्वेवमवोचत्। प्रतिश्यायं ज्वरं कासमंगमर्दं शिरोरुजम्। श्वासं विड्भेदमरुचिं पार्श्वशूलं स्वरक्षयम्। कुरुते चांससंतापमेकादशेत्यादि।

तेषामुपद्रवान् विद्यात्कंठोध्वंसमुरोरुजम् ॥ १५ ॥
जृंभांगमर्दनिष्ठीववह्निसादास्यपूतिताः।

तेषामेकादशसंख्यानां पीनसादीनां पूर्वोत्पन्नानां कंठोध्वंसादीन् पश्चादुत्थितान् सम्योपद्रवान् जानीयात्। व्याधेरुपरि यो व्याधिर्भवत्युत्तरकालजः। उपक्रमविघाती च स उपद्रव उच्यत इत्युपद्रवलक्षणम्।

तत्र वाताच्छिरःपार्श्वशूलमंसांगमर्दनम् ॥ १६ ॥
कंठोध्वंसः स्वरभ्रंशः पित्तात्पादांसपाणिषु।
दाहोऽतिसारोऽसृक्छर्दिर्मुखगंधो ज्वरो मदः ॥ १७ ॥
कफादरोचकश्छर्दिः कासो मूर्धांगगौरवम्।
प्रसेकः पीनसः श्वासः स्वरसादोऽल्पवह्निता ॥ १८ ॥

तस्मिन् राजयक्ष्माख्ये व्याधौ वातादधिकाच्छिरःशूलादयः स्युः। पित्तादधिकात् मदादिषु दाहोऽतीसारादयश्च भवंति। कफादधिकादरोचकादयो दश भवंति।

यक्ष्मिणो मांसाद्यभ्यवहारतोऽपि धातुक्षयो जायते न धातुपुष्टिरित्यत्र युक्तिमाह।

दोषैर्मंदानलत्वेन सोपलेपैः कफोल्बणैः।

स्रोतोमुखेषु रुद्धेषु धातूष्मस्वल्पकेषु च ॥ १९ ॥
विदह्यमानः स्वस्थाने रसस्तांस्तानुपद्रवान् ।
कुर्यादगच्छन्मांसादीनसृक् चोर्ध्वं प्रधावति ॥ २० ॥
पच्यते कोष्ठ एवान्नमन्नपक्त्रैव चाऽस्य यत् ।
प्रायोऽस्मान्मलतां यातं नैवालं धातुपुष्टये ॥ २१ ॥

दोषैर्वातपित्तकफैः कफोल्बणत्वात् स्रोतोद्वारेषु रुद्धेषु पिहितेषु सत्सु रसः स्वस्थान एव विदह्यमानो न सम्यग्रक्ततां प्राप्नुवंस्तांस्तानेनेकान् कंठोध्वंसादीनुपद्रवान् कुर्वीत । किंभूतैर्दोषैः । कफोल्बणैः श्लेष्माधिकैः । अतश्च कफाधिकत्वात्सहोपलेपेन श्लेष्मलेपेन वर्तते सोपलेपास्तैस्तथाविधैर्दोषैस्तदानीं मंदानलत्वेन हेतुना धातूष्मसु रसाद्यग्निष्वल्पकष्वतिशयेनाल्पेषु । एवमनेककारणसद्भावाद्रसः स्वस्थान एव विदह्यमानः पित्तकारिणीं मध्यमां पाकावस्थामनुभवन् सम्यक् पाकमगच्छन् यथोचितान् विकारांस्तांस्तान् कुर्वन्मांसमेदःप्रभृतीन् धातूनगच्छन्नप्राप्नुवन् विदह्यमानतया रक्ततामापन्नस्तदसृक्चोर्ध्वं प्रधावत्यूर्ध्वं प्रसर्पति केवलं निष्ठीवनसहितं वा।तस्मात् क्षयिणो न तन्मांसादि धातुपुष्टये।किंचास्मादपि हेतोः स रसो न धातुपुष्टये। यस्मात् पच्यतेऽन्नं सारकिट्टत्वं नीयते। अन्नस्य पक्त्रैव जाठराग्निना कोष्ठ एवामपक्वाशयाख्ये।उभयत्रैवकारोऽवधारणे। कोष्ठ एव न धातुषु जाठराग्निनैव न धात्वग्निभिरिति । यत एवं ततोऽस्मात्प्राङ्निरूपिताद्धेतुकदंबकात् प्रायोमलनामाधिक्येन मूत्रपुरीषतां प्राप्तमन्नं नैव धातुपुष्टये अलं समर्थम् । धातुपुष्टिग्रहणेनैतत्सूचयति। अभिनवमृत्कुंभजललवस्यंदनन्यायेन सूक्ष्मस्रोतोऽनुप्रवेशितया सोऽन्नरसो धात्वाप्यायनमात्रं करोत्येव । अन्यथा वर्षगणानुबंधि जीवितं क्षयिणो न संभाव्येत् तस्माद्धातुस्थितिमात्रं भवति न तु धातुपोषणमिति स्थितम् ।

रसोऽप्यस्य नरक्ताय मांसाय कुत एव तु ।

रसस्तावदुभयरूपोऽन्नरसो धातुरसो वाऽस्य क्षयिणो निकटस्य रक्तधातोर्न पुष्टये मांसधातोर्विप्रकृष्टस्य तु कुत एव स्यात् । एवं संभाव्यत इत्यपिरीब्दार्थः ।

ननु यद्येवं तत्कथमन्येभ्यो धातुभ्यो विशेषेण धारणस्वभावाभ्यां रक्तमांसाभ्यां विना क्षयी जीवेदित्याशंक्याह ।

उपस्तब्धः स शकृता केवलं वर्त्तते क्षयी ॥ २२ ॥

क्षयी स शकृता पुरीषेण केवलमुपस्तब्धः कृतावष्टंभो वर्तते प्राणिति पूर्वोक्तन्यायेन किंचिदाहाररसाप्यायितैर्धातुभिर्धारणस्वभावैर्धृतमात्रः। ननु विदह्यमानः स्वस्थाने रसस्तांस्तानुपद्रवान्। कुर्यादगच्छन्मांसादीनसृक्चोर्ध्वं प्रधावतीत्यनेन रक्तस्य सत्ता प्रतिपादिता। रसोऽप्यस्य न रक्तायेत्यनेन क्षयिणो रक्तस्याभावः प्रत्यपादि । तदिमे वाक्ये परस्परं व्याहते । अत्रोच्यते । नानयोर्वाक्ययोः परस्परं विरोधः। यतोऽसृक्चोर्ध्वं प्रधावतीत्यनेन न तद्धातुरूपतां प्राप्तमुक्तं किंतर्हि रसस्य विदह्यमानतया स्वस्थानस्थितस्य रक्तधात्वाशयमगच्छतो रक्तोद्भूतिरुक्ता । अनेनैवाभिप्रायेणोत्तरत्र वाक्ये रसोऽप्यस्य न रक्तायेत्युवाच । अनेन हि रसो धातुरूपायरक्ताय शोषिणो न संपद्यत इति प्रत्यपादि ।

अथास्य क्षयिणः साध्यासाध्यतां निरूपयति ।

लिंगेष्वल्पेष्वपि क्षीणं व्याध्यौषधबलाक्षमम् ।
वर्जयेत्

क्षयिणं बलमांसाभ्यां क्षीणं लिंगेषु पीनसादिष्वल्पेष्वपि सत्सु न सर्वेषूत्पन्नेषु वर्जयेन्नोपक्रमेत् । किंभूतम् । व्याध्यौषधयोर्बलं व्याध्यौषधबलं तस्याक्षमम् । क्षयाख्यस्य व्याधेर्यद्बलं तथाऽस्य शमनोपायस्यौषधस्य यद्बलं तत्राक्षममसहं यतस्ततो वर्जयेदित्यर्थः ।

साधयेदेव सर्वेष्वपि ततोऽन्यथा ॥ २३ ॥

अन्यथा अतोविपरीतलक्षणं यक्ष्मिणं बलमांसाभ्यामक्षीणमत एव व्याध्यौषधबलक्षमं सर्वेष्वपि पीनसादिषु लिंगेषु सत्सु साधयेदेव किंपुनर्द्वित्रादिष्वेषु साधयेदित्यपिशब्दार्थः ।

अथास्य व्याधेरुपद्रवभूतानामादिशब्दगृहीतानां पंचानां स्वरसादादीनां रोगाणां निदानान्याह ।

दोषैर्व्यस्तैः समस्तैश्च क्षयात् षष्ठश्च मेदसा ॥
स्वरभेदो भवेत्

दोषैः पृथग्वातपित्तकफैः समस्तैः सन्निपतितैस्तथा क्षयात्तथा षष्ठः स्वरभेदो मेदसा स्यात् ।

तत्र क्षामो रूक्षश्चलः स्वरः ॥ २४ ॥
शूकपूर्णाभकंठत्वं स्निग्धोष्णोपशयोऽनिलात् ।

तत्र तेषु षट्सु स्वरभेदेषु मध्ये वातात्स्वरभेदे सति क्षामाल्पिमान् स्वरः स्यात् । तथा शूकपूर्णसदृशंगलत्वं स्निग्धोष्णोपशयश्च भवति ।

पित्तात्तालुगले दाहः शोष उक्तावसूयनम् ॥ २५ ॥

पित्तात् स्वरभेदे सति तालुनि गले च दाहस्तथा शोषः प्रस्तुतत्वात्तालुगलयोरेव । तथा उक्तावसूयनं वाक्यविषयेऽसहनम् । पित्तस्वरभेदे वाक्यं वक्तुमसमर्थ इत्यर्थः ।

लिंपन्निव कफात्कंठं मंदः खुरखुरायते ।
स्वरो विबद्धः

कफात्स्वरभेदे कंठं लिंपन्निवोपलेपमिव गलस्य कुर्वन् खुरखुरायते प्रकृतत्वात् कंठस्यैव । खुरखुरमित्यव्यक्तं शब्दं करोति । तथा सर्वेभ्यः स्वरभेदेभ्यो मंदस्वरो नोच्चैः श्रूयते । तथा विबद्धो वदतो मध्ये स्खलनरूपः ।

सर्वैस्तु सर्वलिंगः

सर्वैस्त्रिभिर्दोषैः समुदितैः सर्वलिंगस्त्रिदोषलक्षणः स्वरभेदो भवति ।

क्षयात्कषेत् ॥ २६ ॥
धूमायतीव चात्यर्थम्.

क्षयात् स्वरभेदः कषेद्विध्वस्तःस्यात् । कंठमर्मघट्टनादित्यर्थः । अनुक्तमपि प्रकृतत्वात् कंठमिति लक्ष्यते । तथा क्षयस्वरभेदी धूमायतीवातिशयेन । अत्यर्थशब्देन पित्तस्वरभेदेऽपि धूमायनं भवतीति गमयति । धूमायतीति धूमनिःसरणमिव नासिकादिदेशेष्वनुभवति ।

मेदसा श्लेष्मलक्षणः।

कृच्छ्रलक्ष्याक्षरश्च

मेदसा स्वरभेदः श्लेष्मस्वरभेदलक्षणः। तथा कृच्छ्रेण कथंचिल्लक्ष्याणि ज्ञेयान्यक्षराणि यत्र स एवम्। एतदेव कृच्छ्रलक्ष्याक्षरत्वं कफस्वरभेदादधिकम्।

अत्र सर्वैरंत्यं च वर्जयेत् ॥ २७ ॥

सर्वैर्दोषैर्यः स्वरभेदस्तथांते पठितत्वान्मेदःस्वरभेदोऽत्यस्तं च वर्जयेत्। चतुरस्त्वन्यान् साधयेदित्यर्थाद्गम्यते।

अरोचको भवेद्दोषैर्जिह्वाहृदयसंश्रयैः।
सन्निपातेन मनसः संतापेन च पंचमः ॥ २८ ॥

जिह्वा च हृदयं च जिह्वाहृदयं तत्संश्रय आश्रयो येषां तैस्तत्रस्थैः पृथग्वातपित्तकफैररोचकः स्यात्। तथा सन्निपातेनार्थाज्जिह्वाहृदयसंसृतेनारोचकः स्यादिति योज्यम्। तथा मनसः संतापेनानेकविधेन क्रोधशोकादिनोपतप्तेन पंचमोऽरोचक आगंतुर्भवेत्। अत्रापि यथास्वं दोषाणां जिह्वाहृदयसंश्रितत्वमवश्यमाश्रयणीयम्। उपादानादेव पंचत्वे लब्धे मनःसंतापजः पंचम एवेति नियमार्थं पंचमग्रहणम्। मन्युशोकाद्यनेकप्रकारमनःसंतापजत्वेऽप्येक एव मनःसंतापजोऽरोचक इत्यर्थः।

कषायतिक्तमधुरं वातादिषु मुखं क्रमात्।
सर्वोत्थे विरसंशोकक्रोधादिषु यथामलम् ॥ २९ ॥

वाताद्युद्भवेष्वरोचकेषु मुखमास्यं क्रमेण कषायतिक्तमधुरं भवति। व्याधिस्वभावात्पित्तारोचकेऽपि तिक्तवक्त्रता भवति न कटुकास्यत्वम्। सर्वोत्थे सन्निपातजेऽरोचके विरसमास्यं भवति निश्चितरसाज्ञानात्। शोकक्रोधादिसमुत्थेष्वरोचकेषु यथामलं यथादोषं मुखं भवेत्। तत्र शोकभयकामलोभेर्ष्यादिसंतप्तमनःसमुत्थे वातप्रकोपात् कषायं क्रोधसंतप्तमनसः समुत्थे पित्तप्रकोपात्तिक्तं ग्रहोपतप्तमनःसमुत्थे संनिपातप्रकोपाद्विरसास्यत्वमिति यथामलशब्दस्यार्थः।

छर्दिर्दोषैः पृथक् सर्वैर्द्विष्टैरर्थैश्च पंचमी ।

पृथक्प्रत्येकं दोषैर्वातपित्तकफैश्छर्दिर्भवेत् । सन्निपतितैस्त्रिभिरपि च्छर्दिः स्यात् । तथा द्विष्टैरनभिप्रेतैः शब्दादिभिश्च पंचमी च्छर्दिर्भवेत् । पूर्ववत्पंचमीत्येतैन्नियमार्थम् । द्विष्टानां ह्यर्थानां बहुत्वाद्बव्ह्यश्छर्दयो भवंतीत्याशंक्येत तयाशंकानिवृत्त्यै द्विष्टार्थयोगजा एकैव च्छर्दिरित्युक्तम् ।

उदानो विकृतो दोषान् सर्वानप्यूर्ध्वमस्यति ॥ ३० ॥

उदानाख्यो वायुर्विकृतः सर्वानपि दोषान् वातपित्तकफानूर्ध्वमस्यति क्षिपति । अपिशब्द एवार्थः। सर्वास्वेव च्छर्दिष्वित्यर्थः।

तासूत्क्लेशास्यलावण्यप्रसेकारुचयोऽग्रगाः ।

तासु च्छर्दिषूत्क्लेशादयोऽग्रगाः । अग्रे गच्छंति प्राग्रूपतयोद्भवंति । उत्क्लेशः स्वस्थान एव मूर्तस्य दोषस्योदयो बुद्बुदवदुत्थानम् ।

नाभिपृष्ठं रुजन् वायुः पार्श्वे चाहारमुत्क्षिपेत् ॥ ३१ ॥
ततो विच्छिन्नमल्पाल्पं कषायं फेनिलं वमेत् ।
शब्दोद्गारयुतं कृष्णमच्छं कृच्छ्रेण वेगवान् ॥ ३२ ॥
कासास्यशोषहृन्मूर्धस्वरपीडाक्लमान्वितः ।

वायुः कासादिमान् इदमिदं कुर्वन् वमेत् । छर्दिं करोति नाभिपृष्ठं च रुजन् पीडयन् पार्श्वे च रुजन्नाहारमुत्क्षिपेदूर्ध्वं नयेत् । ततस्तस्मादाहारस्योर्ध्वगमनादनंतरं विच्छिन्नं कृत्वा न निरंतरमल्पाल्पमल्पं कृत्वा कषायं वमेन्न मधुराद्यन्यतमम् । तथा फेनिलं फेनयुक्तम् । फेनिलमिति फेनादिलजितीलच् । तथा शब्दयुतमुद्गारयुतम् । तथा कृष्णं कृष्णवर्णम् । तथा अच्छम् । तथा कृच्छ्रेण कथंचिन्न यथासुखम् । तथा वेगवद्वेगयुतम् ।

पित्तात्क्षारोदकनिभं धूम्रं हरितपीतकम् ॥ ३३ ॥
सासृगम्लं कटूष्णं च तृण्मूर्छातापदाहवत् ।

पित्तात् क्षारोदकसदृशादिकं वमेत् । तथा तृण्मूर्छातापदाहा विद्यंते यस्मिंस्तदेवं तृष्णादियुक्तं यथा भवति तथा वमेत् ।

कफात् स्निग्धं घनं शीतं श्लेष्मतंतुगवाक्षितम् ॥३४॥
मधुरं लवणं भूरि प्रसक्तं लोमहर्षणम् ।
मुखश्वयथुमाधुर्यतंद्राहृल्लासकासवत् ॥ ३५ ॥

कफात्स्निग्धादिकं वमेत् । तथा श्लेष्मणः संबंधिना तंतुजालेन गवाक्षितं तथा मधुरादिकं वमेत् । तथा मुखश्वयथ्वादिमत् ।

सर्वलिंगा मलैः सर्वैरिष्टोक्ता या च तां त्यजेत् ।

सर्वलिंगा च्छर्दिः सर्वैर्मलैर्वातपित्तकफैः सन्निपतितैर्भवेत् । न केवलं त्रिभिर्दोषैः सर्वलिंगा या च रिष्टोक्ता विकृतिविज्ञानीयाध्याये च्छर्दिर्वेगवतीत्यादिना ग्रंथोक्ता सापि सर्वलिंगा दोषत्रयलक्षणोपेता तां त्यजेन्नचिकित्सेत् । नतु रिष्टोक्ता या च्छर्दिस्तां त्यजेदिति व्याख्येयम् । तस्यारिष्टत्वेनैवासाध्यत्वस्य प्रतिपादितत्वात् ।

पूत्यमेध्याशुचिद्विष्टदर्शनश्रवणादिभिः ॥ ३६ ॥
तप्ते चित्ते हृदि क्लिष्टे च्छर्दिर्द्विष्टार्थयोगजा ।

पूत्यादिभिस्तप्ते चित्ते उत्तप्ते मनसि तथा तैरेव पूत्यादिभिः क्लिष्टे पीडिते हृदि या जायते च्छर्दिः सा द्विष्टार्थयोगजा च्छर्दिरुच्यते । आदिः प्रकारे यथा आकृतिगणेषु ।

ननु कृम्यादिजान्यन्यानि च्छर्दींषि संभवंत्येव तेषां लक्षणं कस्मान्नोक्तमित्याह ।

वातादीनेव विमृशेत्क्रिमितृष्णामदौर्हृदे ॥ ३७ ॥
शूलवेपथुहृल्लासैर्विशेषात् कृमिजां वदेत् ।
क्रिमिहृद्रोगलिंगैश्च

कारणे कार्योपचारात् कृम्यादिशब्दैरेव च्छर्दय उच्यंते कृमितृष्णागर्भिणीदौर्हृदजे च्छर्दिषि वातादीनेव यथायथं स्वलक्षणैर्विमृशेद्विचारयेल्लक्षयेत् । नहि वातादीनंतरेणैताश्छर्दयः कथंचिदपि संभवंति । अतएवैवकारोऽत्रावधारणार्थो व्यधायि । एवं कृमिजां कदाचिद्वायुच्छर्दिलक्षणोपेतामथवा पित्तच्छर्दिलक्षणोपेतां कफच्छर्दिलक्षणोपेतां वा यथायथं लक्षयेत् । एवं तृष्णामदौर्हृदच्छर्दिषि वातादीन् विमृशेत् । विशेषण

शूलवेपथुहृल्लासैः कृमिजां वदेत्। कृमिहृद्रोगलक्षणैश्चानंतरमवेक्ष्यमाणैः कृमिजां वदेत्।

अधुना हृद्रोगं लिलक्षयिषुराह।

स्मृताः पंच तु हृद्गदाः ॥ ३८ ॥
तेषां गुल्मनिदानोक्तैः समुत्थानैश्च संभवः ।

हृद्गदाः पंच स्मृताः। तंश्चकृद्भिरितिशेषः। तेषां हृद्रोगाणां गुल्मनिदानोक्तैर्वक्ष्यमाणैः समुत्थानैः कारणैः संभव उत्पत्तिः।

वातेन शूल्यतेऽत्यर्थं तुद्यते स्फुटतीव च ॥ ३९ ॥
भिद्यते शुष्यति स्तब्धं हृदयं शून्यता द्रवः।
अकस्माद्दीनता शोको भयं शब्दासहिष्णुता ॥ ४० ॥
वेपथुर्वेष्टनं मोहः श्वासरोधोऽल्पनिद्रता।

वातेन हृद्रोगेऽत्यर्थं हृदयं शूल्यते। अत्यर्थशब्देनेदं गमयति। अन्येष्वपि हृद्रोगेषु हृदयं शूल्यतेऽतिशयेन तु वातजे हृद्रोग इति। तथा तुद्यते प्राजनेनेव। शूलं संतता पीडा। तोदो विच्छिन्नोऽतिशयेन रुगुद्भवः। तथा हृदयं स्फुटतीत्यादिक्रियायुतं भवति। तथा शून्यता द्रवश्च प्रकृतत्वाद्धृदयस्यैव स्यादिति बोध्यम्।

पित्तात्तृष्णा भ्रमो मूर्छा दाहः स्वेदोऽम्लकः क्लमः ॥ ४१ ॥
छर्दनं चाम्लपित्तस्य धूमकः पीतता ज्वरः।

पित्तात् पित्तेन तृष्णादयः स्युः।

श्लेष्मणा हृदयं स्तब्धं भारिकं साश्मगर्भवत् ॥ ४२ ॥
कासाग्निसादनिष्ठीवनिद्रालस्यारुचिज्वराः।

श्लेष्मणा हृद्रोगे हृदयं स्तब्धं तथा भारिकं गुरु भवति। कथम्। साश्मगर्भवदंतर्विद्यमानाश्मगर्भसदृशम्। तथा कासादयः स्युः।

सर्वलिंगस्त्रिभिर्दोषैः

सर्वलिंगो हृद्रोगस्त्रिभिर्दोषैः स्यात् ।

क्रिमिभिः श्यावनेत्रता ॥ ४३ ॥
तमःप्रवेशो हृल्लासः शोषः कंडूकफस्रुतिः ।
हृदयं सततं चात्र क्रकचेनेव दार्यते ॥ ४४ ॥
चिकित्सेदामयं घोरं तं शीघ्रं शीघ्रकारिणम् ।

क्रिमिभिश्च हृद्रोगे श्यावनेत्रताद्याः स्युः । अत्र क्रिमिहृद्रोगे हृदयं क्रकचेनेव करपत्रेणेव संततं दार्यते । तं क्रिमिहृद्रोगाख्यमामयं घोरमतिदुःसहं शीघ्रकारिणमाशुव्याघातकारिणं शीघ्रमेव चिकित्सेत् । महामर्मणो हृदयस्य क्रिमिभिर्भक्षणात् ।

उक्ता हृद्रोगाः शीघ्रकारित्वसामान्यात्तृष्णाऽनंतरं व्याख्यायते ।

वातात्पित्तात्कफात्तृष्णा सन्निपाताद्रसक्षयात् ॥ ४५ ॥
षष्ठी स्यादुपसर्गाच्च

वातादिभिः पंच तृष्णाः स्युः । षष्ठी स्यादुपसर्गाच्च । उपदानादेव षट्संख्याया लब्धत्वात् षष्ठीत्येतद्वचनं नियमार्थम् । आमोद्भवाद्या या वक्ष्यमाणास्तृष्णास्ताः सर्वास्तृष्णानां षट्त्वं नातिक्रामंति वातपित्तजत्वात् । प्रायेणाऽसामास्वेवांतर्भावः ।

वातपित्ते तु कारणम् ।
सर्वासु

पूर्वोक्तासु वक्ष्यमाणासु च तृष्णासु वातपित्ते कारणम् ।
ते एव वातपित्ते हेतू कुत एवमित्याह ।

तत्प्रकोपो हि सौम्यधातुप्रशोषणात् ॥ ४६ ॥
सर्वदेहभ्रमोत्कंपतापतृड्दाहमोहकृत् ।

हि यस्मात् सौम्यस्य शरीरगतस्य रसादेर्धातोराहारादिना यत्प्रशोषणं तस्मात्तयोर्वातपित्तयोः प्रकोपो जायत इत्यध्याहार्यम् । किंभूतः प्रकोपः । सर्वदेहभ्रमोत्कंपतापतृड्दाहमोहकृत् । सौम्यधातुप्रशोषणपूर्वकं तृष्णानां यतो जन्म तस्मादिदमाह ।

जिह्वामूलगलक्लोमतालुतोयवहाः सिराः ॥ ४७ ॥
संशोष्य तृष्णा जायंते

जिह्वादिसिराः संशोष्य तृष्णाः समुत्पद्यंते ।

तासां सामान्यलक्षणम् ।

मुखशोषो जलातृप्तिरन्नद्वेषः स्वरक्षयः ॥ ४८ ॥
कंठौष्ठजिह्वाकार्कश्यं जिह्वानिष्क्रमणं क्लमः ।
प्रलापश्चित्तविभ्रंशस्तृड्ग्रहोक्तास्तथाऽऽमयाः ॥ ४९ ॥

मुखशोषादिकं तृड्ग्रहोक्तामयपर्यंतं निर्दिष्टं तासां तृष्णानां सामान्यलक्षणम् । तृड्ग्रहोक्ता रोगानुत्पादनीयोक्ताः शोषांगसादबाधिर्यादयः ।

मारुतात् क्षामता दैन्यं शंखतोदः शिरोभ्रमः ।
गंधाज्ञानास्यवैरस्यश्रुतिनिद्राबलक्षयाः ॥ ५० ॥
शीतांबुपानाद्वृद्धिश्च

वातात्तृष्णायां क्षामतादैन्यादयः स्युः ।

पित्तान्मूर्छास्यतिक्तता ।
रक्तेक्षणत्वं प्रततं शोषो दाहोऽतिधूमकः ॥ ५१ ॥

पित्तात्तृष्णायां मूर्छादयः स्युः ।
कफतृष्णामाह ।

कफो रुणद्धि कुपितस्तोयवाहिषु मारुतम् ।
स्रोतःसु स कफस्तेन पंकवच्छोष्यते ततः ॥ ५२ ॥
शूकैरिवाचितः कंठो निद्रा मधुरवक्त्रता ।
आध्मानं शिरसो जाड्यं स्तैमित्यच्छर्द्यरोचकाः॥५३॥
आलस्यमविपाकश्च

कफः कुपितो जलवाहिषु स्रोतःसु यदा मारुतं रुणद्धि । स चंक्रमणस्तेन मरुता पंक इव शोष्यते । ततस्तस्मिन् कफे शुष्के सति कंठः शूकैरिवाचितो व्याप्तः स्यात् । तया निद्रादयश्च स्युः ।

सर्वैः स्यात्सर्वलक्षणा ।

सर्वैः सन्निपतितैः सर्वलिंगा तृष्णा स्यात्।

आमोद्भवा च भक्तस्य संरोधाद्वातपित्तजा ॥ ५४ ॥

आमोद्भवा च तृष्णा भक्तस्याहारस्य संरोधात् स्यात्। सा च वातपित्तजा।

उष्णाक्रांतस्य सहसा शीतांभो भजतस्तृषम्।
ऊष्मा रुद्धो गतः कोष्ठं यां कुर्यात्पित्तजैव सा ॥ ५५॥
या च पानातिपानोत्था तीक्ष्णाग्नेः स्नेहजा च या।

उष्णेन म्लानस्य नरस्य सहसा झटित्येव शीतं जलं सेवमानस्योष्मा रुद्धः कोष्ठं गतो यां तृषं तृष्णां कुर्यात् सा पित्तजैव तृष्णा नत्वन्या बोध्या। या च तृट् पानस्य मद्यस्यातिपानोद्भवा या च तीक्ष्णाग्नेः पुरुषस्य स्नेहजा तृट् सापि पित्तजैव।

स्निग्धगुर्वम्ललवणभोजनेन कफोद्भवा ॥ ५६ ॥

स्निग्धादिगुणयुक्तेन भोजनेन या तृट् स्यात् सा कफसंभवा बोध्या।

तृष्णा रसक्षयोक्तेन लक्षणेन क्षयात्मिका।

रसक्षयोक्तेन लक्षणेन रसे रौक्ष्यं श्रमइत्यादिग्रंथनिर्दिष्टेन लक्षणेन क्षयात्मिका तृष्णा बोध्या।

शोषमोहज्वराद्यन्यदीर्घरोगोपसर्गतः।
या तृष्णा जायते तीव्रा सोपसर्गात्मिका स्मृता ॥५७॥

शोषमोहाद्यपरदीर्घरोगोपसर्गाद्दीर्घकालानुबंधाद्या तृष्णा स्यात् सोपसर्गात्मिका स्मृता मुनींद्रैरिति शेषः।

इतिश्री मृगांकदत्तपुत्रश्रीमदरुणदत्तविरचितायामष्टांगहृदयटीकायां सर्वांगसुंदराख्यायां राजयक्ष्मादिनिदानं नाम पंचमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

षष्ठोऽध्यायः

राजयक्ष्मनिदानादनंतरं मदात्ययनिदानारंभो यथा राजयक्ष्मादोषत्रयजस्तथा मदात्ययोऽपि। वक्ष्यति हि। तत्र सर्वेऽपि सर्वैर्जायंते व्यपदेशस्तु भूयसेति। तस्मान्मदात्ययनिदानमुच्यतइत्याह।

अथातो मदात्ययनिदानं व्याख्यास्यामः।

पूर्ववद्व्याख्या।

मदात्ययस्य निदानमुच्यत इत्याह।

तीक्ष्णोष्णरूक्षसूक्ष्माम्लं व्यवाय्याशुकरं लघु।
विकाशि विशदं मद्यमोजसोऽस्माद्विपर्ययः॥ १॥

तीक्ष्णोष्णादिगुणं मद्यमस्मान्मद्यादोजसो विपर्ययो वैपरित्यम्। यथा मंदशीतस्निग्धसांद्रस्थूलमधुरस्थिरचिरकृद्गुरुश्लक्ष्णपिच्छिलत्वम्।

तीक्ष्णादयो विषेऽप्युक्ताश्चित्तोपप्लाविनो गुणाः।
जीवितांताय जायंते विषे तूत्कर्षवृत्तितः॥ २॥

एते च तीक्ष्णादयो दश गुणा विषेऽप्युक्ताः। चित्तमुपप्लावितुं शीलं येषां ते चित्तोपप्लाविनश्चित्तविभ्रमकारिणः। न केवलं मद्य इत्यपिशब्दार्थः। ननु यदि त एव तीक्ष्णादयो गुणा विषे त एव मद्ये तत्कथं विषस्था एव तीक्ष्णादयो मारयंति न मद्यस्था इत्यत्र युक्तिमाह। जीवितांतायेत्यादि। विषस्थास्तीक्ष्णादयो ये गुणास्ते मारणाय संपद्यंते। उत्कर्षवृत्तित उत्कर्षवर्तनात्।

कथं कृत्वा मद्यं चेतो विकारं नयतीत्याह।

तीक्ष्णादिभिर्गुणैर्मद्यं मंदादीनोजसो गुणान्।
दशभिर्दश संक्षोभ्य चेतो नयति विक्रियाम्॥ ३॥

आद्ये मदे

मद्यं हृदयमोजसः स्थानं द्रव्यप्रभावादाविश्य तीक्ष्णादिभिर्गुणैर्मंदादीनोजसः संबंधिनो गुणान् संक्षोभ्य समंताद्दुष्टतामापद्य चेतो विक्रिया

विकारं नयत्याद्ये मदे तनुमदे । ननु तीक्ष्णादिभिर्मंदादीनित्येतावदेवास्तु किं दशभिर्दशेत्यनेन । पाठादेव हिं दशसंख्या च गमिष्यते । अस्त्येवैतत् । किं तु सर्वैरेव तीक्ष्णादिभिः सर्वानपि मदादीन्संक्षोभ्य चेतो विक्रियां मद्यं नयति नतु कियद्भिरपि तीक्ष्णादिभिः कियत एव मंदादीनिति प्रतिपादनाय संख्याग्रहणम् । उत्कर्षतारतम्यकृतस्त्वस्त्येव विशेषः । तेन सर्वत्र मदेनैव तुल्यः क्षोभ इति बोध्यम् । आद्ये च मदे यथास्वं प्रबोधजनके पुमान् स्थितो मद्यपानात्तादात्विकं सुखसमधिगच्छतीत्यनुक्रमपि संभाव्यते । तथा च मुनिः । पंचस्वर्थेषु कांतेषु या रतिः प्रथमे मदे । यूनां वा स्थविराणां वा तस्य नास्त्युपमा भुवीति ।

द्वीतीये स प्रमादायतने स्थितः ।
दुर्विकल्पहतो मूढः सुखमित्यधिमुच्यते ॥ ४ ॥

अनंतरं द्वीतीये मदे स्थितः प्रायःस्वार्थैर्दुष्टैस्तैस्तैर्विकल्पैर्हतः पुरुषार्थाद्विनष्टोऽत एव मूढः कार्याकार्यानभिज्ञः सुखमित्यधिमुच्यते सुखमिति ज्ञानेन प्रथममदोत्पन्नेन तदानीमधिमुच्यतेऽधिकं कृत्वा तेन सुखेन परित्यज्यते । तादात्विकमप्येकं तत्सुखं नानुभवति । ओजसो विहतत्वात् । अन्येत्वाहुः । अधिमुच्यते निश्चिनोति सुखं मे भवेदित्यभिनिविशते । किंभूते मदे स्थितः। प्रमादायतने स्थितः प्रमादानां साहसानामिहामुत्रचाशुभहेतूनां स्थाने ।

मध्यमोत्तमयोः संधिं प्राप्य राजसतामसः ।
निरंकुशइव व्यालो न किंचिन्नाचरेज्जडः ॥ ५ ॥

मध्यमोत्तमयोर्द्वितीयतृतीययोः संधिं प्राप्यांतरं लब्ध्वा पुरुषो राजसतामसो न किंचिदशुभं नाचरेदपि तु सर्वमशुभमाचरेत् । राजसश्चासौ तामसो राजसतामसः । शाकपार्थिवादित्वान्मध्यमपदलोपी समासः । राजसो वा तामसो वेत्यर्थः । राजसतामसग्रहणात्सात्विकः पुरुषो नेदृशीमवस्थामवाप्नोतीति गमयति। निरंकुश इव व्यालः। यथा व्यालो दुष्टो हस्ती जडो बधिरस्तथा निरंकुशो न किंचिदशुभं नाचरेदुन्मार्गप्रवृत्तत्वात् । तंत्रांतरेचैवमुक्तम् । सात्विके शौचदाक्षिण्यहर्षमंडनलालसः । गीताध्ययनसौ-

भाग्यसुरतोत्साहकृन्मदः। राजसे दुःखशीलत्वमात्मत्यागं समाहसम्। कलहं सानुबंधं च करोति पुरुषे मदः। अशौचानिद्रामात्सर्यागम्यागमनलोलताः। असत्यभाषणं चापि कुर्याद्वै तामसे मद इति। व्याल ग्रणाद्यः शुद्धस्वभावो हस्ती स सृणिरहितोऽपि कदाचिद्धस्त्यारोहशब्दश्रवणात्कालोचितं संकेतमुपलभ्य युक्तमाचरत्येवेत्यतो व्यालो निरंकुश इति द्वयमुपन्यस्तम्। तेजसः किंचिच्छेपत्वान्नियामिमामवस्थां प्राप्तः।

अतएवाह।

इयं भूमिरवद्यानां दौःशील्यस्येदमास्पदम्।
एकोऽयं बहुमार्गाया दुर्गतेर्देशिकः परम्॥ ६॥

अवद्यानां निंद्यानामियं मदावस्था भूमिराकारः। तथा दौःशील्यस्यासमाहितत्वस्य इदं मदावस्थांतरमास्पदमावसथः। एकोऽयं मदविशेषो बहुमार्गाया अनेकमुखाया दुर्गतेः परं कृत्वा देशिक आचार्यः।

निश्चेष्टः शववच्छेते तृतीये तु मदे स्थितः।
मरणादपि पापात्मा गतः पापतरां दशाम्॥ ७॥

तृतीये उत्तमे मदे स्थितो नरस्तेजसो विहतत्वान्निश्चेष्टश्चेष्टया कायकम्पनोलक्षणया रहितोऽतएव शववच्छेते मृतानुकल्पः स्वपिति। एवं च सत्यसौ पापात्मा मरणादपि पापतरामवस्थां प्राप्तः। यतो मृतो मरणात्समनंतरमेव शरीरांतरं प्राप्य सुखादीन् विंदते। तृतीयां मदावस्थां प्राप्तस्तु पुरुषोऽपरशरीराप्राप्तेर्न कथंचित्सुखाद्यनुभवतीति मरणादप्यस्य निकृष्टत्वम्।

धर्माधर्मसुखं दुःखमर्थानर्थं हिताहितम्।
यदासक्तो न जानाति कथं तच्छीलयेद्बुधः॥ ८॥

यस्मिन्नासक्तो यदासक्तो धर्मादीन्न जानाति। नत्तथाविधं मद्यं बुधो मतिमान् कथं शीलयेदभ्यसेत्। अत्र धर्मो दानाध्ययनदेवगुरुपूजादिकः। अधर्मो हिंसादिः। सुखमाह्लादकोऽनुभवः। दुःखमुपतापः। अर्थ उभयलोकहितम्। अनर्थोऽहितम्। शीलयेदित्यनेन तत्र सक्तिं निषेधति नतु सर्वपानमपि।

मद्ये मोहो भयं शोकः क्रोधो मृत्युश्च संश्रिताः ।
सोन्मादमदमूर्छायाः सापस्मारापतानकाः ॥ ९ ॥
यत्रैकः स्मृतिविभ्रंशस्तत्र सर्वमसाधु यत् ।

मद्येऽतिपीते मोहादयः संश्रिता आश्रिताः।मद्यातिपानादनंतरं मोहादीनां संभवात् । अथवा किमत्र बहुनाभिहितेन यत्र यस्मिन् मद्ये स्मृतेर्विभ्रंशो लोपस्तत्र यत्किंचिद्विद्यते तत्सर्वमसाध्वशोभनम् । यत्रौजसो न विहतिर्हृत्प्रबोधश्च स प्रथमो मदः । यत्राल्पाविहृतिरोजसः स मध्यमः । यत्र समस्तेतेजोविहतिः स उत्तमः । तथा च मुनिः । ओजस्यविहृते पूर्वी हृदि च प्रतिबोधिते । मध्यमो विहतेऽल्पे तु विहृते तूत्तमो मद इति ।

अयुक्तियुक्तमन्नं हि व्याधये मरणाय वा ॥ १० ॥
मद्यं त्रिवर्गधीधैर्यलज्जादेरपि नाशनम् ।

यस्मादयुक्त्या योजितमन्नमपि यत्प्राणकरं तदपि कर्मवशाद्व्याधये मरणाय वा संपद्यते । मद्यं त्वयुक्तियोजितं त्रिवर्गादेरपि नाशनम् । युक्तिपीतं पुनस्तदेव त्रिवर्गादीनां साधनमित्यपिशब्देन द्योतयति ।

तामेव युक्तिं वक्ष्यमाणेन ग्रंथेन प्रतिपादयन्नाह ।

नातिमाद्यंति बलिनः कृताहारा महाशनाः ॥ ११ ॥
स्निग्धाः सत्त्ववयोयुक्ता मद्यनित्यास्तदन्वयाः ।
मेदःकफाधिका मंदवातपित्ता दृढाग्नयः ॥ १२ ॥

यत एवंविधा नरा नातिमाद्यंत्यतो बलवद्भिः पुरुषैः कृताहारैर्महाशनैः स्निग्धैः सत्त्वयुक्तैर्वयोयुक्तैर्मद्योचितैस्तदन्वयैर्मद्यपकुलप्रसूतैर्मेदोऽधिकैः कफाधिकैः स्वल्पवातपित्तैर्दृढाग्निभिर्मद्यं पेयं नातो विपर्यस्तैः । इत्यन्यतंत्रकारकथिताया युक्तेरत्रैवांतर्भावोऽनेन तंत्रकृता कृतः ।

विपर्ययेऽतिमाद्यंति विश्रब्धाः कुपिताश्च ये ।
मद्येनैव चाम्लरूक्षेण साजीर्णे बहु नाति च ॥ १३ ॥

यथानिर्दिष्टाद्वैपरीत्येन यथा अबलिनो यावद्दृढाग्नय इति । तथा विश्रब्धा अमृतमिवेदं स्पृहणीयं सुरेभ्योऽपि दीयतेऽस्माभिरिति तद्गतमनसो विश्वस्तास्तथा कुपिताः क्रुद्धा ये तेऽतिमाद्यंति । मद्येन-

स्यादि। अम्लरूक्षेण च मद्येन पीतेन सर्व एवातिमाद्यंति। अत्र चात्य म्लेनेति वेद्यम्। मद्यस्य सर्वस्यैवाम्लप्रायत्वात्। रूक्षेण नत्वीषल्लिंगेन। तथा साजीर्णे। सशब्द ईषदर्थे इषदजीर्णे। तस्मिन्नेव मद्ये पीतेऽतिमाद्य-ति। तथा अतिबहुना पीतेन मद्येनातिमाद्यंति।

वातात्पित्तात्कफात्सर्वैश्चत्वारः स्युर्मदात्ययाः।
सर्वेऽपि सर्वैर्जायंते व्यपदेशस्तु भूयसा ॥ १४ ॥

वातपित्तादिभिः पृथक्स्थितैर्दोषैः सन्निपातेन चेति चत्वारो मदा-त्यया वस्तुस्वभावाज्जायंते। न्यूनाधिकाः सर्वेऽपि मदात्ययाः सर्वैरपि दोषैर्जायंते भूयसा बाहुल्येन तु व्यपदेशः संज्ञा भवत्ययं वातमदात्य यो यावत्सन्निपातमदात्ययोऽयमिति।

सामान्यं लक्षणं तेषां प्रमोहो हृदयव्यथा।
विड्भेदः सततं तृष्णा सौम्याग्नेयो ज्वरोऽरुचिः ॥१५॥
शिरःपार्श्वास्थिरुत्कंपो मर्मभेदस्त्रिकग्रहः।
उरोविबंधस्तिमिरं कासः श्वासः प्रजागरः ॥ १६ ॥
स्वेदोऽतिमात्रं विष्टंभः श्वयथुश्चित्तविभ्रमः।
प्रलापश्छर्दिरुत्क्लेशो भ्रमो दुःस्वप्नदर्शनम् ॥ १७ ॥

तेषां मदात्ययानां सामान्यं लक्षणमविभागेन प्रमोहादिदुःस्वप्नदर्श-नपर्यंतम्।

विशेषाज्जागरश्वासकंपमूर्धरुजोऽनिलात्।
स्वप्ने भ्रमत्युत्पतति प्रेतैश्च सह भाषते ॥१८॥

वातेन मदात्यये जागरादिकं प्रेतैः सह भाषत इतिपर्यंतं स्यात्।

पित्ताद्दाहज्वरस्वेदमोहातीसारतृड्भ्रमाः।
देहो हरितहारिद्रो रक्तनेत्रकपोलता ॥ १९ ॥

पित्तेन मदात्यये दाहादिकं रक्तनेत्रकपोलतापर्यंतं स्यात्।

श्लेष्मणश्छर्दिहृल्लासनिद्रोदर्दांगगौरवम्।

श्लेष्ममदात्यये छर्द्यादिकमंगगौरवपर्यंतं स्यात् ।

सर्वजे सर्वलिंगत्वम्

सर्वजे मदात्यये सर्वलिंगत्वं भवति ।
संप्रति ध्वंसकविक्षयौ लक्षयति ।

मुक्त्वा मद्यं पिबेत्तु यः ॥ २० ॥
सहसाऽनुचितं चान्यत्तस्य ध्वंसकविक्षयौ ।
भवेतां मारुतात्कष्टौ दुर्बलस्य विशेषतः ॥ २१ ॥

उचितं मद्यं चिरकालं परित्यज्य यः पुरुषस्तदेव सहसाऽतिमात्रया पिबेदऽथवान्यन्मद्यं यदनुचितमसात्म्यं मद्यं तत्सहसाऽतिमात्रं पिबेत्तस्य पुरुषस्य ध्वंसकविक्षयौ व्याधी मारुताद्भवेतां जायेयाताम् । किंभूतौ । कष्टौ कृच्छ्रसाध्यत्वात् । दुर्बलस्य पुनः पुंसस्तौ विशेषेण भवेताम् ।

ध्वंसके श्लेष्मनिष्ठीवः कंठशोषोऽतिनिद्रता ।
शब्दासहत्वं तंद्रा च

ध्वंसके श्लेष्मनिष्ठीवादयः स्युः ।

विक्षयेऽगशिरोतिरुक् ॥ २२ ॥
हृत्कंठरोगः संमोहः कासस्तृष्णावमिर्ज्वरः ।

विक्षये अंगातिरुगाद्याः स्युः ।

निवृत्तो यस्तु मद्येभ्यो जितात्मा बुद्धिपूर्वकृत् ॥२३॥
विकारैः स्पृश्यते जातु न स शारीरमानसैः ।

शारीरमानसानां रोगाणां मद्यं कारणमिति कृत्वा यः पुमान् जितात्मा मद्येभ्यो निवृत्तो बुद्धिपूर्वकृद्विमृश्यकारी स न कदाचिच्छारीरैर्मानसैर्वा विकारैः स्पृश्यते ।
अथ मद्यवद्येनोविहतिकारणसामान्यान्मदादीन् लक्षयति ।

रजोमोहाहिताहारपरस्य स्युस्त्रयो गदाः ॥ २४ ॥

रसासृक्चेतनावाहिस्रोतोरोधसमुद्भवाः ।
मदमूर्छायसंन्यासा यथोत्तरबलोत्तराः ॥ २५ ॥

रजःप्रधानस्य मोहप्रधानस्य तथाऽपथ्याहारपरस्य त्रयो गदाः स्युर्जायेरन्। किंभूताः। रसश्चासृक् च चेतना च ता वहंति यानि स्रोतांसि तेषां रोधः समुद्भवो हेतुर्येषां ते रसासृक्चेतनावाहिस्रोतोरोधसमुद्भवाः। मदमूर्च्छायसंन्यासा एतत्संज्ञाः। ते च यथोत्तरबलोत्तराः। यथा उत्तरो यथोत्तरम्। बलस्योत्तरमुत्कर्षः। यथोत्तरं बलोत्तरं येषां तु एवम्। मदान्मूर्छायो बलवांस्तस्मादपि संन्यास इत्यर्थः।

मदोऽत्र दोषैः सर्वैश्च रक्तमद्यविषैरपि।

अत्रैषु मदादिषु मध्ये मदः सप्तधा पृथग्दोषैः सन्निपातेन रक्तेन मद्येन विषेण च।

सक्तानल्पद्रुताभाषश्चलः स्खलितचेष्टितः ॥ २६ ॥
रूक्षश्यावारुणतनुर्मदे वातोद्भवे भवेत्।

वातोद्भवे मदे सति पुमान् सक्तानल्पद्रुताभाषणादिलक्षणो भवति।

पित्तेन क्रोधनो रक्तपीताभः कलहप्रियः ॥ २७ ॥

पित्तेन क्रोधनादिलक्षणः।

स्वल्पासंबद्धवाक्पांडुः कफाध्यानपरोऽलसः।

कफात् स्वल्पासंबद्धवागादिलक्षणः।

सर्वात्मा सन्निपातेन

सर्वात्मा सर्वदोषलक्षणः सन्निपातेन।

रक्तात्स्तब्धांगदृष्टिता ॥ २८ ॥

पित्तलिंगं च

रक्ताद्रक्तमदात्स्तब्धाङ्गत्वं स्तब्धदृष्टिता तथा पित्तमदलिंगं च स्यात्।

मद्येन विकृतेहास्वरांगता।

मद्येन मदे विकृता चेष्टा तथा स्वरस्य विकृतत्वमंगस्य च ।

विषे कंपोऽतिनिद्रा च सर्वेभ्योऽभ्यधिकस्तु सः॥२९॥

विषे विषोत्थे मदे कंपोऽतिनिद्रा च स्यात् । स च विषमदः सर्वेभ्यो मदेभ्योऽधिकः ।

लक्षयेल्लक्षणोत्कर्षाद्वातादीन् शोणितादिषु ।

शोणिताद्युत्थेषु मदेषु वातादीन् लक्षयेत् । कुतः । लक्षणोत्कर्षात् स्वस्वलक्षणोत्कर्षेण ।

अथमूर्च्छायं लक्षयति ।

अरुणं कृष्णनीलं वा खंपश्यन्प्रविशेत्तमः ॥ ३० ॥
शीघ्रं च प्रतिबुध्येत हृत्पीडा वेपथुर्भ्रमः ।
कार्श्यं श्यावारुणा छाया मूर्छाये मारुतात्मके ॥ ३१ ॥

मारुतोद्भवे मूर्च्छाये अरुणाद्यन्यतमवर्णमाकाशं पश्यन् पुमांस्तमः प्रविशन्मूढावस्थां प्राप्नोति । शीघ्रं च प्रतिबुध्येत् संज्ञां लभेत् । हृत्पीडावेपथुर्भ्रमस्तथा कार्श्यादि च स्यात् ।

पित्तेन रक्तं पीतं वा नभः पश्यन् विशेत्तमः ।
विबुध्येत च सस्वेदो दाहतृट्तापपीडितः ॥ ३२ ॥
भिन्नविण्नीलपीताभो रक्तपीताकुलेक्षणः ।

पित्तेन मूर्च्छाये रक्तं पीतं वा नभः पश्यंस्तमः पुमान् विशेन्मूढावस्थां प्राप्नुयात् । सह स्वेदेन विबुध्येत संज्ञां लभते । तथा दाहादिपीडितस्तथा भिन्नविडादिकः ।

कफेन मेघसंकाशं पश्यन्नाकाशमाविशेत् ॥ ३३ ॥
तमश्चिराच्च बुध्येत सहृल्लासः प्रसेकवान् ।
गुरुभिः स्तिमितैरंगैरार्द्रचर्मावनद्धवत् ॥ ३४ ॥

कफेन मूर्छाये मेघाभमाकाशं पश्यंस्तम आविशेच्चिरेण च बुध्येत संज्ञां लभते । हृल्लासादिमांस्तथाऽऽर्द्रेण चर्मणाऽवनद्धो वेष्टित इव ।

सर्वाकृतिस्त्रिभिर्दोषैरपस्मार इवापरः ।
पातयत्याशु निश्चेष्टं विना बीभत्सचेष्टितैः ॥ ३५ ॥

त्रिभिर्दोषैर्या मूर्छायः सर्वाकारः सोऽपरोऽपस्मार इवाशु शीघ्रं पुरुषं निश्चेष्टं पातयति । विना विभत्सचेष्टितैरपस्मारोत्थानि निंद्यानि चेष्टितानि वर्जयित्वा । अन्यत्सर्वं समानम् ।

इदानीं संन्यासं लक्षयितुमाह ।

दोषेषु मदमूर्छायाः कृतवेगेषु देहिनाम् ।
स्वयमेवोपशाम्यंति संन्यासो नौषधैर्विना ॥ ३६ ॥

मदाश्च मूर्च्छायाश्च मदमूर्छायाः कृतवेगेषु दोषेषु सत्सु स्वयमेवौषधं विनापि शाम्यंति । संन्यासः पुनरौषधैर्विना न शांतिमेति ।

वाग्देहमनसां चेष्टामाक्षिप्यातिबला मलाः ।
संन्यासं सन्निपतिताः प्राणायतनसंश्रयाः ॥ ३७ ॥
कुर्वंति तेन पुरुषः काष्ठभूतो मृतोपमः ।
म्रियेत शीघ्रं शीघ्रं चेच्चिकित्सा न प्रयुज्यते ॥ ३८ ॥

वाक्च देहश्च मनश्च तेषां चेष्टां यथास्वलक्षणामाक्षिप्य मला वातपित्तकफाः सन्निपतिताः संतस्त्रय एककार्योद्यताः संन्यासं कुर्वंति । किंभूताः । अतिबलास्तथा प्राणायतनसंश्रया विशेषेण हृदयाश्रयाः । तेन संन्यासेन पुरुषः काष्ठभूतः स्थाणुकुड्यकल्पस्तथा मृतोपमस्तत्सदृशो भूत्वाऽनंतरं शीघ्रं म्रियते यदि शीघ्रं चिकित्सा न प्रयुज्यते । म्रियत इति संभावनायां लिङ् ।

शीघ्रं चिकित्सनाज्जीवेदित्यत्रैवोदाहरणार्थमाह ।

अगाधे ग्राहबहुले सलिलौघ इवातटे ।
संन्यासे विनिमज्जंतं नरमाशु निवर्त्तयेत् ॥ ३९ ॥

अगाधे अनास्ते सलिलौघे तथा ग्राहबहुले मकरादिप्राणहरप्राणिभूयसि तथाऽतटेऽरोधसि । यथा तस्मिन्निमज्जंतं नरमाशु शीघ्रं निवर्तयेत्तस्मादुद्धरेदेवं संन्यासेऽपि निमज्जंतं नरमाशु निवर्त्तयेत् । अनेनो-

दाहरणेन महात्ययत्वमस्य व्याधेः प्रदर्शयन् स्वल्पकालहापनमप्यत्र व्याधौ न कार्यमिति द्योतयति ।

इदानीं मदात्ययनिदानत्वान्मद्यस्य मद्येनैवोपसंहारं कुर्वन्नाह ।

मदमानरोषतोषप्रभृतिभिररिभिर्निजैः परिष्वंगः ।
युक्तायुक्तं च समं युक्तिवियुक्तेन मद्येन ॥ ४० ॥

युक्तिवियुक्तेन मद्येन मदादिभिर्निजैः शत्रुभिर्दृष्टादृष्टविनाशकारिभिः परिष्वंगोऽतिसंश्लेषो भवति । न केवलं मद्येन मदाद्यतिसंगः यावद्युक्तायुक्तं समं तुल्यं संपद्यते । युक्तमनुष्ठेयमयुक्तमननुष्ठेयम् । तदुभयं समानं जायते । यतश्चैवं ततो मद्यपाने युक्तिर्गरीयस्त्वम् । युक्तिश्च प्रागेव दर्शिता आर्या । द्वितीयदलभवलक्ष्म प्रतिनियतमवगम्य । उभयत्राप्युपगीतिं वदंतियत्यंशकैर्गदितैः ।

पुनरपि युक्तीं प्रदर्शयन्नाह ।

बलकालदेशसात्म्यप्रकृतिसहायामयवयांसि ।
प्रविभज्य तदनुरूपं यदि पिबति ततः पिबत्यमृतम् ॥ ४१ ॥

बलकालादीन् प्रविभज्य बुध्या विमृश्य तदनुरूपं तद्योग्यं यदि पिबति ततोऽमृतं पिबति । मद्यव्याजेनामृतमास्वादयतीत्यर्थः । आर्या ।

इति श्रीमृगांकदत्तपुत्रश्रीमदरुणदत्तविरचितायामष्टांगहृदयटीकायां सर्वांगसुंदराख्यायां मदात्ययनिदानं नाम षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥ ७९ ॥

सप्तमोऽध्यायः

मदात्ययनिदानानंतरमर्शो निदानारंभो युक्तः । यतोऽरिभिर्निजैः परिष्वंगइत्युक्तम् । अर्शांसिरिपुसदृशानीतिच वक्ष्यति । तस्मादर्शो निदानं प्रक्रम्यते ।

अथार्शसां निदानं व्याख्यास्यामः ।

व्याख्या पूर्ववत् ।

अरिवत्प्राणिनो मांसकीलका विशसंति यत् ।
अर्शांसि तस्मादुच्यंते गुदमार्गनिरोधतः ॥ १ ॥
दोषास्त्वङ्मांसमेदांसि संदूष्य विविधाकृतीन् ।
मांसांकुरानपानादौ कुर्वंत्यर्शांसि तान् जगुः ॥ २ ॥

अनेन सर्वेषामप्यर्शसां गुदमेढ्रादिजानां सामान्येन संप्राप्त्याकृती निरूपयति । दोषा वातादयस्त्वङ्मांसमेदांसि दूषयित्वाऽपानादौ यन्मासांकुरान् कुर्वंति तानर्शांसि जगुस्तंत्रकृत इति शेषः । आदिशब्देन कर्णनासादीनां ग्रहणम् । किंभूतान्मांसांकुरान्। विविधाकृतीन्नानासंस्थानान् ।

सहजन्मोत्तरोत्थानभेदाद्द्वेधा समासतः ।
शुष्कस्राविविभेदाच्च

तानि च समासतः संक्षेपतो द्वेधा द्विप्रकाराणि । कथमित्याह । सहेत्यादि। सह जन्मना सहजन्म चोत्तरं च सहजन्मोत्तरे तयोरुत्थानं सहजन्मोत्तरोत्थानं तेन भेदो विशेषस्तस्मात् । कानिचिच्छरीरेण सहजातानि कानिचिज्जन्मोत्तरभावीनि। तथा शुष्कस्राविविभेदाच्च द्वेधा। कानिचिच्छुष्काणि कानिचित्स्रावीणि ।

अपानादावित्युक्तमथ तदेव गुदापरपर्यायं लक्षयति ।

गुदस्स्थूलांत्रसंश्रयः ॥ ३ ॥
अर्धपंचांगुलस्तस्मिंस्तिस्रोऽध्यर्द्धांगुलाः स्थिताः ।
वल्यः प्रवाहिणी तासामंतर्मध्ये विसर्जनी ॥ ४ ॥
बाह्या संवरणी तस्या गुदोष्ठो बहिरंगुले ।
यवाध्यर्धप्रमाणेन रोमाण्यत्र ततः परम् ॥ ५ ॥

स्थूलांत्रं संश्रय आश्रयो यस्य स एवंविधो गुदः । स्थूलं यदंत्रं तत्र प्रतिबद्ध इत्यर्थः । किंप्रमाणोऽसौ । अर्धपंचांगुलः। अर्धेनोनानि पंचार्द्धपंच । शाकपार्थिवादित्वात्समासः । अर्द्धपंच अंगुलानि यस्यसोऽर्द्धपंचांगुलः सार्द्धचतुरंगुलपरिमाणः । तस्मिन् गुदे तिस्रो वल्य स्त्रिसंख्याः स्थिताः। किंपरिमाणाः । अध्यर्धांगुलाः। अधिकमर्धमंगुलं प्रत्येकं परिमाणं यासां तास्त एवम् । अथ तासां तिसृणामप्यर्थानुगतानि नामान्याह । तत्र

मलप्रवाहणादंतरंते स्थिता वली प्रवाहिणीति कथ्यते । मध्ये मध्यस्थिता वली मलस्य प्रवहतो बहिर्विसर्जनाद्विसर्जनीति भण्यते।गुदस्य बाह्ये स्थिता मलस्य संवरणात्संवरणीत्युच्यते । तस्याः संवरणी संज्ञाया वलेरंगुले तत्परिमाणे बहिर्बाह्ये गुदोष्ठः स्थितः । प्रमाणेन परिमाणतो गुदोष्ठोऽध्यर्द्धो यवः सार्द्धयवप्रमाणः । ततो गुदोष्ठात्परं परतो रोमाण्यत्र गुदे जायंते ।

तत्र हेतुः सहोत्थनां वलीबीजोपप्तता ।
अर्शसां बीजतप्तिस्त्व मातापित्रपचारतः ॥ ६ ॥
दैवाच्च ताभ्यां कोपो हि संन्निपातस्य तान्यतः ।
असाध्यान्येवमाख्याताः सर्वे रोगाः कुलोद्भवाः॥ ७ ॥

तत्रेति निर्द्धारणे । सहजोत्तरकालभाविष्वर्शस्सु मध्ये सहोत्थानामर्शसां बलीबीजोपतप्तता । वल्याः संबंधि बीजं शुक्रार्तवांशो यस्मात्सा वली उत्पद्यते । उपतप्तस्य भाव उपतप्तता । अर्शोविकारकरणसमर्थैर्वातपित्तकफैः पीडनं वलीबीजस्योपतप्ततोच्यते । सा च बीजोपतप्तिर्बीजोपतापो मातापित्रपचारतः । माता च पिता च तौ तयोरपचारोऽपराध आहारविहारादिकृतस्तस्मात् । तथा दैवात्प्राक्तनादशुभकर्मणो बीजोपतप्तिः । ताभ्यांमातापित्रपचारदैवाभ्यां यस्मात्सन्निपातस्य कोपस्तस्मात्तान्यर्शांस्यसाध्यानि । एवमनेन पूर्वोक्तेन मार्गेण प्राणिनां सर्वे रोगाः कुलोद्भवा आख्याता बीजोपतप्तत्वादसाध्या इत्यर्थः ।

सहजानि विशेषेण रूक्षदुर्दर्शनानि च ।
अंतर्मुखानि पांडूनि दारुणोपद्रवाणि च ॥ ८ ॥

सहजान्यर्शांसि विशेषेण रूक्षादिगुणयुतानि भवंति । विशेषेणेत्यनेनैतद्द्योतयति । उत्तरजातान्यप्येवंभूतानि भवंतीति ।

षोढान्यानि पृथग्दोषसंसर्गनिचयास्रतः ।

अन्यान्युत्तरजातान्यर्शांसि षट्प्रकाराणि पृथग्दोषैर्वातपित्तकफैस्त्रीणि तथा संसर्गेणैकं तथा निचयेन तथा रक्तेनेतिषड्कम् । षोढाशब्दः पृषोदरादिः ।

शुष्काणि वातश्लेष्मभ्यामार्द्राणि त्वस्रपित्ततः॥ ९ ॥

शुष्कस्रावविभेदाच्च द्विधेत्युक्तं तत्र शुष्काणि प्रायेण वातकफाभ्यां व्यस्तसमस्ताभ्याम् यानि त्वार्द्राणि तान्यस्रपित्ततस्तयो व्यस्तसमस्ताभ्यां भवंति ।

दोषप्रकोपहेतुस्तु प्रागुक्तस्तेनसादिते ।
अग्नौ मलेऽतिनिचिते पुनश्चातिव्यवायतः॥ १० ॥
यानसंक्षोभविषमकठिनोत्कटकासनात् ।
बस्तिनेत्राश्मलोष्टोर्वीतलचैलादिघट्टनात् ॥ ११ ॥
भृशं शीतांबुसंस्पर्शात्प्रततातिप्रवाहणात् ।
वातमूत्रशकृद्वेगधारणात्तदुदीरणात् ॥ १२ ॥
ज्वरगुल्मातिसारामग्रहणीशोफपांडुभिः ।
कर्शनाद्विषमाभ्यश्च चेष्टाभ्यो योषितां पुनः ॥ १३ ॥
आमगर्भप्रपतनाद्गर्भवृद्धिप्रपीडनात् ।
ईदृशैश्चापरैर्वायुरपानः कुपितो मलम् ॥ १४ ॥
पायोर्वलीषु संधत्ते तास्वभिष्यण्णमूर्त्तिषु ।
जायंतेऽर्शांसि

पूर्वं सर्वरोगनिदाने दोषप्रकोपहेतुर्दर्शितस्तेन दोषप्रकोपकारणेन वह्नौ सादिते मंदत्वं गमिते। अग्निमांद्यादाहारः सम्यक्पाकमगच्छन् भूयसा मलत्वेनैव संपद्यते । अत इदमाह । मलेऽतिनिचिते। मले पुरीषाख्येऽतिनिचिते प्रवृद्धे मांसांकुरजननयोग्यवायुरपानाख्यः पायुसंबंधिनीषु वलीषु तं मलं निचितं धत्ते तद्देशे मलस्यातिसंपर्कात्ता वलयोऽभिष्यण्णमूर्त्तयः प्रक्लीन्नदेहाः संपद्यंते तासु चाभिष्यण्णमूर्त्तिष्वर्शांसि जायंते । इत्युत्तरकांकुजार्शसामर्शसां संप्राप्तिः । तथा च केन वायुः कुपितो मलं धत्त इत्याह। पुनश्चातिव्यवायत इत्यादि । पुनरिति निर्देशात् पूर्वोक्तेनहेतुना वायुः कुपितस्तथाऽतिव्यवायादिभिः कुपित इति गमयति । बस्त्यादीनां घट्टनेन संबंधः। प्रततातिप्रवाहणेन दोषादिवेगानां प्रवर्त्तनम् । वातमूत्रशकृतामुदीरणमिहोक्तमिति प्रवाहोदीरणायोर्द्वयोरुपादानम् । ज्वरादिभिः

कर्षणादिति योज्यम्। विषमाभ्यश्च चेष्टाभ्य इति। साहसादिपादचरणादिकाभ्यः। येषितां पुनरिति पुनःशब्देन पूर्वकेभ्यः प्रकारेभ्यः प्रकारांतरमामगर्भप्रपतनादि गृह्यते। ईदृशैरपरैरप्यनिर्दिष्टैरिह तत्प्रकोपहेतुभिर्वायुः कुपित इति योज्यम्।

तत्पूर्वलक्षणं मंदवह्निता ॥ १५ ॥
विष्टंभः सक्थिसदनं पिंडिकोद्वेष्टनं भ्रमः।
सादोऽगे नेत्रयोः शोफः शकृद्भेदोऽथवा ग्रहः ॥१६॥
मारुतः प्रचुरो मूढः प्रायो नाभेरधश्चरन्।
सरुक् सपरिकर्त्तश्च कृच्छ्रान्निर्गच्छति स्वनन् ॥१७॥
अंत्रकूजनमाटोपः क्षामतोद्गारभूरिता।
प्रभूतं मूत्रमल्पा विट् अश्रद्धा धूमकोऽम्लकः ॥ १८ ॥
शिरःपृष्ठोरसां शूलमालस्यं भिन्नवर्णता।
तथेंद्रियाणां दौर्बल्यं क्रोधो दुःखोपचारता ॥ १९ ॥
आशंका ग्रहणीदोषपांडुगुल्मोदरेषु च।

तेषामर्शसां पूर्वलक्षणं तत्पूर्वलक्षणं मंदवह्नितेत्यादिकं शकृद्ग्रहपर्यंतम्। अत्र पूर्वलक्षणमध्ये शकृद्भेदोऽथवा ग्रह इति निर्दिष्टम्। कस्यचित्पुरुषस्योत्पित्सुष्वर्शःस्सु भिन्नवर्चस्त्वं कस्यचिद्बद्धवर्चस्त्वमित्यथवाशब्दस्यार्थः। मारुत इति सामर्थ्यादपानाख्यः प्रायो भूयिष्ठं कृत्वा नाभेरधश्चरन् गच्छन् प्रचुरो भवति तथा मूढ इव मूढः क्रियात्मकतां हित्वैव वर्त्तमानस्तथा सरुक् सशूलस्तथा सह परिकर्तेन वर्त्तते सपरिकर्तश्छिदन्निव कृच्छ्रान्निर्गच्छति स्वनन् शब्दायमानः। तथा अंत्रकूजनादिकं भवति। तथा च ग्रहणी दोषादिष्वाशंका भवति।

एतान्येव विवर्द्धंते जातेषु हतनामसु ॥ २० ॥

एतान्येव ग्रहणीदोषादीनि हतनामस्वर्शस्सु जातेषु विवर्द्धंते वृद्धिमाप्नुवंति।

निवर्त्तमानोऽपानो हि तैरधोमार्गरोधतः।
क्षोभयन्ननिलानन्यान् सर्वेंद्रियशरीरगान् ॥ २१ ॥

तथा मूत्रशकृत्पित्तकफान् धातूंश्च साशयान् ।
मृद्नात्यग्निं ततः सर्वो भवति प्रायशोर्शसः ॥ २२ ॥
कृशो भृशं हतोत्साहो दीनः क्षामोऽतिनिष्प्रभः ।
असारो विगतच्छायो जंतुजुष्ट इव द्रुमः ॥ २३ ॥
कृत्स्नैरुपद्रवैर्ग्रस्तो यथोक्तैर्मर्मपीडनैः ।
तथा कासपिपासास्यवैरस्यश्वासपीनसैः ॥ २४ ॥
क्लमांगभंगवमथुक्षवथुश्वयथुज्वरैः ।
क्लैब्यबाधिर्यतैमिर्यशर्कराश्मरिपीडितः ॥ २५ ॥
क्षामभिन्नस्वरो ध्यायन्मुहुः ष्ठीवन्नरोचकी ।
सर्वपर्वास्थिहृन्नाभिपायुवंक्षणशूलवान् ॥ २६ ॥
गुदेन स्रवतापिच्छां पुलाकोदकसंनिभाम् ।
विबद्धमुक्तं शुष्कार्द्रं पक्कामं चांतरांतरा ॥ २७ ॥
पाडुपीतं हरिद्रक्तं पिच्छिलं चोपवेश्यते ।

तैरर्शोभिरधोमार्गरोधादपानो निवर्तमान उर्ध्वं प्रवृत्तः सर्वाननिलान् समानोदानव्यानप्राणान् सर्वेंद्रियशरीरगान् प्रत्याहरणरूपतया क्षोभयन् संरभान् कुर्वंस्तथा मूत्रादींस्तथा धातून् रसादींश्च साशयान् सहाधारेण वर्त्तमानान् क्षोभयन्नग्निं मृद्नाति मंदीकरोति । ततोग्निमर्दनादिकात् कारणात् प्रायेणार्शसो दुर्नामवान् कृशादिकः स्यात् । अर्शस इत्यत्रार्शआदित्वादच् । विगतच्छायो द्रुमो जंतुजुष्टः पत्रौघविरहाद्यथा छायारहितस्तथैवार्शसः शोभारहित इति श्लेषोपमालंकारः । तथेति । न केवलं पूर्वोक्तैरुपद्रवैर्ग्रस्तः कासादिभिरपीत्यर्थः । क्लैब्येत्यादि । अश्मरिपीडित इत्यत्र ङ्यापोरित्यादिना बहुलवचनाद्ध्रस्वः । अथवा अश्मनि पीडित इति पाठः । क्षामो भिन्नश्च स्वरो यस्य स एवम् । तथा ध्यायंश्चिन्तान्वितः । तथा निष्ठीवनादिभिर्युतः । तथा गुदेन पिच्छां पुलाकोदकसन्निभां स्रवता विबद्धादिकमुपवेश्यते। अप्राप्तपाकं धान्यं पुलाकशब्दवाच्यम् । आगमः। धान्यं पुलाको निष्पन्नमिति। अथवा पुलाकः कुत्सितं धान्यं तस्योदकेन तुल्यम् । अन्ये तु यवगोधूमादिस्वेदः पुलाकोदकमित्याहुः । तेन तुल्यम्। विबद्धमुक्तमिति कदाचिदुदावृत्तं कदाचित्तक्षुतं भवति ।

वातार्शसां लक्षणमाह ।

गुदांकुरा बह्वनिलाः शुष्काश्चिमिचिमान्विताः॥ २८ ॥
म्लानाः श्यावारुणाःस्तब्धा विषमाः परुषाः खराः ।
मिथो विसदृशा वक्रास्तीक्ष्णा विस्फुटिताननाः ॥ २९ ॥
बिंबीकर्कंधुखर्जूरकार्पासीफलसन्निभाः ।
केचित्कदंबपुष्पाभाः केचित्सिद्धार्थकोपमाः ॥ ३० ॥
शिरः पार्श्वांसकट्यूरुवंक्षणाभ्यधिकव्यथाः ।
क्षवथूद्गारविष्टंभहृद्ग्रहारोचकप्रदाः ॥ ३१ ॥
कासश्वासाग्निवैषम्यकर्णनादभ्रमावहाः ।
तैरार्तो ग्रथितं स्तोकं सशब्दं सप्रवाहिकम् ॥ ३२ ॥
रुक्फेनपिच्छानुगतं विबद्धमुपवेश्यते ।
कृष्णत्वङ्नखविण्मूत्रनेत्रवक्त्रश्च जायते ॥ ३३ ॥
गुल्मप्लीहोदराष्ठीलासंभवस्तत एव च ।

वाताधिका गुदजाः शुष्कादिगुणयुक्ताः । विषमा विषमसंस्थाना ऊर्ध्वाधस्तिर्यगादिदुःसंस्थिताः । परुषाः शाकपत्रादितुल्यस्पर्शाः । मिथो विसदृशाः परस्परमतुल्यसन्निवेशाः । वक्रा धनुष्कोट्यादिवत् । तथा तीक्ष्णा दर्भांकुरवत् । विस्फुटितं केसरादिवदाननं येषां त एवम् । बिंब्याद्यनेकोपमानोपादानं तेषां विचित्ररूपदर्शनार्थम् । शिरआदिष्वधिकव्यथाः । तथा क्षवथ्वादिप्रदाः । तथा कासादिकृतः । तैरार्तः पीडितो ग्रथितादिकमुपवेश्यते । कृष्णत्वगादिश्च स्यात् । तत एव गुदांकुरेभ्यो गुल्मादिसंभवः ।

पित्तोत्तरा नीलमुखा रक्तपीतासितप्रभाः ॥ ३४ ॥
तन्वस्रस्राविणो विस्रास्तनवो मृदवः श्लथाः ।
शुकजिह्वायकृत्खंडजलौकावक्त्रसंनिभाः ॥ ३५ ॥
दाहपाकज्वरस्वेदतृण्मूर्च्छारुचिमोहदाः ।
सोष्माणो द्रवनीलोष्णपीतरक्तामवर्चसः ॥ ३६ ॥
यवमध्या हरित्पीतहारिद्रत्वङ्नखादयः ।

पित्तार्शसो नीलमुखा इत्यादि लक्षणं हारिद्रत्वङ्नखादय इतिपर्यंतम् । तन्वच्छमस्रं रक्तं नित्यं स्रवंतीत्याभीक्ष्ण्ये णिनिः । तथा तनवो न घनाः । श्लेष्मगुदांकुरवत् । मृदवः शिरीषपुष्पादिवत् । श्लथाः स्रि-

न्मांसादिवत्। शुकजिह्वेत्यादि बहूपमानत्वं पूर्ववत्संस्थानवर्णवैचित्र्यार्थम्। द्रवादीनां वर्चसा संबंधः। यवमध्या यवमध्यसंस्थानाः। हरितो दूर्वावर्णाः। पीता हारिद्राश्च त्वगादयो येषु त एवम्। आदिशब्देन नयनविण्मूत्रादयो गृह्यंते।

श्लेष्मोल्बणा महामूला घना मंदरुजाः सिताः ॥ ३७ ॥
उच्छूनोपचिताः स्निग्धाः स्तब्धवृत्तगुरुस्थिराः।
पिच्छिलाः स्तिमिताः श्लक्ष्णाः कंड्वाढ्याः स्पर्शनप्रियाः ॥३८॥

करीरपनसास्थ्याभास्तथागोस्तनसन्निभाः।
वंक्षणानाहिनः पायुबस्तिनाभिविकर्तिनः ॥३९॥
सकासश्वासहृल्लासप्रसेकारुचिपीनसाः।
मेहकृच्छ्रशिरोजाड्यशिशिरज्वरकारिणः ॥ ४०
क्लैब्याग्निमार्दवच्छर्दिरामप्रायविकारदाः।
वसाभाः सकफप्राज्यपुरीषाः सप्रवाहिकाः ॥ ४१ ॥
न स्रवंति न भिद्यंते पांडुस्निग्धत्वगादयः।

श्लेष्मार्शसां महामूलादिकं लक्षणं पांडुस्निग्धत्वगाद्यंतम्। वह्निला इत्यनेन पित्तोल्बणा इत्यनेन च निर्देशेन सर्वेषामर्शसां त्रिदोषजत्वं द्योतयति। तेन सर्वाण्यर्शांसि त्रिदोषजानि भूयसा तु व्यपदेश इति वेद्यम्।

संसृष्टलिंगाः संसर्गात्

संसर्गाद्द्वंद्वांकुराः संसृष्टलिंगाः संसृष्टरूपाः स्युः।

निचयात्सर्वलक्षणाः ॥ ४२ ॥

निचयात्सन्निपातात् सर्वलक्षणा दोषत्रयलक्षणयुताः।

रक्तोल्बणा गुदे कीलाः पित्ताकृतिसमन्विताः।
वटप्ररोहसदृशा गुंजाविद्रुमसंन्निभाः ॥ ४३ ॥
तेऽत्यर्थं दुष्टमुष्णं च गाढविट्प्रतिपीडिताः।
स्रवंति सहसा रक्तं तस्य चातिप्रवृत्तितः ॥ ४४ ॥
भेकाभः पीड्यते दुःखैः शोणितक्षयसंभवैः।

हीनवर्णबलोत्साहो हतौजाः कलुशेंद्रियः ॥ ४५ ॥

रक्तोल्बणा रक्ताधिका गुदे कीलाः पित्तस्याकृत्या लक्षणेन समन्विता इत्यादिकं कलुषेंद्रिया इति यावदेषां लक्षणं बोध्यम्। गुदांकुरा इति प्रकृतेऽपि गुदे कीला इत्युक्तं वैचित्र्यार्थम्। ते च गुदे कीला अतिदुष्टमुष्णं च सहसा अचिंतितमेव शूलादिलिंगे रक्तं स्रवंति। गाढविट्प्रतिपीडिताः संतस्य च रक्तस्यातिप्रवृत्तितो भेकाभो भवति। चोऽवधारणे। तस्यैव रक्तस्यातिप्रवर्तनान्मंडूकाभः स्यान्नकारणांतरेणेत्यर्थः। शोणितक्षयसंभवैर्दुःखै रोगैः प्रीड्यत। रक्तेऽम्लशिशिरप्रीतिः सिराशैथिल्यरूक्षता इतिरक्तक्षयजा उक्ताः। तथा हीनवर्णबलोत्साहादि स्यात्।

मुद्गकोद्रवजूर्णाह्वकरीरचणकादिभिः।
रूक्षैः संग्राहिभिर्वायुः स्वस्थाने कुपितो बली ॥ ४६ ॥
अधोवहानि स्रोतांसि संरुध्याधः मशोषयन्।
पूरीषं वातविण्मूत्रसंगं कुर्वीत दारुणम् ॥ ४७ ॥
तेन तीव्रा रुजा कोष्टपृष्ठहृत्पार्श्वगा भवेत्।
आध्मानमुदरावेष्टो हृल्लासः परिकर्तनम् ॥ ४८ ॥
बस्तौ च सुतरां शूलं गंडश्वयथुसंभवः।
पवनस्योर्ध्वगामित्वं ततश्छर्द्यरुचिज्वराः ॥ ४९ ॥
हृद्रोगग्रहणीदोषमूत्रसंगप्रवाहिकाः।
बाधिर्यतिमिरश्वासशिरोरुक्कासपीनसाः ॥ ५० ॥
मनोविकारस्तृष्णास्रपित्तगुल्मोदरादयः।
ते ते च वातजा रोगा जायंते भृशदारुणाः ॥ ५१ ॥
दुर्नाम्नामित्युदावर्तः परमोऽयमुपद्रवः।
वाताभिभूतकोष्ठानां तैर्विनापि स जायते ॥ ५२ ॥

आदिशब्देन मसूरादीनांग्रहणं। मुद्गादिभी रूक्षैः संग्राहिभिर्वायुरपानाख्यः स्वस्थाने बस्त्यादिलक्षणे कुपितोऽत एव बलवान् स्वस्थाने कुपितो बली स्यात। बली पवनो वा वातादिसंगं कुर्वीत। किं कृत्वा। अधोवहानि स्रोतांसि संरुध्य। किं कुर्वन्। अधः पुरीषं प्रशोषयन्। तेन वातविण्मूत्रसंगेन हेतुना तेन वा तथाविधेन वायुकोपेन तीव्रा दारुणा

पीडा कोष्ठादिगा भवेत् । तथा आध्मानादयः स्युः परिकर्तनं च । बस्तौ-चेति च शब्दो भिन्नक्रमः । शूलंचेत्यर्थः । गंडयोः श्वयथुर्गंडश्वयथुस्तस्य संभवः । पवनस्य प्रकृत्वादपानाख्यस्योर्ध्वगामित्वं स्यात् । तत उर्ध्वगमना च्छर्द्यादयः स्युः । तत्रैव वातजा रोगा अनेके नखभेदादयो भृशदरुणा अतिदुःखावहा जायंते । दुर्नाम्नामित्येवं पूर्वोक्तेन प्रकारेणायं गुदावर्तः परमो महानुपद्रवः स्मृतो मुनींद्रैरिति शेषः । वातेत्यादि । वातेनाभिभूतो व्याप्तः कोष्ठो येषां त एवं तेषां दुर्नामभिर्विनापि स उदावर्तो जायते न केवलमेतैरित्यपिशब्दार्थः ।

अधुना साध्यासाध्यविभागमेषामाह ।

सहजानि त्रिदोषाणि यानि चाभ्यंतरे वलौ ।
स्थितानि तान्यसाध्यानि याप्यंतेऽग्निबलादिभिः॥५३॥

सहजान्यर्शांसि तथा त्रिदोषजानि यथोत्तरकालजान्यभ्यंतरे वलौ यानि स्थितान्येकदोषजद्विदोषजानि तान्यप्यसाध्यानि । वलिशब्दः पुंस्त्रीलिंगः । अर्शसामसाध्यानां किं कार्यमित्याह । याप्यंतइत्यादि । अग्नि-बलमादि येषां त एवं तैर्याप्यंते । अग्निबलेऽक्षीण आयुषि च । पा-दसंपदि चेत्यर्थः ।

द्वंद्वजानि द्वितीयायां वलौ यान्याश्रितानि च ।
कृच्छ्रसाध्यानि तान्याहुः परिसंवत्सराणि च ॥ ५४ ॥

द्वंद्वजानि संकरोत्पन्नानि यानि च द्वितीयायां वलौ संश्रितानि तानि कृच्छ्रसाध्यान्याहुर्मुनय इतिशेषः । तथा परिसंवत्सराणि परिगतानि संवत्सरं परिसंवत्सराणि । प्रादिसमासः । वर्षातिक्रांतानीत्यर्थः ।

बाह्यायां तु वलौ जातान्येकदोषोल्बणानि च ।
अर्शांसि सुखसाध्यानि न चिरोत्पतितानि च ॥ ५५ ॥

बाह्यायां वलौ जातानि यानि तथैकदोषोल्बणानि च तथा न-चिरोत्पतितानि संवत्सरादर्वाग्जातानि च सुखसाध्यानि ।

मेढ्रादिष्वपि वक्ष्यंते यथास्वम् ।

मेढ्भगनासाकर्णादिषु चार्शांसि वक्ष्यंते । यथास्वं स्वीयेऽध्याये गुह्यरोगविज्ञानं नासारोगविज्ञानं कर्णरोगविज्ञानादौ चेति ।

नाभिजानि तु ।
गंडूपदास्यरूपाणि पिच्छिलानि मृदूनिच ॥ ५६ ॥

नाभिजानि तु नाभौ जातानि । पुनर्गंडूपदास्यरूपाणि गंडूपदानां किंचुलुकानामास्यं तदिव रूपं येषां तान्येवम् । पिच्छिलानि पिच्छावंति तथा मृदूनि च भवंति ।

चर्मकीलान्याह ।

व्यानो गृहीत्वा श्लेष्माणं करोत्यर्शस्त्वचो बहिः ।
कीलोपमं स्थिरखरं चर्मकीलं तु तं विदुः ॥ ५७ ॥

व्यानाख्यो वायुः श्लेष्माणं गृहीत्वाऽर्शः करोति । क्व । त्वचोबहिर्बाह्यप्रदेशे । किंभूतम् । कीलोपमं तथा स्थिरं खरं च । तं च गुदांकुरं चर्मकीलं विदुर्मुनय इति शेषः ।

वातेन तोदः पारुष्यं पित्तादसितरक्तता ।
श्लेष्मणा स्निग्धता तस्य ग्रथितत्वं सवर्णता ॥ ५८ ॥

वातेनाधिकेन तोदपारुष्ये भवतः । पित्तादसितरक्तता भवति । श्लेष्मणा तस्य चर्मकीलस्य स्निग्धतादिकं स्यात् । ग्रथितत्वं ग्रंथिसदृशत्वम् । सवर्णता प्रकृतशरीरतुल्यवर्णता ।

अर्शसां प्रशमे यत्नमाशु कुर्वीत बुद्धिमान् ।
तान्याशु हि गुदं बध्वाऽकुर्युर्बद्धगुदोदरम् ॥ ५९ ॥

अर्शसां प्रशमे शांतौ सुमतिः शीघ्रं यत्नं कुर्वीत । किमितिचेत्याह । तानीत्यादि । यस्मात्तान्यर्शांसि गुदं बध्वा निरुद्ध्य बद्धगुदोदरं शीघ्रं कुर्युरिति ।

इति श्रीमृगांकदत्तपुत्रश्रीमदरुणदत्तविरचितायामष्टांगहृदयटीकायां सर्वांगसुंदराख्यायां निदानस्थानेऽर्शसां निदानं नाम सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

अष्टमोऽध्यायः

अर्शोनिदानानंतरमतिसारग्रहणीरोगनिदानारंभः। यतो वक्ष्यति। अर्शोतिऽसारग्रहणीविकाराः प्रायेण चान्योन्यनिदानभूता इति। तस्माददतिसारग्रहणीरोगनिदानं प्रक्रम्यत इत्याह।

अथातोऽतीसारग्रहणीरोगयोर्निदानं व्याख्यास्यामः।

पूर्ववद्याख्या।

दोषैर्व्यस्तैः समस्तैश्च भयाच्छोकाच्च षड्विधः।
अतीसारः

दोषैर्व्यस्तैः पृथग्वातपित्तकफैः समस्तैः सन्निपातेन तथा भयाच्छोकाच्चेति षड्विधाऽतीसारः।

स सुतरां जायतेऽत्यंबुपानतः ॥ १ ॥
कृशशुष्कामिषासात्म्यतिलपिष्टविरूढकैः।
मद्यरूक्षातिमात्रान्नैरर्शोभिः स्नेहविभ्रमात् ॥ २ ॥
कृमिभ्यो वेगरोधाच्च तद्विधैः कुपितोऽनिलः।
विस्रंसयत्यधोऽब्धातुं हत्वा तेनैव चानलम् ॥३॥
व्यापद्यानुशकृत्कोष्टं पुरीषं द्रवतां नयन्।
प्रकल्पतेऽतिसाराय

स च सुतरामत्यंबुपानाज्जायते। कृशशुष्कामिषादिभिस्तथा स्नेहविभ्रमः स्नेहव्यापत्तिस्तद्विधैर्वातप्रकोपहेतुभिरिहानुक्तैरप्यनिलः कुपितोऽब्धातुं शरीरगतमधो विस्रंसयत्यधस्तान्नयति। तेनैवाऽब्धातुनाऽनलं जठराग्निं हत्वा मंदत्वं नीत्वा तथा कोष्ठं व्यापद्य शून्यतां कोष्ठस्य कारयित्वाऽनुशकृच्छकृतः समीपे नतु सर्वं कोष्ठं पुरीषं च तेनैव धातुना द्रवतां नयन् प्रापयन्नतीसाराय कल्पते संपद्यते। अनिल इतियोज्यम् १।

लक्षणं तस्य भाविनः ॥ ४ ॥
तोदो हृद्गुदकोष्ठेषु गात्रसादो मलग्रहः।

आध्मानमविपाकश्च

तस्यातिसारस्य भाविनो भविष्यतो लक्षणं तोदो हृदादिषु गात्रसादादि च।

तत्र वातेन विज्जलम् ॥ ५ ॥
अल्पाल्पं शब्दशूलाढ्यं विबद्धमुपवेश्यते।
रूक्षं सफेनमच्छं च ग्रथितं वा मुहुर्मुहुः ॥ ६ ॥
तथा दग्धगुडाभासं सपिच्छापरिकर्तिकम्।
शुष्कास्यो भ्रष्टपायुश्च हृष्टरोमा विनिष्टनन् ॥ ७ ॥

तेषु षडतिसारेषु वातेनातिसारे विज्जलादिकं शुष्कमुखादिको नर उपवेश्यते। किं कुर्वन्। विनिष्टनन्। कोर्थः विकुप्यन्नुपवेश्यते।

पित्तेन पीतमसितं हारितं शाद्वलप्रभम्।
सरक्तमतिदुर्गंधं तृण्मूर्छास्वेददाहवान् ॥ ८ ॥
सशूलपायुसंतापं पाकवान्

पित्तेन तृडादिमान्नरः पीतादिकमुपवेश्यते।

श्लेष्मणा घनम्।
पिच्छिलं तंतुमच्छ्वेतं स्निग्धमामं कफान्वितम् ॥ ९ ॥
अभीक्ष्णं गुरु दुर्गंधं विबद्धमनुबद्धरुक्।
निद्रालुरलसोऽन्नद्विडल्पाल्पं सप्रवाहिकम् ॥ १० ॥
सरोमहर्षः सोत्क्लेशो गुरुबस्तिगुदोदरः।
कृतेऽप्यकृतसंज्ञश्च

श्लेष्मणा घनादिगुणमनुबद्धरुगंतं निद्राल्वादिविशेषणऽल्पादिगुणं च नर उपवेश्यते। निद्रालुस्तथालसोऽन्नद्वेषी च स्तोकंस्तोकं सप्रवाहिकं सोपलेश्यते। तथा सरोमहर्षादिकः स्यात्। तथा कृतेऽप्यकृतसंज्ञश्च। कृतेऽपि पुरीषोत्सर्गेऽकृतसंज्ञः कृतपुरीषोत्सर्ग इति संवेदना न भवति।

सर्वात्मा सर्वलक्षणः ॥ ११ ॥

सन्निपातेन सर्वात्मा सर्वदोषलिंगः।

भयेन क्षोभिते चित्ते सपित्तो द्रावयेच्छकृत् ।
वायुस्ततोऽतिसार्येत क्षिप्रमुष्णं द्रवं प्लवम् ॥ १२ ॥
वातपित्तसमं लिंगैराहुस्तद्वच्च शोकतः ।

भयेन चित्ते क्षोभिते सति पित्तसहितो वायुः शकृद्द्रावयेत् । ततोऽनंतरमतिसार्येत क्षिप्रादिगुणयुक्तं लिंगैर्वातपित्ततुल्यम् । तद्वच्च भयेन तुल्यलिंगं शोकादतिसार्यते ।

अतीसारः समासेन द्विधा सामो निरामकः ॥ १३ ॥
सासृङ्निरस्रः

अतीसारः षोढा भवन् द्विप्रकारः संक्षेपेण । एकः सामो द्वितीयो निरामकः । तथा एकः सरक्तो द्वितीयो निरस्रः ।

तत्राद्ये गौरवादप्सु मज्जति ।
शकृद्दुर्गंधमाटोपविष्टंभार्तिप्रसेकिनः ॥ १४ ॥

तत्रास्मिन्नाद्ये सामेऽतीसारे गौरवादप्सु पतितं पुरीषं मज्जति बुडति दुर्गंधं च स्यात् । आटोपादियुतस्य पुंसः ।

विपरीतो निरामस्तुकफात्पक्वोऽपि मज्जति ।

अतीसारोऽतो विपरीतोऽप्सु प्लवति। आटोपादिरहितस्य पुंसः कफात्पुनः स्वभावगुरुत्वात्पक्वोऽपि मज्जति ।

अथ ग्रहणीरोगं लक्षयति ।

अतीसारेषु यो नातियत्नवान् ग्रहणीगदः ॥ १५ ॥
तस्य स्यादग्निविध्वंसकरैरत्यर्थसेवितैः ।

अतीसारेषु योतियत्नवान्नभवति तस्य ग्रहणीगदो भवेदिति ग्रहण्यानिदानम् । अन्यस्यानतिसारिणोऽग्निविध्वंसकरैर्वह्निमांद्यहेतुभिरन्नपानैः शीलितैर्ग्रहणीरोगः स्यात् ।

अतीसारग्रहणीरोगयोः समानाभासत्वात् कोविशेष इत्याह ।

सामं शकृन्निरामं वा जीर्णे येनातिसार्यते ॥ १६ ॥
सोऽतिसारोऽतिसरणादाशुकारी स्वभावतः ।

सामं पुरीषमथवा निरामं जीर्ण आहारे सति येन व्याधिना-ऽतिसार्यतेऽत्यर्थं बहिर्निःसार्यते स व्याधिरतीसारः । अतिसरणाद्धेतोः । अतिसरणशब्दनिर्देशेन चास्यान्वर्थत्वं द्योतितम् । तदेवमतिसरणादतीसार इत्युच्यते।नन्वेवं सति यदा ग्रहणीदोषेऽप्यतिसरणं कथंचित्स्या त्तदा तस्याप्यतीसारत्वं स्यादित्याशंक्याह। आशुकारीत्यादि । भावप्रधानोऽयं निर्देशः । हेतौप्रथमा । स्वभावेनाशुकारित्वादतीसारोग्रहणीदोषादन्य-इत्यर्थः । ग्रहणीदोषो हि नाशुकारी किंतर्हि चिरकारी । तथा चाह । चिरकृद्ग्रहणीदोष इति ।

अथ ग्रहणीदोषस्य स्वरूपं वर्णयन्नातीसाराद्धर्मभेदमाह ।

सामं सान्नमजीर्णेऽन्ने जीर्णे पक्कं तु नैव वा ॥ १७ ॥
अकस्माद्वा मुहुर्बद्धमकस्माच्छिथिलं मुहुः ।
चिरकृद्ग्रहणीदोषः संचयाच्चोपवेशयेत् ॥ १८ ॥

ग्रहणीदोषोऽजीर्णे अन्ने सामं कदाचित्सान्नं कदाचिज्जीर्णेऽन्ने पक्कं तथा नैव्वाऽतिसार्यते।अकस्मात्कदाचिन्निमित्तमंरेणापि मुहुर्मुहुः पुनः पुनर्बद्धं कदाचिन्निमित्तं विना मुहुः शिथिलं संचयादुपवेशयेदिति-योज्यम् । अयं तु ग्रहणीदोषश्चिरकृत् ।

स चतुर्धा पृथग्दोषैः सन्निपाताच्च जायते ।

स ग्रहणीदोषः पृथग्दोषैर्वातपित्तकफैः सन्निपातेन चेति चतुष्प्रकारो जायते ।

प्राग्रूपं तस्य सदनं चिरात्पचनमम्लकः ॥ १९ ॥
प्रसेको वक्त्रवैरस्यमरुचिस्तृट्क्लमो भ्रमः ।
आनद्धोदरता छर्दिः कर्णक्ष्वेडोऽन्त्रकूजनम् ॥ २० ॥

तस्य ग्रहणीदोषस्य प्राग्रूपं सदनं चिरात्पचनादि च ।

सामान्यं लक्षणं कार्श्यं धूमकस्तमको ज्वरः ।
मूर्छा शिरोरुग्विष्टंभः श्वयथुः करपादयोः ॥ २१ ॥

चतुर्विधस्यास्य ग्रहणीगदस्य सामान्यं लक्षणं कार्श्यादिकम् ।

तत्रानिलात्तालुशोषस्तिमिरं कर्णयोः स्वनः ।
पार्श्वोरुवंक्षणग्रीवारुजाऽभीक्ष्णं विसूचिका ॥ २२ ॥
रसेषु गृद्धिः सर्वेषु क्षुत्तृष्णा परिकीर्तिका ।
जीर्णे जीर्यति चाध्मानं भुक्ते स्वास्थ्यं समश्नुते ॥२३॥
वातहृद्रोगगुल्मार्शःप्लीहपांडुत्वशंकितः ।
चिराद्दुःखं द्रवं शुष्कं तन्वामं शब्दफेनवत् ॥ २४ ॥
पुनः पुनः सृजेद्वर्चः पायुरुक्श्वासकासवान् ।

तत्र तेषु चतुर्षु गदेषु मध्ये वातात्तालुशोषादि स्यात् ।

पित्तेन नीलं पीताभं पीताभः सृजति द्रवम् ॥ २५ ॥
पूत्यम्लोद्गारहृत्कंठदाहारुचितृडर्दितः ।

पित्तेन पीताभः संस्तथा पूत्यम्लोद्गाराद्यर्दितो नीलवर्णादिकं वर्चः सृजति ।

श्लेष्मणा पच्यते दुःखमन्नं छर्दिररोचकः ॥ २६ ॥
आस्योपदेहनिष्ठेवकासहृल्लासपीनसाः ।
हृदयं मन्यते स्त्यानमुदरं स्तिमितं गुरु॥ २७ ॥
उद्गारो दुष्टमधुरः सदनं स्त्रीष्वहर्षणम् ।
भिन्नामश्लेष्मसंसृष्टगुरुवर्चःप्रवर्त्तनम् ॥ २८ ॥
अकृशस्यापि दौर्बल्यम्

श्लेष्मणा दुःखं कृच्छ्रेणान्नं पच्यते । छर्द्यादि च स्यात् । तथा हृदयं स्त्यानं पिंडितमिव मन्यते, जठरं निश्चलं गुरु च । उद्गारश्च दुष्टमधुरः स्यात् । सदनं शरीरस्य । स्त्रीष्वहर्षणादि च स्यात् ।

सर्वजे सर्वसंकरः ।

सर्वजे सन्निपातजे सर्वेषां लक्षणानां संकरो मिश्रत्वं भवति ।

विभागेऽगस्य ये चोक्ता विषमाद्यास्त्रयोऽग्नयः ॥ २९ ॥
तेऽपि स्युर्ग्रहणीदोषाः

अंगस्यविभागे च ये विषमाद्या विषमतीक्ष्णमंदास्त्रयोग्नय उक्तास्तेऽपि

ग्रहणीदोषाः स्युः । नन्वेवं सति सप्त ग्रहणीदोषा इति प्राप्नोति । मैवम् । मुख्या संप्राप्तिः पूर्वरूपरूपनिर्देशादियुक्ताश्चत्वार एव ग्रहणीगदा ये तु विषमाद्यास्त्रयस्ते ग्रहणीरोगाभासा इति बोध्यम् ।

समस्तु स्वास्थ्यकारणम् ।

समः पुनरग्निः स्वास्थ्यस्यारोग्यस्य कारणम् ।

वातव्याध्यश्मरीकुष्ठमेहोदरभगंदराः ।
अर्शांसि ग्रहणीत्यष्टौ महारोगाः सुदुस्तराः ॥ ३० ॥

वातव्याध्यादयोऽष्टौ महारोगाः सुदुस्तरा विषमास्तस्मात्तेषु यत्नः कार्य इति ।

इति श्रीमृगांकदत्तपुत्रश्रीमदरुणदत्तविरचितायामष्टांगहृदयटीकायां निदानस्थानेऽतिसारग्रहणीरोगयोर्निदानं नामऽष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥ ७९ ॥

नवमोऽध्यायः

अतीसारग्रहणीरोगनिदानादनंतरं मूत्राघातनिदानमेकसंबंधनत्वादुच्यत इत्याह ।

अथातो मूत्राघातनिदानं व्याख्यास्यामः ।
बस्तिबस्तिशिरोमेढ्रकटीवृषणपायवः ।
एकसंबंधनाः प्रोक्ता गुदास्थिविवराश्रयाः ॥ १ ॥

बस्त्यादीनां द्वंद्वः । बस्त्यादय एकसंबंधनाः प्रोक्ताः । एकं संबंधनं ग्रंथनमेषां त एवम् । तदेवैकसंबंधनत्वमेषां प्रकटयति । गुदेत्यादि । गुदास्थिविवरमाश्रयो येषां त एवम् तत्राश्रिता इत्यर्थः ।

नन्वत्र मूत्राश्रिता दोषा अवश्यं बस्तिं प्राप्य विकुर्वते । बस्तेश्चाधोमुखत्वान्मूत्रांतःप्रवेशो बस्तिमुखेन न संभाव्यते तस्मान्मूत्राघातानुत्पत्तिरेवेत्याशंक्याह ।

अधोमुखोऽपि बस्तिर्हि मूत्रवाहिसिरामुखैः ।
पार्श्वेभ्यः पूर्यते सूक्ष्मैः स्यंदमानैरनारतम् ॥ २ ॥
यैस्तैरेव प्रविश्यैनं दोषाः कुर्वंति विंशतिम् ।
मूत्राघातान् प्रमेहांश्च कृच्छ्रान्मर्मसमाश्रयान् ॥ ३ ॥

हिर्यस्मादर्थे । अपिश्च हेत्वभ्युपगमे । यद्यप्यधोमुखो बस्तिस्तथापि जलमध्यस्थिताधोमुखनवमृत्कुंभवद्धि यस्मात्पार्श्वेभ्यो मूत्रवाहिसिरामुखैः स्रोतोद्वारैः सूक्ष्मैः प्रकृतत्वान्मूत्रं स्यंदमानैः स्रवद्भिरनारतमनवरतं यैरेव मूत्रस्रोतोद्वारैर्बस्तिः पूर्यते । तैरेव मूत्रस्रोतोद्वारैर्दोषा एनं बस्तिं प्रविश्य विंशतिं मूत्राघातान् कुर्वंति तावतश्च प्रमेहान् । किंभूतान् । बस्त्याख्यमर्मसमाश्रयान् । हेतौ द्वितीया । मर्मसमाश्रितत्वात् । कृच्छ्रान् कृच्छ्रसाध्यान् ।

बस्तिवंक्षणमेढ्रार्तियुक्तोल्पाल्पं मुहुर्मुहुः ।
मूत्रयेद्वातजे कृच्छ्रे.

अत्र चत्वारो मूत्राघाता वातपित्तकफसंन्निपातात्मकास्तत्र वातजे कृच्छ्रे मूत्राघाते बस्त्याद्यर्त्तियुक्तः पुमानल्पाल्पं कृत्वा मुहुर्मुहुर्मूत्रयेत् ।

पैत्ते पीतं सदाहरुक् ॥ ४ ॥
रक्तं वा

पैत्ते कृच्छ्रे पुमान् मूत्रं पीतं सदाहरुङ्मूत्रयेत् । अथवा रक्तम् ।

कफजे बस्तिमेढ्रगौरवशोफवान् ।
सपिच्छं सविबंधंच

कफजे कृच्छ्रे बस्तिमेढ्रगौरवशोफयुक्तः सन् सपिच्छं सविबंधं च रुध्वा मूत्रं मूत्रयेत् ।

सर्वैः सर्वात्मकं मलैः ॥ ५ ॥

सर्वैस्त्रिभिर्दोषैः सन्निपतितैर्जाते कृच्छ्रे सर्वात्मकं दोषत्रयलक्षणालिंगितं मूत्रं मूत्रयेत् । इदानीमश्मरीं लक्षयति ।

यदा वायुर्मुखं बस्तेरावृत्य परिशोषयेत् ।
मूत्रं सपित्तं सकफं सशुक्रं वा तदा क्रमात् ॥ ६ ॥
संजायतेऽश्मरी घोरा पित्ताद्गोरिव रोचना ।
श्लेष्माश्रया च सर्वा स्यात्

यदा यस्मिन् काले वायुः कुपितो बस्तेर्मुखमावृत्य रुद्ध्वा परिशोषयेन्मूत्रं केवलं कदाचित्सपित्तं कदाचित्सकफमथवा सशुक्रं मूत्रं तदा संजायतेऽश्मरी क्रमाद्यथोत्तरं घोरा । मूत्राश्मरी घोरा । ततोऽपि घोरतरा पित्ताश्मरी। घोरतमा श्लेष्माश्मरी। ततोऽपि घोरा घोरतमा शुक्राश्मरीति क्रमशब्दस्यार्थः । वायुना पित्तं संशोष्य गोर्यथा रोचना संजायते तथाऽश्मरीति । सर्वा चाश्मरी श्लेष्माश्रया । श्लेष्मा आश्रय आधारो यस्याः सैवम् । कफमाश्रित्य सर्वाऽश्मरी स्यादित्यर्थः ।

अथास्याः पूर्वलक्षणम् ॥ ७ ॥
बस्त्याध्मानं तदासन्नदेशेषु परितोऽतिरुक् ।
मूत्रे च बस्तगंधत्वं मूत्रकृच्छ्रं ज्वरोऽरुचिः ॥ ८ ॥

अथानंतरमस्याः पूर्वलक्षणं प्राग्रूप बस्त्याध्मानादि ।

सामान्यलिंगं रुङ्नाभिसेवनीबस्तिमूर्धसु ।
विशीर्णधारं मूत्रं स्यात्तया मार्गनिरोधने ॥ ९ ॥
तद्व्यपायात्सुखं मेहेदच्छं गोमेदकोपमम् ।
तत्संक्षोभात् क्षते सास्रमायासाच्चातिरुग्भवेत् ॥ १० ॥

सामान्यलक्षणं नाभ्यादिषु रुग्भवति । तथाऽश्मर्या मार्गनिरोधे सति मूत्रं विशीर्णधारं विच्छिन्नधारं भवेत् । तद्व्यपायादश्मर्यपगमान्नरः सुखमकृच्छ्रेण मेहन्मूत्रं मुंचेत् । कीदृशम् । अच्छं निर्मलम् । गोमेदकोपमम् गोमेदको । रत्नविशेष उपमा यस्य तदेवम् । तस्याः संक्षोभस्तत्संक्षोभे हस्त्यश्वादिनाऽनेकवेदनाप्रादुर्भावस्तस्मात्तत्संक्षोभाद्यत्क्षतं भवति तस्मिन्क्षते सति सास्रं सलोहितं मेहेत् । आयासादध्वादिकृतादतिरुग्भवेत् ।

तत्र वाताद्भृशार्त्यर्तो दंतान् खादति वेपते ।
मृद्नाति मेहनं नाभिं पीडयत्यनिशं क्वणन् ॥ ११ ॥

सानिलं मुंचति शकृन्मुहुर्मेहति बिंदुशः।
श्यावा रूक्षाऽश्मरी चास्य स्याच्चिता कंटकैरिव ॥१२॥

तत्र तास्वश्मरीषु मध्ये वाताद्याऽश्मरी तस्यामुत्पन्नायां सत्यां पुमान् भृशार्त्यर्त्तोऽत्यंतं पीडया पीडितो दंतान् खादति तथा वेपते कंपते मेहनं मेढ्रं मृद्राति मलयति नाभिं च हस्ताभ्यां पीडयति। किं कुर्वन्। अनिशमनवरतं क्कणन्नानाविधदुःखोद्भावकं शब्दं विदधत्। तथा सहानिलेन वातसहितं शकृन्मुंचति। तथा मुहुर्मेहति मूत्रं पुनः पुनः सृजति बिंदुशो बिंदुंबिंदुं कृत्वा। अस्य च नरस्याश्मरी श्यावा वर्णतस्तथा रूक्षा कंटकैश्चितेव व्याप्ता भवेत्।

पित्तेन दह्यते बस्तिः पच्यमान इवोष्मवान्।
भल्लातकास्थिसंस्थाना रक्तपीताऽसिताऽश्मरी ॥ १३॥

पित्तेन याऽश्मरी तया बस्तिर्दह्यते। पच्यमान इव ऊष्मवान् संतापयुक्तो भवति। सा चाश्मरी भल्लातकास्थिसंस्थाना तदाकारा स्यात्। तथा वर्णतो रक्तपीता। तथा असिता कृष्णच्छाया।

बस्तिर्निस्तुद्यत इव श्लेष्मणा शीतलो गुरुः।
अश्मरी महती श्लक्ष्णा मधुवर्णाथवा सिता ॥ १४ ॥

श्लेष्मणा जातयामश्मर्यां बस्तिर्निस्तुद्यत इव शीतलो गुरुश्च स्यात्। अश्मरी च महती स्थूला वातपित्तोत्थाभ्यां सकाशात्। तथा श्लक्ष्णा कोमला। मधुवर्णा माक्षिकाभा। अथवा सिता शुक्ला।

एता भवंति बालानां तेषामेव च भूयसा।
आश्रयोपचयाल्पत्वाद्ग्रहणाहरणे सुखाः ॥ १५ ॥

एतास्तिस्रोऽश्मर्यो बालानामेव भवंति। तथा च तंत्रांतरे। तिस्रोऽश्मर्यो दिवास्वप्नशीलनाध्यशनशीतस्निग्धमधुराहारप्रियत्वाद्बालानामेव भवंतीति। तेषां च बालानां जातास्ता भूयसा ग्रहणाहरणे सुखाः। ग्रहणं बडिशादिना आहरणं शस्त्रादिना तस्मिन्सुखाः सुखोपायाः। अत्रैव हेतुमाह। आश्रयेत्यादि। आश्रय आधार उपचयो वृद्धिस्तयोरल्पत्वं

तस्माद्धेतोर्बालानामश्मर्या आश्रयोऽल्पो भवति यत्रासावश्मरी जायते। अत एवचाश्रयानुसारेणोपचयोऽप्यश्मर्या बालानामल्पो भवति। अतस्ता ग्रहणाहरणेसुखाः। महतां तु यथोक्तहेत्वभावाद्ग्रहणाहरणे ता दुःखावहाः।

शुक्राश्मरी तु महतां जायते शुक्रधारणात्।
स्थानात् च्युतममुक्तं हि मुष्कयोरंतरेऽनिलः॥ १६॥
शोषयत्युपसंगृह्य शुक्रं तच्छुष्कमश्मरी।
बस्तिरुक्कृच्छ्रमूत्रत्वमुष्कश्वयथुकारिणी॥ १७॥
तस्यामुत्पन्नमात्रायां शुक्रमेति विलीयते।
पीडिते त्ववकाशेऽस्मिन्

तुरवधारणे। महतामेव शुक्राश्मरी जायते नबालानाम्। तथाविधस्य तेषां शुक्रस्याभावात्। कुतो जायते। शुक्रधारणाद्धर्षाद्युदीरणात्स्थानच्युतस्य शुक्रस्य धारणतः। अत एवाह। स्थानादित्यादि। यस्मात्स्थानाच्युतं परिभ्रष्टं बहिरमुक्तमत्यर्कं तदानीं वायुर्मुष्कयोर्वृषणयोरंतरे मध्ये शोषयति। किं कृत्वा। उपसंगृह्य शुक्रं सर्वतो गृहीत्वा। तच्च शुष्कं सदश्मरीति भण्यते। सा च बस्तिरुगादिकारणी। तस्यामुत्पन्नमात्रायां न चिरकालोत्पन्नायां पीडितेऽभिभूतेऽस्मिन्नवकाशे शुक्राश्मरीस्थाने शुक्रमेत्यागच्छति। तथा विलीयते चेति चशब्दो लुप्तनिर्दिष्टो बोध्यः। विशेषेण लीयते तत्रैव सुष्ठु श्लिष्यते कठिनत्वात्।

अश्मर्यैव च शर्करा॥ ॥ १८
अणुशो वायुना भिन्ना सात्वस्मिन्ननुलोमगे।
निरेति सहमूत्रेण प्रतिलोमे विबध्यते॥ १९॥

अश्मर्यैव च पवनेनाणुशो भिन्ना सती शर्करा स्यात्। नतु तस्या अन्यदुपादानकारणमित्यर्थः। सा शर्करा वातेऽनुलोमगेऽनुलोमं कृत्वा द्रवित सति मूत्रेण सह निरेति बहिर्निष्क्रामति। प्रतिलोमे वायौ सा शर्करा विबध्यते न तु बहिर्निष्क्रामति। अश्मरीत्वनुलोमगेऽपि मरुति न निरेति मूत्रेण सह न निःष्क्रामतीत्यनयोर्भेदः। अश्मरीणां भल्लातकादिसंस्थाननिर्देशस्तदनुसारेणाहरणार्थं बस्त्यवयवविपाटनमुपयुज्यते। श्यावादिवर्ण-

निर्देशश्च बहिर्निष्क्रांतानां श्यावादिवर्णनिदर्शनेन वातादीननुमाय तत्कृतानां व्रणानां चिकित्सार्थमुपयुज्यते । ननु च संस्थानेनैव वाताद्यनुमानमश्मरी व्रणस्य भविष्यतीति वर्णनिर्देशोऽनर्थकः । नैवम् । संस्थानं प्रायिकमिति केचिन्मन्यंते तस्माद्वर्णनिर्देशोऽपि वाच्यः । प्रायिकत्वे च द्वयोरुपादानं लिंगम् ।

अथ वातबस्त्यादीनाह ।

मूत्रसंधारिणः कुर्याद्रुध्वा बस्तेर्मुखं मरुत् ।
मूत्रसंगं रुजं कंडूं कदाचिच्च स्वधामतः ॥ २० ॥
प्रच्याव्य बस्तिमुद्वृत्तं गर्भाभं स्थूलविप्लुतम् ।
करोति तत्र रुग्दाहस्पंदनोद्वेष्टनानि च ॥ २१ ॥
बिंदुशश्च प्रवर्तेत मूत्रं बस्तौ तु पीडिते ।
धारया द्विविधोऽप्येष वातबस्तिरिति स्मृतः॥ २२ ॥
दुस्तरो दुस्तरतरो द्वितीयः प्रबलानिलः ।

मूत्रसंधारिणः पुरुषस्य बस्तेर्मूत्राधारस्य मुखं द्वारं रुध्वा मारुतो मूत्रसंगं कुर्याद्रुजं कंडूं च । स वातबस्तिर्मूत्रवातविशेषः कदाचिद् दृष्टवशाद्वायुस्तं बस्तिं स्वधामतः स्वस्थानात्प्रच्याव्य च्यावयित्वोद्वृत्त-मूर्ध्वमुखं गर्भाभं गर्भसदृशं स्थूलं स्वप्रमाणात् प्रवृद्धं तथा विप्लुतं चंचलं करोति । चशब्दान्न केवलं बस्तिभ्रंशमेवंविधं करोति यावत्तत्ररुगा-दीनपि । मूत्रं च बिंदुशः बिंदुर्बिंदुः प्रवर्तते । बस्तौ तु पीडिते हस्तादिना मूत्रं धारयाऽविच्छिन्नं प्रवर्तते । एष द्विविधो वातबस्तिरिति नाम्ना स्मृतः स च प्रथमो दुस्तरो दुःखेन कृच्छ्रेण तरितुं शक्यते द्वितीयो वात-बस्तिर्दुस्तरतरो यतः प्रबलानिलः अत एव चात्र प्रबलानिलत्वान्मू-त्रस्य बिंदुशः प्रवर्त्तनम् ।

शकृन्मार्गस्य बस्तेश्च वायुरंतरमाश्रितः ॥ २३ ॥
अष्ठीलाभं घनं ग्रंथिं करोत्यचलमुन्नतम् ।
वाताष्ठीलेति साऽऽध्मानविण्मुत्रानिलसंगकृत् ॥ २४ ॥

शकृन्मार्गस्य गुदस्य बस्तेश्चांतरं मध्यं वायुराश्रितः सन् ग्रंथिमष्ठीलाभं घनमचलमुन्नतं करोति । सा वाताष्ठीलेत्युच्यते । सा चाध्मानादिकृत् ।

विगुणः कुंडलीभूतो बस्तौ तीव्रव्यथोऽनिलः ।
आविश्य मूत्रं भ्रमति सस्तंभोद्वेष्टगौरवः ॥ २५ ॥
मूत्रमल्पाल्पमथवा विमुंचति शकृत्सृजन् ।
वातकुंडलिकेत्येषा

विगुणः कुपितो नत्वनुलोमगः । तथा दोषदेशादिसहकारिकारणवशात् कुंडलाकारगतिः । तथा तीव्रव्यथः । कार्यकारणोपचारादेवमुक्तः । तथा सह स्तंभेन स्तब्धतया तथोद्वेष्टेन गौरवेण च वर्त्तते । स एवंभूतो वायुर्मूत्रमाविश्य क्षोभयित्वा बस्तौ भ्रमति । अथवा मूत्रमाविश्य भ्रमति । किंतर्हि शकृत्पुरीषं सृजन्नुद्वमन्मूत्रमल्पाल्पं स्तोकं कृत्वा मुंचति । एवंरूपा वातकुंडलिकोच्यते ।

मूत्रं तु विधृतं चिरम् ॥ २६ ॥
न निरेति विबद्धं वा मूत्रातीतं तदल्परुक् ।

मूत्रं तु चिरं विधृतं न निरेति न प्रवर्त्तते । अथवा पवनवशाद्विबद्धं निर्गच्छेत्स्यल्परुक् तन्मूत्रातीतं कथ्यते ।

विधारणात्प्रतिहतं वातोदावर्तितं यदा ॥ २७ ॥
नाभेरधस्तादुदरं मूत्रमापूरयेत्तदा ।
कुर्यात्तीव्ररुगाध्मानमपक्तिमलसंग्रहम् ॥ २८ ॥
तन्मूत्रजठरम्

विधारणान्मूत्रवेगस्य रोधात्प्रतिहतं मूत्रं कर्तृभूतं वातेनोदावर्त्तितं यदा नाभेरधस्तादुदरं कर्मभूतमापूरयेत्तदा तीव्ररुजादिकं कुर्यात्तन्मूत्रजठरमित्युच्यते ।

छिद्रवैगुण्येनानिलेन वा ।
आक्षिप्तमल्पंमुत्रं तु बस्तौ नालेऽथवा मणौ ॥ २९ ॥
स्थित्वा स्रवेच्छनैः पश्चात्सरुजं वाऽथवाऽरुजम् ।
मूत्रोत्संगः स विच्छिन्नतच्छेषगुरुशेफसः ॥ ३० ॥

छिद्रवैगुण्येन मूत्रद्वारदोषेणाऽनिलेन वा तथाभूतेन यदाक्षिप्तं मूत्रस्याल्पं किंचिच्छेषं मूत्रं तद्बस्तौ स्थितमथवा नाले मणिकंदे वा

स्थितं मणौ वा स्थितम् । तत्र स्थित्वा पश्चादनंतरं शनैर्मंदं मंदं कृत्वा सरुजमथवा नीरुजं स्रवेत्। पुंसः किंभूतस्य । विच्छिन्नतच्छेषगुरुशेफसः। तदिति प्रकृतं मूत्रं परामृश्यते। तस्य मुक्तमूत्रस्य शेषस्तच्छेषः । विच्छिन्नश्चासौ तच्छेषश्च विच्छिन्नतच्छेषस्तेन गुरु शेफो मेढ्रं यस्य स विच्छिन्नतच्छेषगुरुशेफास्तस्य विच्छिन्न तच्छेषगुरुशेफसः । य एवंविधः स मूत्रोत्संग उच्यते ।

अंतर्बस्तिमुखे वृत्तः स्थिरोऽल्पःसहसा भवेत् ।
अश्मरीतुल्यरुक् ग्रंथि मूत्रग्रंथिः स उच्यते ॥ ३१ ॥

बस्तेर्मुखस्य मध्ये ग्रंथिर्वृत्तो वर्तुलस्तथा स्थिरोऽल्पश्च सहसा झटित्येव भवेत् । अश्मरीतुल्यरुक् ग्रंथिः स मूत्रग्रंथिरुच्यते ।

मूत्रितस्य स्त्रियं यातो वायुना शुक्रमुद्धतम् ।
स्थानाच्च्युतं मूत्रयतः प्राक्पश्चाद्वा प्रवर्त्तते॥ ३२ ॥
भस्मोदकप्रतीकाशं मूत्रशुक्रं तदुच्यते ।

संजातमूत्रस्य पुंसः स्त्रियं गच्छतो मूत्रयतो मूत्रं कुर्वतः स्थानाच्च्युतं शुक्रं वायुनोद्धतंध्मातं भस्मोदकेन प्रतीकाशं तुल्यं प्राङ्मूत्रितात् पश्चाद्वा यत् प्रवर्त्तते शुक्रं तन्मूत्रशुक्रमुच्यते ।

रूक्षदुर्बलयोर्वातादुदावृत्तं शकृद्यदा ॥ ३३ ॥
मूत्रस्रोतोऽनुपर्येति संसृष्टं शकृता तदा ।
मूत्रं विट्तुल्यगंधं स्याद्विड्विघातं तमादिशेत् ॥ ३४ ॥

रूक्षदुर्बलयोः पुंसोर्वातादुदावृत्तं पिंडितं शकृद्यदा मूत्रस्रोतोऽनुपर्येति मूत्रस्रोतोऽभित आगच्छति तदा शकृता संसृष्टं मूत्रं पुरीषसदृश गंधं स्यात्तं विड्विघातमित्यादिशेत् ।

पित्तं व्यायामतीक्ष्णोष्णभोजनाध्वातपादिभिः ।
प्रवृद्धं वायुना क्षिप्तं बस्त्युपस्थार्तिदाहवत् ॥ ३५ ॥
मूत्रं प्रवर्त्तयेत्पीतं सरक्तं रक्तमेव वा ।
उष्णं पुनः पुनः कृच्छ्रादुष्णवातं वदंति तम् ॥ ३६ ॥

पित्तं कर्तृ व्यायामादिभिः प्रवृद्धं वातेनाक्षिप्तं बस्त्युपस्थातिदाह-युक्तं मूत्रं कर्मभूतं प्रवर्त्तयेत्। किंभूतम्। पीतं तथा सहरक्तेन सरक्तं रक्त-मेव वा केवलं तथोष्णं मुहुर्मुहुः कृच्छ्रेण मूत्रयेत्तमुष्णवातं वदंति।

रूक्षस्य क्लांतदेहस्य बस्तिस्थौ पित्तमारुतौ।
मूत्रक्षयं सरुग्दाहं जनयेतां तदाह्वयम्॥ ३७॥

रूक्षस्य पुंसस्तथा क्लांतदेहस्य ग्लानशरीरस्य बस्तिस्थौ पित्तमारुतौ सरुग्दाहं मूत्रस्य क्षयं जनयेतामुत्पादयेताम्। तदाह्वयं मूत्रक्षयसंज्ञम् मूत्रक्षयमित्यर्थः।

पित्तं कफो द्वावपि वा संहन्येतेऽनिलेन च।
कृच्छ्रान्मूत्रं तदा पीतं रक्तं श्वेतं घनं सृजेत्॥ ३८॥
सदाहं रोचनाशंखचूर्णवर्णं भवेच्च तत्।
शुष्कं समस्तवर्णं वा मूत्रसादं वदंति तम्॥ ३९॥

पित्तमथवा कफो व्यस्तोऽनिलेन संहन्यते समंतात्पीड्यते आक्र-म्यते। अथवा द्वावपि संसर्गरूपौ तेन हन्येते यदि तदा कृच्छ्रेण मूत्रं पीतादिनैकैकेन वर्णेन श्वेतांतेन युक्तं घनं सदाहं सृजेन्मुंचेत्। तच्च शुष्कं कालांतरेण रोचनाशंखचूर्णवर्णं भवेत्। कदाचिद्रोचनाचूर्णवर्णं कदाचिच्छंखचूर्णवर्णं कदाचित्पीतादिसमस्तवर्णं वा स्यात्तं मूत्रसादं वदंति।

इति विस्तरतः प्रोक्ता रोगा मूत्राऽप्रवृत्तिजाः।
निदानलक्षणैरूर्ध्वं वक्ष्यंतेऽतिप्रवृत्तिजाः॥ ४०॥

इत्येवं विस्तरेण मूत्राप्रवृत्तिजा मूत्रस्याप्रवृत्तिरप्रवर्त्तनं ततोजाता रोगा निदानानि च लक्षणानि च तैः प्रकर्षेणोक्ताः। उर्ध्वमित्यतोऽध्या-यादनंतरं तुल्यस्थानसंख्यादित्वान्मूत्रातिप्रवृत्तिजाः प्रमेहाख्या रोगा वक्ष्यं-तेऽभिधास्यंते। अनेनास्य ग्रंथकृता युक्त्या संबंधोऽभिहित इति।

इति श्रीमृगांकदत्तपुत्रश्रीमदरुणदत्तविरचितायामष्टांगहृदयटीकायां सर्वांगसुंदराख्यायां निदानस्थाने मूत्राघातनिदानं नाम नवमोऽध्यायः॥ ९॥

दशमोऽध्यायः

अश्मरीनिदानानंतरं प्रमेहनिदानमारभ्यते ।

अथातः प्रमेहनिदानं व्याख्यास्यामः ।
प्रमेहा विंशतिस्तत्र श्लेष्मतो दश पित्ततः ।
षट् चत्वारोऽनिलात्

प्रमेहा विंशतिर्भवंति । तत्र विंशतिप्रमेहेषु दश श्लेष्मतः प्रमेहाः । षट् पित्ततश्चत्वारो वातात् ।

तेषां मेदोमूत्रकफावहम् ॥ १ ॥
अन्नपानक्रियाजातं यत्प्रायस्तत्प्रवर्त्तकम् ।
स्वाद्वम्ललवणस्निग्धगुरुपिच्छिलशीतलम् ॥ २ ॥
नवधान्यसुरानूपमांसेक्षुगुडगोरसम् ।
एकस्थानासनरतिः शयनं विधिवर्जितम् ॥ ३ ॥

तेषां प्रमेहाणां मेदोमूत्रकफकरं यदन्नपानक्रियाजातं प्रायो बाहुल्येन प्रवर्त्तकमुत्पादकम् । जात शब्दः प्रकारे । क्रिया चेष्टा शय्यासननिद्रालस्यादिका कफकरी । तदेवान्नादिदर्शयितुमाह । स्वाद्वम्लेत्यादि । एकस्थानासने रतिः प्रीतिः । शयनं स्वप्नो विधिवर्जितम् । यथोक्तम् । अकालेऽतिप्रसंगाच्च न च निद्रा निषेविता । सुखायुषी पराकुर्यात्कालरात्रिरिवापरेति ।

बस्तिमाश्रित्य कुरुते प्रमेहान् दूषितः कफः ।
दूषयित्वा वपुःक्लेदस्वेदमेदोरसामिषम् ॥ ४ ॥

कफः प्रमेहकारणैर्दूषितो बस्तिमाश्रित्य प्रमेहान् कुरुते। किं कृत्वा। वपुरादीन् दूषयित्वा ।

कफजप्रमेहाणां संप्राप्तिमुक्त्वा पित्तप्रमेहसंप्राप्तिमाह ।

पित्तं रक्तमपि क्षीणे कफादौ मूत्रसंश्रयम् ।

पित्तं कर्तृ रक्तं मूत्रसंश्रयं दूषयित्वा प्रमेहान् कुरुते । अपिशब्दाद्वपुरादींश्च । कदा । कफादौ सौम्यधातौ क्षीणे सति ।

धातून् बस्तिमुपानीय तत्क्षयेऽपि च मारुतः ॥ ५ ॥

मारुतश्च दूषितो धातून् वातप्रमेहसंपादनयोग्यान्बस्तिमुपनीय समंतान्मूत्राधारसमीपं नीत्वा तत्क्षयेऽपि च प्रमेहान् कुरुते । तेषां धातूनां क्षयस्तस्मिंश्च सति । न केवलं धातून्बस्तिमुपानीय यावदधःक्षरणत्वादिना तेषामपि क्षयं कृत्वेत्यपिचेत्यस्यार्थः ।

अथ साध्यासाध्य विभागमाह ।

साध्ययाप्यपरित्याज्या मेहास्तेनैव तद्भवाः ।
समासमक्रियतया महात्ययतयापिच ॥ ६ ॥

स श्लेष्मादिर्भवो जन्म येषां ते तद्भवाः कफादिसमुत्थास्तेनैव विशिष्टेन संप्राप्तिविशेषेण साध्ययाप्यपरित्याज्याः स्युः । तथा च कफप्रमेहा वपुरादिदूषणमात्रोत्थितत्वात्साध्याः। पित्तप्रमेहाणां सौम्यधातुक्षये वपुरादेरक्तस्य च दूषणेन समुत्थानाद्याप्यत्वम् । वातप्रमेहास्तु सर्वधातुक्षयोद्भूतत्वादसाध्याः । अन्यदपि हेत्वंतरं साध्ययाप्यासाध्यान् वक्ति । समेत्यादि । समं चासमं च समासमे समानासमाने । समासमे क्रिये ययोस्तावेवम् । तयोर्भावः समासमक्रियता तया । तथा महात्ययतया । महांश्वासावत्ययो विनाशः शरीरविघटनरूपो महात्ययस्तस्य भावो महात्ययता तया । तत्र कफस्य तथा शरीरक्लेदादेः प्रमेहदूष्यस्याप्यपतर्पणरूपयैकयैव क्रियया साध्यत्वात्कफप्रमेहाः साध्याः । पित्तस्य शीतमधुरादिरूपाक्रिया प्रमेहाणां रूक्षणतीक्ष्णादिका दूष्यप्रतिपक्षत्वादौपयिकीति तस्मात्ते पित्तमेहा याप्याः । वातप्रमेहाणां रूक्षतीक्ष्णादि पथ्यं वातस्य स्निग्धमधुरादिकं संतर्पणरूपं पथ्यम् । तदेवं विरुद्धक्रियत्वाद्वातमेहा असाध्याः । अपिचेति समुच्चये ।

सामान्यं लक्षणं तेषां प्रभूताविलमूत्रता ।

तेषां मेहानां सामान्यलक्षणं प्रभूतमूत्रता आविलमूत्रता च ।

ननु दोषस्यकफादेर्दूष्यस्य च वपुःक्लेदादेस्तुल्यत्वात्कथं प्रतिदोषं प्रमेहानेकत्वं स्यादित्याह ।

दोषदूष्याविशेषेऽपि तत्संयोगविशेषतः ॥ ७ ॥

मूत्रवर्णादिभेदेन भेदो मेहेषु कल्प्यते ।

दोषदूष्याविशेषेऽपि समानत्वेऽपि सति तत्संयोगविशेषतो मेहेषु भेदोऽनेकत्वं कल्प्यते । तयोर्दोषदूष्ययोः संयोगः संश्लेषः तत्संयोगस्तस्य विशेषः प्राकृतकर्मवशाद्भेदो दोषदूष्ययोः संयोगानेकत्वमित्यर्थः । तस्मान्मूत्रस्य-यो वर्णादिभेदो, वर्णगंधरसस्पर्शादिविशेषस्तेन भेदेन भेदो मेहेषु कल्प्यते निरूप्यते ।

अथोदकमेहादीन् लक्षयति ।

अच्छं बहु सितं शीतं निर्गंधमुदकोपमम् ॥ ८ ॥
मेहत्युदकमेहेन किंचिच्चाविलपिच्छिलम् ।

उदकमेहेनाच्छादिगुणयुक्तं मेहति। किंचिच्चाविलपिच्छिलमिति। एतत्स्वच्छमूत्रांदाविलं पिच्छिलं भवति ।

इक्षो रसमिवात्यर्थं मधुरं चेक्षुमेहतः ॥ ९ ॥

इक्षोर्मेहादिक्षुरससदृशं मेहति । अत्यर्थमधुरं चेतीक्षुरसाद्विशेषमाह ।

सांद्रीभवेत्पर्युषितं सांद्रमेही प्रमेहति ।

सांद्रमेही यन्मेहति तत्पर्युषितं रात्रिस्थितं घनीभवेत् ।

सुरामेही सुरातुल्यमुपर्यच्छमधो घनम् ॥ १० ॥

सुरामेही सुरातुल्यं मेहति । तच्च मूत्रं पर्युषितमेवोपरिभागेऽच्छमधोऽधस्ताद्घनं भवेत् ।

संहृष्टरोमा पिष्टेन पिष्टवद्बहुलं सितम् ।

पिष्टेन पिष्टमेहेन संहृष्टरोमा सन् पिष्टवत् पिष्टसदृशं बहुलं शुक्लं च मेहति ।

शुक्राभं शुक्रमिश्रं वा शुक्रमेही प्रमेहति ॥ ११ ॥

शुक्रमेही शुक्राभं शुक्रमिश्रं वा प्रमेहति ।

मूत्राणून् सिकतामेही सिकतारूपिणो मलान् ।

सिकतामेही मूत्राणूनसंहतान् सूक्ष्मांश्च मलान् सिकतादृशान् मेहति । मलानिति बहुवचनं जातौ । कफाख्योऽश्लेक एव मलोऽत्र गृह्यते ।

शीतमेही सुबहुशो मधुरं भृशशीतलम् ॥ १२ ॥

शीतमेही सुष्ठु बहुशो मधुरमतिशीतलं च मेहति ।

शनैः शनैः शनैर्मेही मंदं मंदं प्रमेहति ।

शनैर्मेही शनैः शनैर्मेहतीत्युद्देशे मंदं मंदमिति निर्देश इत्यपि पौनरुक्त्यम् ।

लालातंतुयुतं मूत्रं लालामेहेन पिच्छिलम् ॥ १३ ॥

लालामेहेन लालातंतुयुतं पिच्छिलं च मूत्रं प्रमेहति । इति कफप्रमेहा दश ।

पित्तजानाह ।

गंधवर्णरसस्पर्शैः क्षारेण क्षारतोयवत् ।

क्षारतोयमिव गंधवर्णरसस्पर्शैः क्षारमेहेन मेहति ।

नीलमेहेन नीलाभं

नीलमेहेन नीलाभं गंधादिभिर्मेहति ।

कालमेही मषीनिभम् ॥ १४ ॥

कालमेही मषीसदृशं मूत्रं मेहति ।

हारिद्रमेही कटुकं हरिद्रासंन्निभं दहत् ।

हारिद्रमेही हरिद्रासदृशं कटुकं दहद्दहदिव मूत्रं मेहति ।

विस्रं मांजिष्ठमेहेन मंजिष्ठासलिलोपमम् ॥ १५ ॥

मांजिष्ठमेही मंजिष्ठाजलसदृशं विस्रं च मेहति ।

विस्रमुष्णं सलवणं रक्ताभं रक्तमेहतः ।

रक्तमेहेन विस्रादिकं मेहति ।

अधुना वातजान् वक्ति ।

वसामेही वसामिश्रं वसां वा मूत्रयेन्मुहुः ॥ १६ ॥

वसामेही वसामिश्रं वसां वा पुनः पुनर्मूत्रयेत् ।

मज्जानं मज्जमिश्रं वा मज्जमेही मुहुर्मुहुः ।

मज्जमेही मज्जानं मज्जमिश्रं वा पुनः पुनर्मेहति ।

हस्ती मत्त इवाजस्रं मूत्रं वेगविवर्जितम् ॥ १७ ॥
सलसीकं विबद्धं च हस्तीमेही प्रमेहति ।

हस्तिमेही मत्तगज इवानवरतं वेगरहितं लसीकया सह विबद्धं च मूत्रं प्रमेहति ।

मधुमेही मधुसमम्

मधुमेही मधुसमं प्रमेहति ।

जायते स किल द्विधा ॥ १८ ॥
क्रुद्धे धातुक्षयाद्वायौ दोषावृतपथेऽथवा ।

स तु मधुमेहो वायौ धातुक्षयात्कुपिते सत्यथवा दोषावृतपथे मरुति किल द्विधा जायते । अत्र च केचिदेवाचार्या द्विधा आहुः । बहवस्त्वेकमेव । धातुक्षयं वातकोपजमाहुर्न तु मार्गावृतवातकोपजमिति सूचनार्थः किलशब्दः । वायोस्तु द्विधा कोपः । तथाचोक्तम् । वायोर्धातुक्षयात्कोपो मार्गस्यावरणेन चेति ।

आवृतो दोषलिंगानि सोऽनिमित्तं प्रदर्शयेत् ॥ १९ ॥
क्षीणः क्षणात्क्षणात् पूर्णो भजते कृच्छ्रसाध्यताम् ।

स वायुरावृतमार्गो लिंगानि वातावरकदोषलक्षणानि धान्यशोणितनिदानोक्तान्यनिमित्तमकस्मात् प्रदर्शयेच्चलस्वभावत्वाद्वायोः । अत एव च क्षणात्क्षीणो बस्तेरपूरणाद्रिक्तः । क्षणाच्च पूर्णो मूत्राशयपूरणात्पूर्णो नतु रिक्तः । अत एव दोषावृतमार्गवातकोपजत्वादसौ कृच्छ्रसाध्यतां भजते नतु धातुक्षयवातकोपजवदत्यंतासाध्यताम् ।

कालेनोपेक्षिताः सर्वे यांति मधुमेहताम् ॥ २० ॥
मधुरं यच्च सर्वेषु प्रायो मध्विव मेहति ।
सर्वेऽपि मधुमेहाख्या माधुर्याच्च तनोरतः ॥ २१ ॥

यद्यस्मात्सर्वे मेहाः कालेनोपेक्षिताः संतो मधुमेहतां यांति । यच्च यस्माच्च सर्वेषु मधुरं मध्विव मधुसदृशं मेहति । तनोः शरीरस्य च स्वभावादेव माधुर्यमतोऽस्मात्कारणसंदोहात्सर्वेऽपि मधुमेहसंज्ञाः ।

अविपाको रुचिश्छर्दिर्निद्राकासः सपीनसः ।
उपद्रवाः प्रजायंते मेहानां कफजन्मनाम् ॥ २२ ॥

कफजानां मेहानामविपाकादय उपद्रवाः प्रजायंते ।

बस्तिमेहनयोस्तोदो मुष्कावदरणं ज्वरः ।
दाहस्तृष्णाम्लको मूर्च्छा विड्भेदः पित्तजन्मनाम्॥२३॥

पित्तजन्मनां बस्त्यादितोदादयो जायंते।

वातिकानामुदावर्तकंठहृद्ग्रहलोलताः ।
शूलमुन्निद्रता शोषः कासः श्वासश्च जायते ॥ २४ ॥

वातिकानामुदावर्तादयः स्युः ।
प्रमेहिणां च पिटिकाः शराविकाद्याः प्रायेण भवंतीति ता एवाह ।

शराविका कच्छपिका जालिनी विनता ऽलजी ।
मसूरिका सर्षपिका पुत्रिणी सविदारिका ॥ २५ ॥
विद्रधिश्चेति पिटिकाः प्रमेहोपेक्षया दश ।
संधिमर्मसु जायंते मांसलेषु च धामसु ॥ २६ ॥

शराविकादयो दश पिटिकाः प्रमेहाणामुपेक्षया जायंते । संधिमर्मसु मांसलेषु च बहुमांसेषु स्थानेषु ।

अंतोन्नता मध्यनिम्ना श्यावा क्लेदरुजान्विता ।
शरावमानसंस्थाना पिटिका स्याच्छराविका ॥ २७ ॥

शराविका संज्ञा पिटिका अंतोन्नतत्वादिगुणयुक्ता भवति । तथा शरावस्येव प्रमाणं संस्थानमाकारश्च यस्याः सैवम् ।

अवगाढार्तिनिस्तोदा महावस्तुपरिग्रहा ।
श्लक्ष्णा कच्छपपृष्ठाभा पिटिका कच्छपी मता ॥२८॥

आर्तिः पीडा । निस्तोदो विच्छिन्नव्यथनम् । अवगाढार्तिनिस्तोदौ यस्याः सैवम् । तथा महावस्तुपरिग्रहा शरीरावयवविशेष आश्रयो यस्याः सैवम् । तथा श्लक्ष्णा कच्छपपृष्ठतुल्या च कच्छपीसंज्ञा पिटिका मता तंत्रकृतामिति शेषः ।

स्तब्धा सिराजालवती स्निग्धस्रावा महाशया ।
रुजानिस्तोदबहुला सूक्ष्मच्छिद्रा च जालिनी ॥ २९ ॥

स्तब्धादिगुणयुक्ता जालिनीसंज्ञा ।

अवगाढरुजा क्लेदा पृष्ठे वा जठरेऽपि वा ।
महती पिटिका नीला विनता विनता स्मृता ॥ ३० ॥

अवगाढरुजादियुक्ता पिटिका महतीसंज्ञा नीला नीलवर्णा विनता नतू-न्नता । सा च विनतासंज्ञा पृष्ठे जठरे वा स्यात् ।

दहति त्वचमुत्थाने भृशं कष्टा विसर्पिणी ।
रक्तकृष्णातितृट्स्फोटदाहमोहज्वराऽलजी ॥ ३१ ॥

अलजीसंज्ञा उत्थाने सति त्वचं दहति। अतिदुःसहा विसर्पणशीला तथा रक्तकृष्णा अतितृडादियुक्ता च ।

मानसंस्थानयोस्तुल्या मसूरेण मसूरिका ।

मसूरिकासंज्ञा मसूरेण प्रमाणाकृतिभ्यां तुल्या ।

सर्षपामानसंस्थाना क्षिप्रपाका महारुजा ॥ ३२ ॥
सर्षपा सर्षपातुल्यपिटिकापरिवारिता ।

सर्षपासंज्ञा सर्षपातुल्यप्रमाणाकारा तथा शीघ्रपाका महारुजा च। तथा सर्षपासदृशीभिः पिटकाभिः परिवारिता च ।

पुत्रिणी महती भूरिसुसूक्ष्मपिटिकावृता ॥ ३३ ॥

पुत्रिणीसंज्ञा प्रमाणेनापरपिटकापेक्षया महती तथा भूरिभिः सु-सूक्ष्माभिः पिटकाभिराचिता च ।

विदारीकंदवद्वृत्ता कठिना च विदारिका ।

विदारिकासंज्ञा विदारीकंदइव वर्तुला कठिना च स्यात् ।

विद्रधिर्वक्ष्यतेऽन्यत्र

विद्रधिरन्यत्रेत्यतोऽध्यायादन्यस्मिन्ननंतराध्यायेऽवक्ष्यते भणिष्यते ।

तत्राद्यं पिटिकात्रयम् ॥ ३४ ॥
पुत्रिणी च विदारी च दुःसहा बहुमेदसः ।

तत्र तासु पिटकासु मध्ये आद्यं शराविकाकच्छपिकाजालिनीत्येत-त्पिटिकात्रयं तथा पुत्रिणी विदारिका चेति पंच दुःसहाः कृच्छ्रसाध्यत्वात्। यतो बहुमेदस एताः संभवंति ।

सह्याः पित्तोल्बणास्त्वन्याः संभवंत्यल्पमेदसः ॥ ३५ ॥

अन्या एताभ्योऽपरास्तु पित्तोल्बणाश्चतस्रः सह्याः सोढुं शक्याः। सु-खसाध्यत्वात् । ताश्चाल्पमेदसः संभवंति ।

तासु मेहवशाच्च स्याद्दोषोद्रेको यथायथम् ।

तासु पिटिकासु मेहानुरोधाद्दोषोद्रेको यथायथं यथास्वं स्यात् । वा-तमेहजासु वाताधिक्यं पित्तमेहजासु पित्ताधिक्यं कफमेहजासु कफा-धिक्यम् । उद्रेकशब्देनैतद्द्योतयति । त्रिदोषजाः सर्वा एता इति ।

प्रमेहेण विनाप्येता जायंते दुष्टमेदसः ॥ ३६ ॥
तावच्च नोपलक्ष्यंते यावद्वस्तुपरिग्रहः ।

एताः पूर्वोक्ताः पिटिकाः प्रमेहेण विनाप्यप्रमेहिणोऽपि पुंसो दुष्टमे-दसो जायंते । जाता अपि तास्तथाविधस्य नरस्य तावन्न लक्ष्यंते यथा-यथं लक्षणं नोत्पद्यते । यावद्यथास्वं पृष्ठोदरादिवस्त्वासामाधारत्वेन तंत्र-कृता यत्परिभाषितं तन्न परिगृहीतम् । एवं चिरेण कालेन चोत्पन्ना-अपि ज्ञायंत इत्यर्थः ।

हारिद्रवर्णं रक्तं वा मेहप्राग्रूपवर्जितम् ॥ ३७ ॥
यो मूत्रयेन्न तं मेहं रक्तपित्तं तु तद्विदुः ।

मेहस्ययत् प्राग्रूपं तेन वर्जितं हारिद्रवर्णं रक्तं वा यो मूत्रयेत्तं मेहं न विदुः किंतर्हि रक्तपित्तमित्याहुः ।

स्वेदोऽगगंधः शिथिलत्वमंगे शय्यासनस्वप्नसुखाभिषंगः ॥३८॥
हृन्नेत्रजिह्वाश्रवणोपदेहोघनांगताकेशनखातिवृद्धिः ।
शीतप्रियत्वंगलतालुशोषो माधुर्यमास्येकरपाद्दाहः ॥ ३९ ॥
भविष्यतो मेहगणस्य रूपं मूत्रेऽभिधावंति पिपीलिकाश्च ।

एतद्भविष्यतो भाविनो मेहगणस्य विंशतिसंख्यस्य स्वेदइत्यादिरूपम् । न केवलमेतत्प्राग्रूपं यावत्पिपीलिका मूत्रेऽभिधावंति । मधुररसप्रियत्वात्तेषाम् । मुनिस्त्वत्रनखवृद्धिं न जगादं* ।

दृष्ट्वा प्रमेहं मधुरं सपिच्छं मधूपमं स्याद्विविधो विचारः ॥ ४० ॥
संतर्पणाद्वा कफसंभवस्स्यात् क्षीणेषु दोषेष्वनिलात्मको वा ।

मधूपमं माक्षिकतुल्यं मधुरं तथा सह पिच्छया शाल्मलीनिर्यासेन तुल्यया वर्तत इति सपिच्छमेवंविधं प्रमेहं दृष्ट्वा तदानीं द्विविधो विचारः स्यात्। संपूरणात्कारणात्किमयं कफसंभवो मेहोऽपतर्पणसाध्यः। उत क्षीणेषु दोषेषु कदाचित्कफादि दोषक्षयात्तर्पणसाध्योऽनिलात्मकः स्यादिति संदिहीत मंदबुद्धिः। तीक्ष्णमतिस्तु कफमेहान् वातमेहांश्च लिंगांतरैः सम्यग वेत्त्येव ।

अधुना यदुक्तं साध्ययाप्ययरित्याज्याः कफादिसंभवा इत्यस्यापवादमाह ।

सपूर्वरूपाः कफपित्तमेहाःक्रमेण ये वातकृताश्च मेहाः ।
साध्यानतेपित्तकृतास्तुयाप्याःसाध्यास्तुमेदोयदिनातिदुष्टम् ॥ ४१॥

---

* यद्यपि निदानानंतरं पूर्वरूपं वक्तव्यं तथापि निदानलक्षणानंतरमत्र निदानलिंगयोश्चिकित्सांगत्वप्रतिपादनार्थं त्वनयोः पूर्वमभिधानम् । अथवा । अवश्यं च वक्तव्यानां कामचारमभिधानम् । एवमन्यत्रापि व्यतिक्रमे द्रष्टव्यम् । इति मधुकोशभाष्ये ।

सह पूर्वरूपैः स्वेदांगगंध इत्यादिभिर्वर्ततेऽनवरतं कृत्वा अनुबध्यंते ये तेसपूर्वरूपा असाध्याः। सर्वेषां पूर्वरूपाव्यभिचारेऽपि विशेषणं साकल्यप्रापणार्थम्। सर्वैः पूर्वरूपैः सह ये वर्तंते ते कफादिमेहाः पित्तमेहाश्चा साध्याः साधयितुमशक्यत्वात्। उपलक्षणं चेदम्।अपरेऽपि रोगाः सपूर्वरूपाः प्रायेणासाध्या एव। तथा क्रमेण कफानुपूर्व्या ये धातकृता मेहास्ते असाध्याः। ननु वातकृता मेहा असाध्या इति प्रागुक्तमेव तत्किमनेन ग्रंथेनेति। ब्रूमः। अक्रमेण प्रथममेव ये वातोत्पन्नास्ते त्याज्या इति पूर्वमुक्तम्। इह तु क्रमेण प्रथमं कफप्रमेहास्ततः पित्तप्रमेहास्ततः कालेन त एव ये वातप्रमेहाः संपन्नास्ते पूर्वं कफप्रमेहत्वात्साधयितुमपि शक्यंत इत्याशंकायां क्रमेण ये वातकृतास्ते असाध्या इत्युक्तम्। पित्तकृतास्त्वसपूर्वरूपा अपि याप्या असमक्रियत्वादिति प्राग्निर्दिष्टम्। तेषां यदि मेदो नातिदुष्टं भवेत्तदा तेऽपि याप्याः संतः साध्या भवंति। मेदो नातिदुष्टमित्यनेनैतज्ज्ञापयति। सर्वमेहेषु मेदोदुष्टिरवश्यंभाविनीति मेहिनां राजयक्ष्मिणश्च केशनखाभिवृद्धिः किट्टबाहुल्याद्भवति। रोगस्वभावादित्यन्ये। वृतान्युपजातिसंज्ञानि।

इति श्रीमृगांकदत्तपुत्रश्रीमदरुणदत्तविरचितायामष्टांगहृदयटीकायां निदानस्थाने प्रमेहनिदानं नाम दशमोऽध्यायः॥ १० ॥ ॥ ६९ ॥

एकादशोऽध्यायः

प्रमेहनिदानादनंतरं विद्रधिनिदानारंभो यतोऽनंतरेऽध्याये पिटिकालक्षणावसरे विद्रधिर्वक्ष्यत इत्युक्तमतस्तमेव विद्रधिं लक्षयितुमस्याध्यायस्य प्रसंग इत्याह।

अथातो विद्रधिवृद्धिगुल्मनिदानं व्याख्यास्यामः।
भुक्तैः पर्युषितात्युष्णरूक्षशुष्कविदाहिभिः।
जिह्मशय्याविचेष्टाभिस्तैस्तैश्चासृक्प्रदूषणैः॥ १ ॥
दुष्टं त्वङ्मांसमेदोस्थिस्नावासृक्कडराश्रयः।
यः शोफो बहिरंतर्वा महामूलो महारुजः॥ २ ॥

वृत्तः स्याद्दायतो यो वा स्मृतः षोढा स विद्रधिः ।
दोषैः पृथक्समुदितैः शोणितेन क्षतेन च ॥ ३ ॥

पर्युषितादिभिर्भुक्तैस्तथा जिह्मशय्याविचेष्टाभिः । विविधाश्चेष्टा-विचेष्टाः । शय्या च विचेष्टाश्च शय्याविचेष्टाः । जिह्माश्च ताः शय्यावि-चेष्टाश्च ताभिः । तथा तैस्तैस्तत्रतत्रासृक्प्रदूषणैश्च निर्दिष्टैर्यः शोफो जा-यते दुष्टत्वगाद्याश्रयो बहिर्बहिर्भागेऽतरंतर्भागे वा स शीघ्रविदाहि-त्वाच्छोफः षट्प्रकारो विद्रधिः स्मृतोऽभिहितः । शोफशब्दः पृषोदरादित्वा-त्साधुः । त्वक्च मांसं च मेदश्च अस्थिच स्नाव च असृक्च कंडरा च ता एवम् । सुमहान् स्नायुसंघातः कंडरेत्यभिधीयते । दुष्टा दोषैर्दूषितास्त्वङ्मा-सादय आधारो यस्य शोफस्य स दुष्टत्वङ्मांसमेदोस्थिस्नावासृक्कंडराश्रयः । तथा महामूलस्तथा महारुजः । अनेनास्य दुरुपक्रमत्वमुक्तम् । तथा वृत्तः स्याद्दथवा आयतो न वर्तुलः । इत्यनेनास्य संस्थानमुक्तम् । षोढे-त्युक्तमथ तदेव षोढात्वं प्रतिपादयितुमाह । दोषैरित्यादि पृथग्दोषै-र्वातपित्तकफैस्त्रयः । समुदितैः सन्निपातेनैकः । तथा शोणितेन दोषाधिष्ठि-तेन क्षतेन शस्त्रादिघातादिना ।

षड्विधस्यापि शोफस्य विद्रध्याख्यस्यांतर्बहीरूपतया द्विधात्वमित्याह ।

बाह्योऽत्र तैत्रतत्रांगे दारुणोग्रथितोन्नतः ।
आंतरो दारुणतरो गंभीरो गुल्मवद्घनः ॥ ४ ॥
वल्मीकवत्समुच्छ्रायी शीघ्रघात्यग्निशस्त्रवत् ।

अत्रानयोर्बाह्याभ्यंतरभेदभिन्नयोर्विद्रध्योर्बाह्यो विद्रधिस्तत्रतत्र ना-भ्यादावंगे जायते । तथा दारुणो ग्रथितोन्नतः । ग्रथित इव ग्रथितः । उन्नत उत्तुंडितः । शोफस्य स्वभावोन्नतत्वादुन्नतग्रहणमतिशयार्थम् । आंतरो दारुण-तरः । तथा गंभीरोऽतर्निगूढः । तथा गुल्मवद्घनो गुल्मेन तुल्यः । तथा समुच्छ्रायी उन्नतो वल्मीकशिखरवत् । तथा शीघ्रघाती बाह्यविद्रधितः शीघ्रव्यापादकः । अग्निशस्त्रवदग्निशस्त्रतुल्यः ।

नाभिबस्तियकृत्प्लीहक्लोमहृत्कुक्षिवंक्षणे ॥ ५ ॥
स्याद्वृक्कयोरपाने च

नाभ्याद्यन्यतमे देशे चायं स्यात्।

वातात्तत्रातितीव्ररुक्।
श्यावारुणश्चिरोत्थानपाको विषमसंस्थितिः ॥ ६ ॥
व्यधच्छेदभ्रमानाहस्यंदसर्पणशब्दवान्।

तत्र तेषु विद्रधिषु मध्ये वातात्तीव्ररुगादिः शब्दवानित्येतदंतलक्षणः स्यात्।

रक्तताम्रासितः पित्तात्तृण्मोहज्वरदाहवान् ॥ ७ ॥
क्षिप्रोत्थानप्रपाकश्च

पित्ताद्रक्तताम्रासितादिकः क्षिप्रोत्थानप्रपाकश्चेत्यंतलक्षणः।

पांडुः कंडूयुतः कफात्।
सोत्क्लेशशीतकस्तंभजृंभारोचकगौरवः ॥ ८ ॥
चिरोत्थानविदाहश्च

कफात् पांडुवर्णेन तथा कंडूयुत इत्यादिचिरोत्थानविदाहश्चेत्यंतलक्षणः स्यात्।

संकीर्णः संनिपाततः।

सन्निपातजो विद्रधिः संकीर्णो वातादिदोषव्यामिश्रलक्षणः।

सामर्थ्याच्चात्र विभजेद्बाह्याभ्यंतरलक्षणम् ॥ ९ ॥

अत्र विद्रधौ पूर्वोक्ताद्दारुणाद्दारुणतरत्वादिलक्षणात् सामर्थ्याद्बाह्याभ्यंतरस्य लक्षणं विभजेत्। बाह्यस्य विद्रधेस्तथाऽभ्यंतरस्य लक्षणं वदेत्।

कृष्णस्फोटावृतः श्यावस्तीव्रदाहरुजाज्वरः।
पित्तलिंगोऽसृजा बाह्यः स्त्रीणामेव तथांतरः ॥ १० ॥

रक्तेन विद्रधिःकृष्णस्फोटैरावृतश्चितो यावत्तीव्रदाहरुजाज्वरः। तथा पित्तलिंगो रक्तताम्रासित इत्यादिलक्षणः स च बाह्यो बाह्य एव नांतरो

नराणां वस्तुस्वभावात्। आंतरो यो विद्रधिरसृजा जायते स स्त्रीणामेव न नराणां वस्तुस्वभावात्।

क्षतविद्रधिं लक्षयति।

शस्त्राद्यैरभिघातेन क्षते वा ऽपथ्यकारिणः।
क्षतोष्मा वायुविक्षिप्तः सरक्तं पित्तमीरयन्॥ ११॥
पित्तासृग्लक्षणं कुर्याद्विद्रधिं भूर्युपद्रवम्।

शस्त्रलोष्टाद्यैर्योऽभिघातस्तेन हेतुना यःक्षतोष्मा अथवा योऽभिघातमंतरेणापि व्रणाद्युद्भवात्क्षते जाते सत्यपथ्यकारिणः पुंसो यः क्षतोष्माऽग्निः स वायुना विक्षिप्तः पित्तमीरयन् कोपयन्। किंभूतं पित्तम्। सरक्तम्। पित्तासृग्भ्यामुत्पन्नयो विद्रध्योर्यल्लक्षणं तत्समानलक्षणं विद्रधिं कुर्यात्। तथा भूर्युपद्रवम्। इयानेव चास्य विशेषः पित्तासृग्विद्रध्योः सकाशात्।

तेषूपद्रवभेदश्च स्मृतोधिष्ठानभेदतः॥ १२॥

तेषु विद्रधिषूपद्रवविशेषोऽधिष्ठानविशेषाद्भवति।
तमेवोपद्रवभेदं दर्शयति।

नाभ्यां हिध्मा भवेद्बस्तौ मूत्रं कृच्छ्रेण पूति च।
श्वासो यकृति रोधस्तु प्लीन्ह्युच्छ्वासस्य तृट् पुनः॥१३॥
गलग्रहश्च क्लोम्नि स्यात्सर्वांगप्रग्रहो हृदि।
प्रमोहस्तमकः कासो हृदये घट्टनं व्यथा॥ १४॥
कुक्षिपार्श्वांतरांसार्तिः कुक्षावाटोपजन्म च।
सक्थ्नोर्ग्रहो वंक्षणयोर्वृक्कयोः कटिपृष्ठयोः॥ १५॥
पार्श्वयोश्च व्यथा पायौ पवनस्य निरोधनम्।

नाभ्यां जाते विद्रधौ हिध्मा विशेषेण भवेत्। बस्तौ जाते मूत्रं पूति कृच्छ्रेण भवेत्। यकृति जाते श्वासः स्यात्। प्लीह्नि जाते उच्छ्वासस्य रोधः। क्लोम्नि जाते गलग्रह इव गलग्रहो व्याधिविशेषः स्यात्तृष्णा च। हृदि जाते सर्वस्यांगस्य प्रकर्षेण ग्रहः स्यात्। तथा प्रमोहादयः स्युः। तमकः श्वासविशेषः। हृदये घट्टनं व्यथा च। कुक्षौ जाते सति कुक्षिपार्श्व-

योरंतरेऽसयोश्च पीडा भवति । तथा कुक्षावाटोपसंभवः । वंक्षणयोर्जाते सक्थ्नोर्ग्रहो निश्चले इव सक्थिनी जायेते । वृक्कयोर्जाते कट्याः पृष्ठस्य च ग्रहः पीडा च पार्श्वयोः स्यात् । पायौ गुदे जाते पवनस्यापानाख्यस्य वायोर्निरोधःस्यात् ।

आमपक्वविदग्धत्वं तेषां शोफवदादिशेत् ॥ १६ ॥

तेषां विद्रधीनामामत्वं पक्वत्वं विदग्धत्वं पाकातिक्रांतत्वं शोफवदादिशेत् । शोफानामिव शोफवत् । षष्ठ्यंताद्वतिः । तत्र शोफस्य शस्त्रकर्मविधौ शोफोऽल्पोल्पोष्मरुगित्यादिना ग्रंथेनामादिलक्षणमुक्तं तथैव विद्रधिषु बोध्यम् ।

नाभेरूर्ध्वं मुखात्पक्वाः प्रस्रवंत्यधरे गुदात् ।
उभाभ्यां नाभिजो

नाभे रूर्ध्वमूर्ध्वप्रदेशेषूत्पन्नाः पक्वाः संतो मुखादास्यात् स्रावं स्रवंति । नाभेरधरेऽधस्तात् पक्वाः संतो गुदात् स्रावं स्रवंति । नाभिजः पुनर्विद्रधिरुत्पन्नो गुदास्याभ्युभयतः स्रावं स्रवति । गुदं चास्यं च गुदास्यं तस्मात् ।

विद्यादोषं क्लेदाच्च विद्रधौ ॥ १७ ॥
यथास्वं व्रणवत्

विद्रधौ व्रण इव यथास्वं वातादिदोषं क्लेदाद्विद्यात् । व्रणप्रषेधोक्तया रीत्या मस्तुलुंगपुलाकांबुतुल्यतन्वल्पसंस्रुत्यादिकया वातिकं विद्रधिं विद्यात् । मूत्रकिंशुकभस्मांबुतैलांभोष्णबहुस्रुतेत्यादिकया च पित्तविद्रधिं विद्यात् । बहुश्वेतघनस्रुत्यादिकया च कफजं विद्रधिं विद्यात् । च शब्दान्न केवलं पूर्वोक्तादातात्तत्रातितीव्ररुगित्यादिर्वातादिलक्षणाद्वातादिदोषविद्रधिं जानीयात् क्लेदाचेत्यर्थः । व्रणवदिति सप्तम्यंताद्वतिः । विद्रधाविति सप्तम्यंतनिर्देशात् । तथाचोक्तं भाष्ये । उपमाने यः संशयः स उपमेयाद्यावर्तत इति ।

अथैषां साध्यासाध्यविभागार्थमाह ।

तत्र विवर्ज्यः संनिपातजः ।

पक्वो हृन्नाभिबस्तिस्थो भिन्नोऽन्तर्बहिरेव वा ॥ १८ ॥
पक्वश्चांतः स्रवन्वक्रात् क्षीणस्योपद्रवान्वितः ।

सन्निपातजो यो विद्रधिः स विवर्ज्योऽसाध्यत्वात् । तथा पक्वोऽन्तर्बहिरेव वा भिन्नोऽन्तरंतर्भिन्नो बाह्यो बहिर्भिन्नो हृन्नाभिबस्तिस्थो वर्ज्य एव । पक्वश्चांतरोहृदादिभ्योऽन्यत्रापि जातो वक्रेण स्रवन् क्षीणस्योपद्रवैर्हिध्मादिभिर्युक्तो वर्ज्य एव ।

इदानीं स्तनविद्रधिर्योषितो यथा स्यात् तथा वक्ति ।

एवमेव स्तनसिराविवृताः प्राप्य योषिताम् ॥ १९ ॥
सूतानां गर्भिणीनां वा संभवेच्छ्वयथुर्घनः ।
स्तने सदुग्धेऽदुग्धे वा बाह्यविद्रधिलक्षणः ॥ २० ॥
नाडीनां सूक्ष्मवक्त्रत्वात्कन्यानां तु न जायते ।

यथैव विद्रध्याख्यः श्वयथुविशेषो भुक्तैःपर्युषितादिभि तैस्तैश्चासृक्प्रदूषणैः । दुष्टत्वङ्मांसमेदोऽस्थिस्नावासृक्कंडराश्रयस्तथैव सूतानां गर्भिणीनां वा स्त्रीणां स्तने सदुग्धेऽथवाऽदुग्धे स्तनसिराः विवृताः प्राप्य आक्रम्य बाह्यविद्रधिलक्षणः। बाह्योऽत्र तत्रतत्रांगइत्यादिलक्षणो घनो निबिडो यः श्वयथुः संभवेत् स स्तनविद्रधिसंज्ञः । नाडीनां स्तनसिराणां सूक्ष्मवक्त्रत्वात्स कन्यानां न जायते ।

अथश्वयथुसामान्यादिदानीं वृद्धिवर्ध्मापरनामानं व्याधिंवक्तुमुपक्रमते।

क्रुद्धो रुद्धगतिर्वायुः शोफशूलकरश्चरन् ॥ २१ ॥
मुष्कौ वंक्षणतः प्राप्य फलकोशाभिवाहिनीः ।
प्रपीड्य धमनीर्वृद्धिं करोति फलकोशयोः ॥ २२ ॥

वायुः कुपितो वृद्धिं करोति । किं धातुक्षयात् कुपितो नेत्याह । रुद्धगतिः। रुद्धा गतिर्यस्येति रुद्धगतिरावृतमार्ग इत्यर्थः । किंभूतः । शोफशूलकरः । तथा चरन् देशाद्देशांतरं गच्छन् । वंक्षणतस्तन्नोदेशान्मुष्कौ वृषणौ प्राप्य तथा फलकोशाभिवाहिनीः सिराः प्रकर्षेण पीडयित्वा । कस्य वृद्धिं करोतीत्याह । फलकोशयोर्वृषणयोः ।

अधुनास्य व्याधेः संख्यां कुर्वन्नाह ।

दोषास्रमेदोमूत्रांत्रैः स वृद्धिः सप्तधा गदः ।
मुत्रांत्रजावप्यनिलाद्धेतुभेदस्तु केवलम् ॥ २३ ॥

पृथग्वातपित्तकफैर्दोषैस्तथाऽस्रेण मेदसा मूत्रेण वा तथांऽऽत्रेण वा। एवं दोषास्रमेदोमूत्रांत्रैः स वृध्याख्यो गदः सप्तधा सप्तप्रकारो मतः । न केवलं वृध्याख्यो या गदः स एवानिलजो यावन्मूत्रां, त्रजावपि यौ वृध्याख्यौ गदौ तावप्यनिलजौ । नन्वेवं पृथग्निर्देशोमूत्रांत्रजयोः कर्तुमयुक्तोऽनिलजत्वादित्याह । हेतुभेदस्तु केवलम्। सत्यम् । मूत्रांत्रजावप्यनिलाज्जायेते । किं तु कारणभेदान्मूत्रांत्रजाविति निर्दिष्टौ । यतो मूत्रांत्रे अधिष्ठाय वायुर्मूत्रांत्रजगदौ वृध्याख्यौ करोति । एवं तौ परमार्थतो वातजावपि मूत्रांत्रजावुच्येते । तथारूपाद्धेतुभूताद्गुत्पन्नत्वात्। एतच्चोपलक्षणमात्रम्। मेदोरक्तजावपि वृधिगदौ दोषजावेव। कफपित्ताभ्यां दूष्यसञ्ज्ञक मेदोरक्ते अधिष्ठाय कृतत्वात्। तस्मान्मेदोरक्तहेतुवशान्मेदोरक्तजाविति संज्ञया तावुक्तौ । एवमन्येऽप्येवंरूपा व्याधयो वाच्याः ।

वातपूर्णदृतिस्पर्शो रूक्षो वातादहेतुरुक् ।

तत्र वाताद्वृद्धिर्वातेन पूरिता या दृतिर्भस्त्रा तस्या इव स्पर्शो यस्य स एवंभूतो भवति । तथा रूक्षस्तथाऽहेतुर्निमित्तं विना रुक् पीडा यस्मिन्स एवम् ।

पक्वोदुंबरसंकाशः पित्ताद्दाहोष्मपाकवान् ॥ २४ ॥

पित्ताद्वृद्धिः पक्वोदुंबरफलतुल्यो दाहादिमांश्च स्यात् ।

कफाच्छीतो गुरुः स्निग्धः कंडूमान् कठिनोऽल्परुक् ।

कफाद्वृद्धिः शीतादियुक्तः स्यात् ।

कृष्णस्फोटावृतः पित्तवृद्धिलिंगश्च रक्ततः ॥ २५ ॥

रक्ताद्वृद्धिः कृष्णस्फोटैश्चितः पित्तवृद्धिलिंगश्च । पित्तवृद्धिलिंगानीव लिंगानि यस्य स एवम् । सप्तम्युपमानपूर्वस्येत्यादिनोत्तरपदलोपी समासः ।

कफवन्मेदसा वृद्धिर्मृदुस्तालफलोपमः ।

मेदसावृद्धिः कफवदिति कार्यकारणोपचारात्कफकार्यो रोगः कफ उक्तः। विशेषमत्राह मृदुस्तालफलोपमइति।

मूत्रधारणशीलस्य मूत्रजः स तु गच्छतः ॥ २६ ॥
अंभोभिः पूर्णदृतिवत्क्षोभं याति सरुङ्मृदुः।
मूत्रकृच्छ्रमधस्ताच्च वलयं फलकोशयोः ॥ २७ ॥

मूत्रजो वृद्धिर्मूत्रधारणशीलस्य जलपूर्णभस्त्रेव स्यात्। स तु मूत्रजो वृद्धिर्गच्छतो व्रजतः, क्षोभं याति, सरुक् मृदुश्च स्यात्। तथा मूत्रकृच्छ्रं स्यात्। फलकोशयोरधस्ताच्च वलयं कटकं स्यात्।

वातकोपिभिराहारैः शीततोयावगाहनैः।
धारणेरणभाराध्वविषमांगप्रवर्त्तनैः ॥ २८ ॥
क्षोभणैः क्षुभितोऽन्यैश्च क्षुद्रांत्रावयवं यदा।
पवनो विगुणीकृत्य स्वनिवेशादधो नयेत्।
कुर्याद्वंक्षणसंधिस्थो ग्रंथ्याभं श्वयथुं तदा ॥ २९ ॥

उपेक्ष्यमाणस्य च मुष्कवृद्धिमाध्मानरुक्स्तंभवतीं स वायुः।
प्रपीडितोऽतः स्वनवान् प्रयाति प्रध्मापयन्नेति पुनश्च मुक्तः॥३०॥
अंत्रवृद्धिरसाध्योऽयं वातवृद्धिसमाकृतिः।

वातकोप्याहारादिभिरन्यैश्च पूर्वोक्तैः क्षोभणैः कोपनैः क्षुभितः कुपितो यदाऽल्पस्यांत्रस्यावयव एकदेशस्तं स्वनिवेशात् स्वस्थानाद्विगुणीकृत्याधो नयेत्तदा पवनो वंक्षणसंधिस्थो ग्रंथ्याभं श्वयथुं कुर्यात्। उपेक्ष्यमाणस्येत्यादि। उपेक्ष्यमाणस्याचिकित्स्यमानस्य वृध्याख्यस्य गदस्य स पूर्वनिर्दिष्टो वायुर्मुष्कयोर्वृद्धिं वर्धनं कुर्यात्। किंभूताम्। आध्मानरुक्स्तंभवतीम्। तथा प्रपीडितो बाह्यादंतः स्वनवान् सशब्दः प्रयाति। मुक्तोऽप्रपीडितः प्रध्मापयन् पुनरेत्यागच्छति। उपजातिर्वृत्तम्। अयमेवंलक्षणोंऽत्रवृद्धिरसाध्यो न पुनः सर्व एवेत्ययंशब्देन द्योतयति। किमस्य लक्षणमित्याह। वातवृधिसमाकृतिः। वातपूर्णदृतिस्पर्शइत्यादिलक्षणलक्षितः।

वर्ध्माख्यव्याधेरनंतरं शोफसामान्याद्गुल्मस्यावसर इति तं लक्षयितुमाह।

रूक्षकृष्णारुणशिरातंतुजालगवाक्षितः ॥ ३१ ॥
गुल्मोऽष्टधा पृथग्दोषैः संसृष्टैर्निचयं गतैः ।
आर्त्तवस्य च दोषेण नारीणां जायतेऽष्टमः ॥ ३२ ॥

सर्वगुल्मानां सामान्यलक्षणं रूक्षकृष्णेत्यादिग्रंथनिर्दिष्टम् । गवाक्षितो निरंतराक्रांतः। गुल्मोऽष्टधेति संख्यारूपा संप्राप्तिः। तदेवाऽष्टधात्वं प्रतिपादयितुमाह । पृथग्दोषैर्वातपित्तकफैस्त्रयः। तथा संसृष्टैः संसर्गेण त्रयः। निचयंगतैः सन्निपातेनैकः। तथाऽष्टमो नारीणां चार्तवस्य दोषेण दुष्टतया स्यात् ।

ज्वरच्छर्द्यतिसाराद्यैर्वमनाद्यैश्च कर्मभिः ।
कर्शितो वातलान्यत्ति शीतं वांबु बुभुक्षितः ॥ ३३ ॥
यः पिबत्यनु चान्नानि लंघनं प्लवनादिकम् ।
सेवते देहसंक्षोभि च्छर्दिं वा समुदीरयेत् ॥ ३४ ॥
अनुदीर्णामुदीर्णान्वा वातादीन्न विमुंचति ।
स्नेहस्वेदावनभ्यस्य शोधनं वा निषेवते ॥ ३५ ॥
शुद्धो वाशु विदाहीनि भजते स्यंदनानि वा ।
वातोल्बणास्तस्य मलाः पृथक्क्रुधा द्विशोऽथवा॥३६॥
सर्वे वा रक्तयुक्ता वा महास्रोतोऽनुशायिनः ।
उर्ध्वाधोमार्गमावृत्य कुर्वते शूलपूर्वकम् ॥ ३७ ॥
स्पर्शोपलभ्यं गुल्माख्यमुत्प्लुतं ग्रंथिरूपिणम् ।

ज्वरच्छर्दीत्यादि यावद्भजते स्यंदनानिवेति निदानम् । अतीसाराद्यैरित्यादि शब्देन ग्रहण्यादयो गृह्यंते। वमनाद्यैरित्यत्र च विरेचनास्थापनादयः। ज्वरादिभिर्व्याधिभिर्वमनादिभिश्च कर्शितो यो वातलान्यन्नानि भुंक्ते अथवा बुभुक्षितो भोजनं विनैव शीतमपक्वमंबु यः पिबति । तथा चोक्तम् । अनवस्थितदोषाग्नेर्व्याधिक्षीणबलस्य च। नाल्पमप्याममुदकं हितं तद्धित्रिदोषकृदिति । अनुचान्नानि भोजनादनंतरं लंघनादिकं यत्कर्म देहसंक्षोभि शरीरसंक्षोभोत्पादकं तत्सेवते । च्छर्दिं वा योऽनुदीर्णामनुत्क्लिष्टां समुदीरयेत्समंतादूर्ध्वं नयेत् । उदीर्णान् वातादीन् वातमूत्रपुरीषादीन्नागतान्न विमुंचति । तथा यः कश्चित्स्नेहस्वेदावनभ्यस्य पुनः पुनरकृ-

त्वा शोधनवमनविरेचनादि निषेवते । अथवा शुद्धः कृतवमनविरेचन आशु समनंतरमेव विदाहीन्यन्नपानानि भजते संतापनान्यन्नपानानि भुंक्ते। पच्यमानान्यन्नपानानि विदाहावस्थां प्राप्य यान्यामाशय एव चिरमवतिष्ठंते तानि विदाहीन्युच्यंते। अथवा कृतवमनविरेचनोऽनंतरमेव स्यंदनानि स्रुतिरूपश्लेष्मकारीण्यन्नपानानि भजते । तस्य मला वातादयो गुल्मसंज्ञं व्याधिं कुर्वते । कीदृशाः। वातोल्बणा वातकारणाः । नहि पवनकारणमंतरेण श्लेष्मपित्तरक्तानां संघट्टना घटते । तस्मात्पित्तादीनामुत्पत्तिकारणानां वातस्य च पित्तादिगुल्मेषु वातस्य गुल्मनिष्पादनं प्रतितुल्यकक्षतामनेन विशेषणेन प्रतिपादयत्याचार्यः । यदि पुनरुल्बणोऽधिक इतिव्याख्यायते । तदानीं वातगुल्मेऽप्यधिकत्वं वातस्येति वातगुल्मपित्तगुल्मादीनां विषयविभागो न स्यात् । तस्माद्वातकारणत्वं वातोल्बणा इत्यनेन विवक्षितमिति वेद्यम् । किं भूता दोषाः । क्रुद्धाः कुपिताः । कथम् । पृथक् प्रत्येकं कृत्वा । अथवा द्विशो द्वौकृत्वा संसर्गस्था इत्यर्थः । सर्वे वा समस्ता रक्तयुक्तावेति । वाशब्दः समुच्चये । रक्तयुक्ताश्चेत्यर्थः । तथा च खारणादेऽभिहितम् । वायुः क्रुद्धः कफं रक्तपित्तं चादाय पिंडितम् । गुल्मं कुर्यादित्यादि । यावद्रक्तपित्तकफा वातपिंडिता गुल्म उच्यत इति । तथा महास्रोतोऽनुशायिनः । महास्रोत आमपक्वाशयस्थानं तदनुशेरते महास्रोतोऽनुशायिनः। किं कृत्वा गुल्मं निष्पादयंतीत्याह । ऊर्ध्वाधोमार्गमावृत्यापूर्य । अनेनास्य संप्राप्तिरुक्ता । शूलं पूर्वं यस्मिन् स एवं तं शूलपूर्वकम् । पूर्वं शूलं कृत्वा पश्चाद्दोषा गुल्मं कुर्वंति। अनेनास्य प्राग्रूपमुक्तम् । तथा स्पर्शोपलभ्यमश्मादिसदृशम् । तथा उत्प्लुतमूर्ध्वं गतम् । तथा ग्रंथिरूपिणं ग्रंथ्याकारमित्यनेनास्य संस्थानमुक्तम् ।

अधुना वातगुल्मं लक्षयति ।

कर्शनात्कफविट्पित्तैर्मार्गस्यावरणेन वा ॥ ३८ ॥
वायुः कृताशयः कोष्ठे रौक्ष्यात्काठिन्यमागतः ।
स्वतंत्रः स्वाश्रये दुष्टः परतंत्रः पराश्रये ॥ ३९ ॥
पिंडितत्वादमूर्तोऽपि मूर्तत्वमिव संश्रितः ।

गुल्म इत्युच्यते बस्तिनाभिहृत्पार्श्वसंश्रयः ॥ ४० ॥

कर्शणाद्धातुक्षयाद्वायुर्दुष्टः कदाचित्कफविट्पित्तैः कृतेन मार्गस्यावरणेन रोधेन कोष्ठे आमपक्वाशयाख्ये कृताश्रयो गृहीतास्पदस्तथा रौक्ष्यात्कारणात्काठिन्यमागतः पिंडितत्वं प्राप्तः स्वाश्रये पक्वाशयस्थाने दुष्टः स्वतंत्रः पराश्रय आमाशयस्थाने दुष्टः परतंत्रः पित्तकफयोरायत्तः पिंडितत्वात्कारणात् स्पर्शोपलभ्यमानः सन्नमूर्तोऽप्यकठिनोऽपि मूर्तत्वमिव काठिन्यमिव संश्रितः संपन्नो गुल्म इत्यभिधीयते तंत्रकृद्भिरिति शेषः। बस्तिनाभिहृत्पार्श्वसंश्रयः। बस्त्यादि संश्रय आधारो यस्य स एवम्।

वातान्मन्याशिरः शूलं ज्वरप्लीहांत्रकूजनम्।
व्यधः सूच्येव विट्संगः कृच्छ्रादुच्छ्वसनं मुहुः ॥ ४१ ॥
स्तंभो गात्रे मुखे शोषः कार्श्यं विषमवह्निता।
रूक्षकृष्णत्वगादित्वं चलत्वादनिलस्य च ॥ ४२ ॥
अनिरूपितसंस्थानस्थानवृद्धिक्षयव्यथः।
पिपीलिकाव्याप्त इव गुल्मस्फुरति तुद्यते ॥ ४३ ॥

वाताद्गुल्मे सति मन्याशूलादयो भवंति। तथा चलत्वाच्च वायोर्गुल्मोऽनिरूपितसंस्थानस्थानवृद्धिक्षयव्यथः स्यात्। अनिरूपिताः संस्थानादयो यस्य स एवम्। संस्थानमाकारः। स्थानमाश्रयः। तथा पिपीलिकाभिर्व्याप्तश्रित इव गुल्मः स्फुरति तुद्यते च। तुद्यत इति कर्मकर्त्तरि।

पित्ताद्दाहोऽम्लको मूर्छाविड्भेदस्वेदतृड्ज्वराः।
हारिद्रत्वं त्वगाद्येषु गुल्मश्च स्पर्शनासहः ॥ ४४ ॥
दूयते दीप्यते सोष्मा स्वस्थानं दहतीव च।

पित्ताद्गुल्मे दाहादयः स्युः। तथा त्वङ्नखादिषु हारिद्रो वर्णः स्यात्। गुल्मश्च स्पर्शनं न सहते स्पर्शनासहः स्यात्। तथा दूयत उपतप्यते दीप्यते ज्वलतीव। सोष्मा च। स्वस्थानं गुल्माश्रितमास्पदं दहतीव प्रायःपिंड इव। दूयत इति दूङ्परितापे दिवादिः।

कफात्स्तैमित्यमरुचिः सदनं शिशिरज्वरः ॥ ४५ ॥
पीनसालस्यहृल्लासकासशुक्लत्वगादिताः ।
गुल्मोऽवगाढः कठिनो गुरुः सुप्तः स्थिरोऽल्परुक्॥४६॥

कफाद्गुल्मे सति स्तैमित्यादयः स्युः। गुल्मोऽवगाढादियुक्तः स्यात्।

स्वदोषस्थानधामानः स्वे स्वे काले च रुक्कराः ।
प्रायः

ते च गुल्माः स्वदोषस्थानधामानो दोषस्य वातादेः स्थानं पक्वाशयादि स्वमात्मीयमात्मीयं दोषस्थानं तद्धामस्थानं येषां, वातपित्तकफगुल्मानां ते प्रायो बाहुल्येन स्वदोषस्थानधामानः। तथा स्वकाल आत्मीये वयोऽहोरात्रिभुक्तानामंतमध्यादिलक्षणे यथासंख्यं वातपित्तकफगुल्मारुक्कराः शूलकरा भवंति ।

त्रयस्तु द्वंद्वोत्थाः गुल्माः संसृष्टलक्षणाः ॥ ४७ ॥

द्वंद्वोत्थाः संसर्गजा गुल्मास्त्रयः संसृष्टलक्षणाः स्युः ।

सर्वजस्तीव्ररुग्दाहः शीघ्रपाकी घनोन्नतः ।
सोऽसाध्यो

सर्वजस्त्रिदोषजो गुल्मस्तीव्ररुगादियुक्तः सोऽसाध्यः ।

रक्तगुल्मस्तु स्त्रिया एव प्रजायते ॥ ४८ ॥

रक्तगुल्मः पुनः स्त्रिया एव प्रजायते ।
अत्रैवोपपत्तिमाह ।

ऋतौ वा नवसूता वा यदि वा योनिरोगिणी ।
सेवते वातलानि स्त्री क्रुद्धस्तस्याः समीरणः ॥ ४९ ॥
निरुणद्ध्यार्त्तवं योन्यां प्रतिमासमवस्थितम् ।
कुक्षिं करोति तद्गर्भलिंगमाविष्करोति च ॥ ५० ॥
हृल्लासदौर्हृदस्तन्यदर्शनं क्षामतादिकम् ।

ऋतावार्त्तवकाले नवप्रसूता वा योनिरोगिणी वा स्त्री वातलान्यन्नपानानि यदि सेवते तस्याः स्त्रियाः समीरणः कुपितो योन्यां प्रतिमामासं यदवस्थितमार्तवं तदुपरुणद्धि । तदार्त्तवं कुक्षिं करोति गर्भलिंगं चाविष्करोति प्रकटयति । गर्भलिंगमिव लिंगंयस्येति । सप्तम्युपमानपूर्वस्येति बहुव्रीहि । उत्तरपदलोपश्च । अथ तदेवं गर्भलिंगमाह ; हृल्लासेत्यादि । मुनिस्तु रक्तगुल्मे पादयोः श्वयथुर्भवतीत्यूचे । आदिश-देन मूर्छादीनां ग्रहणम् ।

क्रमेण वायुसंसर्गात्पित्तयोनितया च तत् ॥ ५१ ॥
शोणितं कुरुते तस्या वातपित्तोत्थगुल्मजान् ।
रुक्स्तंभदाहातीसारतृड्ज्वरादीनुपद्रवान् ॥ ५२ ॥
गर्भाशये च सुतरां शूलं दुष्टासृगाश्रये ।
योन्याश्च स्रावदौर्गंध्यतोदस्पंदनवेदनाः ॥ ५३ ॥

क्रमेणानंतरं वायुसंसर्गान्मरुत्संश्लेष्मात्तथा पित्तयोनितया च पित्तस्य कारणत्वेन तच्छोणितं वातपित्तोत्थगुल्मजानुपद्रवान् कुरुते रुक्स्तंभदाहातीसारतृड्ज्वरादीन् । अनया च भंग्या वातपित्तगुल्मयोरुपद्रवा अप्युक्ता भवंति । गर्भाशय इत्यादि । गुल्मश्च गर्भाशये सुतरां शूलं करोति । किं भूते । दुष्टस्यासृज आश्रय आधारभूते ; योन्याश्च स्रावादीन् कुरुते ।

गर्भलक्षणाद्रक्तगुल्मस्य विलक्षणं लक्षणमाह ।

नचांगैर्गर्भवद्गुल्मः स्फुरत्यपितु शूलवान् ।
पिंडीभूतः स एवास्याः कदाचित्स्पंदते चिरात् ॥५४॥
न चास्या वर्धते कुक्षिर्गुल्म एव तु वर्धते ।

नच गर्भ इवांगैः पाण्यादिभिरवयवैः स्फुरति निःस्पंदते गुल्मोऽगाभावादपि तु शूलवान् । स एव गुल्मः पिंडीभूतः कदाचिच्चिरेणास्याः स्पंदते गर्भवच्छीघ्रम् । तथा गर्भेऽतः स्थिते कुक्षिरस्या वर्धते । गुल्मेत्वंतः स्थिते स एव वर्धते । गुल्मो न कुक्षिः । इति गर्भरक्तगुल्मयोर्लक्षणभेदः ।

अथ गुल्मविद्रध्योर्लक्षणभेदं कथयति ।

स्वदोषसंश्रयो गुल्मः सर्वो भवति तेन सः ॥ ५५ ॥
पाकं चिरेण भजते नैव वा विद्रधिः पुनः ।
पच्यते शीघ्रमत्यर्थं दुष्टरक्ताश्रयत्वतः ॥ ५६ ॥
अतः शीघ्रविदाहित्वाद्विद्रधिः सोऽभिधीयते ।
गुल्मेंऽतराश्रये बस्तिकुक्षिहृत्प्लीहवेदनाः ॥ ५७ ॥
अग्निवर्णबलभ्रंशो वेगानां चाप्रवर्त्तनम् ।
अतो विपर्ययो बाह्ये कोष्ठांगेषु तु नातिरुक् ॥ ५८ ॥
वैवर्ण्यमवकाशस्य बहिरुन्नतताधिकम् ।

सर्वो गुल्मः स्वदोषःसंश्रयो यस्य स एवम्।येन येन दोषेण वाताद्यन्यतमेनाथवा द्वंद्वस्वरूपेण सन्निपातेनान्येन वा गुल्मो जन्यते स दोषस्तस्य गुल्मस्याश्रयः। तदेवं वातगुल्मस्य वात एवाश्रया न तस्य पित्तादयः। पित्तादिकृतानां त एवाश्रया न पवनः आश्रयः। एवं स्वदोषसंश्रयो गुल्मः सर्वो भवति। तेन स्वदोषसंश्रयाख्येन कारणेन गुल्मश्चिरेण कालेन पाकं भजते। एतच्च पित्तगुल्मं प्रति प्रायेण तथैकीयमतेनोक्तम्। अत एवाह नैव वेति। अथवा गुल्मः पाकं न भजत एव। विद्रधिस्तु शीघ्रमचिरेणैव कालेन पाकं भजतेऽत्यर्थं दुष्टरक्ताश्रयत्वात्। अतः शीघ्रविदाहित्वात्कारणादसौ विद्रधिरभीधीयते। तथा चागमः। मांसशोणितभूयस्त्वात् पाकं गच्छति विद्रधिः। मांसशोणितहीनत्वाद्गुल्मः पाकं न गच्छति। तथा प्रायेण वातात्मकः सर्वो गुल्मो जायते। वात एवामूर्त्तोऽपि मूर्तत्वमिव संश्रितो गुल्म इत्युच्यते। अत एव वातस्यैव सर्वगुल्मकारणं प्रति प्राधान्यम्। तस्माद्गुल्मस्य पाकानुपपत्तिः। अथ गुल्मस्य बाह्याभ्यंतरलक्षमाह। गुल्मेंऽतराश्रयेऽभ्यंतरे बस्त्यादिवेदनादयः स्युः। तथा अग्न्यादिभ्रंशो विनाशो वेगानां च प्रवर्तनं न भवति। अतोस्माद्बाह्ये विपर्ययो वैपरीत्यम्। यथाऽग्न्यादिभ्रंशाभावो वेगानां च प्रवर्त्तनं भवति। तथा बस्तिहृदादिषु कोष्ठांगेष्वतिरुङ्न भवति यथांतरे। तथा अवकाशस्य गुल्मप्रदेशस्य वैवर्ण्यं शरीरादन्यवर्णत्वम्। बहिर्बाह्यभागे उन्नतत्वमधिकं भवति।

गुल्मानामानाहभूयिष्ठत्वादानाहलक्षणमाह।

साटोपमत्युग्ररुजमाध्मानमुदरे भृशम् ॥ ५९ ॥
ऊर्ध्वाधो वातरोधेन तमानाहं प्रचक्षते ।

ऊर्ध्वाधो वातरोधेन कारणभूतेनोदरे भृशमाध्मानं यत्तमानाहं प्रचक्षते । मुनय इतिशेषः । किंभूतम् । साटोपं सशब्दं तथाऽत्युग्रारुक् पीडा यत्र तदेवम् । सुश्रुतेन प्रत्याध्मानस्यापि लक्षणमभ्यधायि । विमुक्तपार्श्वहृदयं तदेवामाशयोत्थितम् । प्रत्याध्मानं विजानीयात्कफव्याकुलितानिलमिति ।

घनोऽष्ठीलोपमो ग्रंथिरष्ठीलोर्ध्वं समुन्नतः ॥ ६० ॥
आनाहलिंगस्तिर्यक्तु प्रत्यष्ठीला तदाकृतिः ।

निविडो यो ग्रंथिरष्ठीलयोपमीयते तथोर्ध्वं समुन्नतस्तथानाहलिंगो यः स ग्रंथिरानाहलिंगोऽष्ठीला भण्यते । तिर्यक् च यो ग्रंथिर्नोर्ध्वं समुन्नतस्तदाकृतिरष्ठीलासदृशः स ग्रंथिः प्रत्यष्ठोलोच्यते ।

तूनिप्रतून्यौ लक्षयति ।

पक्वाशयाद्गुदोपस्थं वायुस्तीव्ररुजः प्रयान् ।
तूनीप्रतूनी तु भवेत्स एवातो विपर्यये ॥ ६१ ॥

गुदं चोपस्थश्च गुदोपस्थम् । पक्वशयात्ततो देशाद्वायुस्तीव्ररुजः सन् गुदो पस्थं प्रयान् गच्छंस्तूनीत्युच्यते । स एव वायुरतो विपर्यये गुदोपस्थात्पक्वाशयं गच्छंस्तीव्ररुजः सन् प्रतूनीति गद्यते ।

उद्गारबाहुल्यपुरीषबंधतृप्त्यक्षमत्वांत्रविकूजनानि ।
आटोपमाध्मानमपक्तिशक्तिमासन्नगुल्मस्य वदंति चिन्हम् ॥ ६२ ॥

उद्गारबाहुल्यादीनासन्नगुल्मस्य चिह्नंप्राग्रूपं च वदंति ।

इति श्रीमदरुणदत्तविरचितायां अ.ह.टी. निदानस्थाने विद्रधिगुल्मनिदानं नामैकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥ ॥ छ ॥

द्वादशोऽध्यायः

अथोदरनिदानमारभ्यते । यतोनंतरेऽध्याय आनाहलक्षणमुक्तम् । उदरं च कुक्षिमाध्माप्यानह्य दोषाः कुर्वंते । तस्मादतोऽनंतरमुदरनिदानमुच्यत इत्याह ।

अथात उदरनिदानं व्याख्यास्यामः ।
रोगाः सर्वेऽपि मंदेऽग्नौ सुतरामुदराणि तु ।
अजीर्णान्मलिनैश्चान्नैर्जायंते मलसंचयात् ॥ १ ॥

सर्वेऽपि ज्वरातीसारादयो रोगा मंदेऽग्नौ सति जायंतेऽतिशयेन पुनरुदराणि । अन्येभ्यश्चोदरहेतुभ्यो मंदाग्नित्वं प्राधानमुदराणां कारणमिति मंदेऽग्नावित्यनेन प्रागुद्दिष्टेन द्योतयति । अजीर्णादित्यादि । चतुर्विधादजीर्णादामविष्टब्धविदग्धरसशेषाख्यात्तथा मलिनैश्चान्नैः पूतिपर्युषितसंकीर्णादिलक्षणैस्तथा मलसंचयाच्चिरकालसंभृताद्दोषाणां प्रचयादुदराणिजायंते ।

अधुना संप्राप्तिमेषामाह ।

ऊर्ध्वाधो धातवो रुद्ध्वा वाहिनीरंबुवाहिनीः ।
प्राणाग्न्यपानान् संदूष्य कुर्युस्त्वङ्मांससंधिगाः ॥ २ ॥
आध्माप्य कुक्षिमुदरम्

अंबुवाहिनीर्वाहिनीर्जलवाहीनि स्रोतांस्यूर्ध्वाधो रुद्ध्वा धातवो वातादय उदरं कुर्युः। कीदृशाः । त्वक् च मांसं च त्वङ्मांसे तयोः संधिरंतरं तत्र गच्छंतीति त्वङ्मांससंधिगास्तत्रस्था इत्यर्थः । किं कृत्वा । कुक्षिमाध्याप्यानह्य । तथा प्राणश्चाग्निश्चापानश्च तान् प्राणाग्न्यपानान् संदूष्य दूषयित्वा । प्रकृत्या मंदोऽग्निः पुनर्वातादिभिः संदूषितो जठरं करोतीत्यर्थः ।

अष्टधा तच्च भिद्यते ।
पृथग्दोषैः समस्तैश्च प्लीहबद्धक्षतोदकैः ॥ ३ ॥

तच्चोदरमष्टधा स्यात् । पृथग्दोषैर्वातपित्तकफैस्त्रयः । समस्तैः सं-

निपातनचैकः। प्लीहोदरं बद्धोदरं क्षतोदरं जलोदरमिति। वातादिकृतान्यपि प्लीहाद्युदराणि प्लीहादिनिमित्तसंज्ञयोक्तानि। यथा वृध्याख्यो रोगः संज्ञाविशेषश्च चिकित्साविशेषप्रतिपत्त्यर्थः।

तेनार्ताः शुष्कताल्वोष्ठाः शूनपादकरोदराः।
नष्टचेष्टाबलाहाराः कृशाः प्रध्मातकुक्षयः॥ ४॥
स्युः प्रेतरूपाः पुरुषाः

तेनोदरेणार्ताः पीडिताः पुरुषाः शुष्कताल्वोष्ठा शूनपादादयो नष्टचेष्टादयः कृशादयश्च स्युः।

भाविनस्तस्य लक्षणम्।
क्षुन्नाशोऽन्नं चिरात्सर्वं सविदाहं च पच्यते॥ ५॥
जीर्णाजीर्णं न जानाति सौहित्यं सहतेनच।
क्षीयते बलतः शश्वच्छ्वसित्यल्पेऽपि चेष्टिते॥ ६॥
वृद्धिर्विशोऽप्रवृत्तिश्च किंचिच्छोफश्च पादयोः।
रुग्बस्तिसंधौ ततता लघ्वल्पाभोजनैरपि॥ ७॥
राजीजन्म वलीनाशो जठरे

तस्य भाविनो भविष्यतो लक्षणं क्षुन्नाशादिकं स्यात्। तथा बस्तिसंधौ रुक् शूलं तथा लघुभोजनैरल्पभोजनैरभोजनैरपि बस्तिसंधौ ततता विस्तीर्णता आध्मातेनेत्यर्थः। तथा राजीनां जन्म संभवो बलीनां च नाशो जठरे स्यात्।

जठरेषु तु।
सर्वेषु तंद्रा सदनं मलसंगोऽल्पवह्निता॥ ८॥
दाहः श्वयथुराध्मानमंते सलिलसंभवः।

जठरेषु जठराख्येषु सर्वेषु तु रोगेषु तंद्राऽलस्यं तथा सदनं देहस्य भवति। तथा मलस्य संगः पुरीषस्याप्रवृत्तिः। तथाऽल्पवह्नित्वम्। तथा दाहः श्वयथुराध्मानं च। अंतेऽवमाने सलिलसंभवः।

अतोयमुदरं किं लक्षणमित्याह।

सर्वं क्षतोयमरुणमशोफं नातिभारिकम् ॥ ९ ॥
गवाक्षितं सिराजालैः सदागुडगुडायते ।
नाभिमंत्रं च विष्टभ्य वेगं कृत्वा प्रणश्यति ॥ १० ॥
मारुतो हृत्कटीनाभिपायुवंक्षणवेदनः ।
सशब्दो निश्चरेद्वायुर्विड्बंधो मूत्रमल्पकम् ॥ ११ ॥
नातिमंदोऽनलो लौल्यं न च स्याद्विरसं मुखम् ।

सर्वमुदरमतोयं जलोदरतामप्राप्तं वर्णतोऽरुणं तथाऽशोफं शोफेनानाक्रांतं तथा नातिभारिकं नातिशयेन गुरु तथा शिराजालैः शिरासमूहैर्जालाकृतिभिर्गवाक्षितं निरंतरमाक्रांतं सदा सर्वकालं गुड्गुडायत ईदृशमव्यक्तं शब्दमाचरति । तथा मारुतो नाभिं विष्टभ्य स्तब्धतां नीत्वा तथांत्रंच विष्टभ्य वेगं कृत्वा हृत्कटीनाभिपायुवंक्षणवेदनेत्येवंरूपमात्मीयं संरंभं प्रदर्श्यानंतरं प्रणश्यति नोपलभ्यते । तथा सशब्दो वायुरंतनिश्चरेन्निर्याति । तथा विड्बंधस्तथा मूत्रमतिशयेनाल्पं स्यान्नातिमंदोऽग्निस्तथा लौल्यं गृद्धिर्न च विरसं मुखं स्याद्यत्र तदतोयसंभवं वेद्यम् । अस्माच्च विपरीतलक्षणं सामर्थ्यात्सतोयम् ।

तत्र वातोदरे शोफः पाणिपान्मुष्ककुक्षिषु ॥ १२ ॥
कुक्षिपार्श्वोदरकटीपृष्ठरुक् पर्वभेदनम् ।
शुष्ककासांगमर्दोऽधोगुरुता मलसंग्रहः ॥ १३ ॥
श्यावारुणत्वगादित्वमकस्माद्वृद्धिह्रासवत् ।
सतोदभेदमुदरं तनु कृष्णसिराततम् ॥ १४ ॥
आध्मातदृतिवच्छब्दमाहतं प्रकरोति च ।
वायुश्चांत्र सरुक्शब्दो विचरेत्सर्वतोगतिः ॥ १५ ॥

तत्र तेषूदरेषु मध्ये वातोदरे शोफः पाण्यादिषु तथा कुक्ष्यादिरुक् पर्वभेदनं तथा शुष्ककासादयः स्युः । अकस्मान्निर्निमित्तं विनोदरं वृद्धिह्रासयुतं स्यात्तथा सतोदभेदं तथा तनुकृष्णसिराभिस्ततं व्याप्तमाहतं च तदुदरमाध्मातदृतिरिव शब्दं करोति । अत्र च वातोदरे वायुः सरुक् सशब्दः सर्वतोगतिश्च सन् विचरेदमते ।

पित्तोदरे ज्वरो मूर्छा दाहस्तृट् कटुकास्यता ।
भ्रमोऽतिसारः पीतत्वं त्वगादावुदरं हरित ॥ १६ ॥
पीतताम्रसिरानद्धं सस्वेदं सोष्म दह्यते ।
धूमायति मृदुस्पर्शं क्षिप्रपाकं प्रदूयते ॥ १७ ॥

पित्तोदरे ज्वरादयः स्युः । तथा त्वगादौ पीतत्वं भवति। जठरं हरिद्वर्णं तथा पीतताम्राभिः सिराभिर्नद्धं युक्तं सस्वेदं सोष्म च स्यात । दह्यते तप्यते च । तथा धूमायति। तथा मृदुरकठिनः स्पर्शो यस्य तदेवम् । तथा क्षिप्रपाकं स्यात् । प्रदूयत उपतप्यते च ।

श्लेष्मोदरेऽङ्गसदनं स्वापश्वयथुगौरवम् ।
निद्रोत्क्लेशोऽरुचिःश्वास कासः शुक्ल त्वगादिता॥१८॥
उदरं स्तिमितं श्लक्ष्णं शुक्लराजीततं महत् ।
चिराभिवृद्धि कठिनं शीतस्पर्शं गुरु स्थिरम् ॥ १९ ॥

श्लेष्मोदरेऽङ्गसादादयः स्युः । तथोदरं स्तिमितं निश्चलं तथा श्लक्ष्णं कोमलस्पर्शं तथा शुक्लराजीभिस्ततं व्याप्तं तथा बृहत्तया चिराभिवृद्धि कठिनं च तथा शीतस्पर्शं तथा गुरु तथा स्थिरं न तु चलम् ।

अधुना सन्निपातोदरं लक्षयितुमाह ।

त्रिदोषप्रकोपनैस्तैस्तैः स्त्रीदत्तैश्च रजोमलैः ।
गरदूषीविषाद्यैश्च सरक्ताः संचिता मलाः ॥ २० ॥
कोष्ठं प्राप्य विकुर्वाणाः शोषमूर्छाभ्रमान्वितम् ।
कुर्युस्त्रिलिंगमुदरं शीघ्रपाकं सुदारुणम् ॥ २१ ॥
बाधते तच्च सुतरां शीतवाताभ्रदर्शने ।

मला वातादयः सरक्ताः संचितास्त्रिलिंगं त्रिदोषलक्षणं तथा शोषादियुक्तं तथा शीघ्रपाकमाशुजरणमुदरं कुर्युः । किंभूताः संचिताः । त्रिदोषकोपनैः संकीर्णादिभोजनैस्तैस्तैः सर्वरोगनिदानोक्तैस्तथा स्त्रियादत्तै रजोमलैः कार्मणापरपर्यायैस्तथा गरेण दूषीविषाद्यैश्च । आदिशब्देन विरुद्धाभ्यवहारादेर्ग्रहणम् । अनेनास्य हेतुविशेषकथनम् । कीदृशा

दोषाः । कोष्ठं प्राप्याश्रित्य विकुर्वाणा विक्रियां याताः । तत्र जठरं सुतरां शीतवाताभ्रदर्शने बाधते । इत्येनेनास्य विशेषलक्षणं कथितम् ।

प्लीहोदरादोन्यधुना लक्षयति ।

अत्याशितस्य संक्षोभात् यानयानादिचेष्टितैः ॥ २२ ॥
अतिव्यवायकर्माध्ववमनव्याधिकर्शनैः ।
वामपार्श्वाश्रितःप्लीहा च्युतः स्थानाद्विवर्धते ॥ २३ ॥
शोणितं वा रसादिभ्यो विवृध्दं तं विवर्धयेत् ।
सोऽष्ठीलेवातिकठिनः मा[ग्भू]त्वा कूर्मपृष्ठवत्॥ २४ ॥
क्रमेण वर्धमानश्च कुक्षावुदरमावहेत् ।
श्वासकासपिपासास्यवैरस्याध्मानरुग्ज्वरैः ॥ २५ ॥
पांडुत्वछर्दिमूर्च्छार्तिदाहमोहैश्च संयतम् ।
अरुणाभं विवर्णं वा नीलहारिद्रराजिमत्॥ २६ ॥

अतितृप्तस्य नरस्य यानगमनादिचेष्टितैर्यः संक्षोभस्तस्मात्तथाऽतिव्यवायादिभिः कर्शनैः प्लीहा स्थानात् स्वाशयाच्च्युतो विवर्धते विशेषेण वृद्धिं गच्छति । किंभूतः प्लीहा । वामपार्श्वाश्रितः । अथवा रसादिभ्यो धातुभ्यः शोणितं विवृद्धं वृद्धिहेतुभिरधिकं कृत्वा वृद्धिं प्रापितं समनंतरं तं प्लीहानं स्वस्थानच्युतमच्युतं वा विशेषेण वर्धयेत्स्वप्रमाणादाधिक्यं जनयेत् । स प्लीहाऽष्ठीलेवातिकठिनः । प्राग्भूत्वा ततोऽनंतरं कच्छपपृष्ठाकृतिः क्रमेण सहसैव वर्धमान् आधिक्यं गच्छन् कुक्षौ स्वीये स्थाने उदरं विदध्यात् । कीदृशम् । श्वासादिभिर्दाहमोहपर्यंतैः संयुतम् । तथाऽरुणाभमरुणवर्णमथवा विवर्णमनिश्चितवर्णं तथा नीलहारिद्रराजिमत् । एवं विधा राजयो विद्यंते यस्मिंस्तदेवम् ।

उदावर्तरुगानाहैर्मोहतृड्दहनज्वरैः ।
गौरवारुचिकाठिन्यैर्विद्यात्तत्र मलान् क्रमात् ॥ २७ ॥

तत्र प्लीहोदरे पृथग्लक्षणलक्षितान्मलान् वातादीन् क्रमेणोदावर्तादिनां विद्यात् । तत्रोदावर्तरुगानाहैर्वातं विद्यात् । मोहतृड्दहनज्वरैः पित्तं विद्यात् । गौरवारुचिकाठिन्यैः कफं विद्यात् ।

अथ यकृल्लक्षयति ।

प्लीहवद्दक्षिणात्पार्श्वात्कुर्याद्यकृदपिच्युतम्।

यथापूर्वोक्तैर्हेतुभिः प्लीहा वामपार्श्वाच्च्युतो विवर्धते। विवृद्धो भूत्वाऽनंतरमुदरमावहेत्तद्वद्यकृदपि दक्षिणपार्श्वाच्च्युतं सद्वर्धते वृद्धं सदुदरं कुरुते। अथवा शोणितं स्वहेतुतो विवृद्धं यकृद्विवर्धयेत्। तच्च विवृद्धमुदरमावहेत्। इति प्लीहोदरयकृदुदरयोः सादृश्यम्।

अथ बद्धोदरं लक्षयति।

पक्ष्मवालैः सहान्नेन भुक्तैर्बद्धायने गुदे॥ २८॥
दुर्नामभिरुदावर्तैरन्यैर्वान्त्रोपलेपिभिः।
वर्चःपित्तकफान् रुध्वा करोति कुपितोऽनिलः॥२९॥
अपानो जठरं तेन स्युर्दाहतृड्ज्वरक्षवाः।
कासश्वासोरुसदनं शिरोहृन्नाभिपायुरुक्॥ ३०॥
मलसंगोऽरुचिश्छर्दिरुदरं मूढमारुतम्।
स्थिरं नीलारुणसिराराजिनद्धमराजि वा॥ ३१॥
नाभेरुपरि च प्रायो गोपुच्छाकृति जायते।

पक्ष्माणि च वालाश्च पक्ष्मवालास्तैरन्नेन सह भुक्तैर्बद्धायने गुदे सत्यपानो वायुर्विगुणः कुपितो जठरं करोति। बद्धमयनं द्वारं पुरीषानिलवाहि यस्य तदेवं विधे गुदे। तथा दुर्नामभिर्गुदे बद्धायने तथोदावर्तैर्बद्धायने तथाऽन्यैर्वान्त्रोपलेपिभिरुपदेहिभिर्दध्योदनमाषोमादिभिर्गुदे बद्धायनेऽपानो जठरं करोति। किं कृत्वा? वर्चःपित्तकफान् रुध्वाऽऽवृत्य। तद्बद्धोदरमुच्यते। तेन बद्धोदरेण दाहज्वरतृट्क्षवाः स्युः। तथा कासश्वासावूरुसदनं शिरोहृन्नाभिपायुरुक् स्यात्। तथा मलानां मूत्रपुरीषादीनां संगोऽप्रवर्त्तनम्। अरुचिस्तथा च्छर्दिः स्यात्। तथोदरं मूढमारुतं भवेत्। मूढोबहिरनिःसरणरूपो मारुतो यस्मिंस्तदेवम्। मूढमारुतत्वस्य सामान्यलक्षणेनैव गृहीतत्वात्पुनर्ग्रहणमतिशयार्थम्। तथा स्थिरमचलम्। तथा नीलारुणसिराराजिभिर्नद्धं व्याप्तमथवाऽराजि स्यात्। तच्चोदरं प्रायो नाभेरुपरिष्टाद्गोपुच्छाकृति जायते। यथायथोर्ध्वं तथा तथासूक्ष्ममित्यर्थः। अनेनास्य संस्थानमुक्तम्।

अधुना छिद्रोदरं लक्षयति।

अस्थ्यादिशल्यैः सान्नैश्चेद्भुक्तैरत्यशनेन वा ॥ ३२ ॥
भिद्यते पच्यते वांत्रं तच्छिद्रैश्च स्रवन्बहिः ।
आम एव गुदादेति ततोल्पाल्पं सविड्रसः ॥ ३३ ॥
तुल्यः कुणपगंधेन पिच्छिलः पीतलोहितः ।
शेषश्चापूर्य जठरं जठरं घोरमावहेत् ॥ ३४ ॥
वर्धते तदधो नाभेराशु चैति जलात्मताम् ।
उद्रिक्तदोषरूपं च व्याप्तं च श्वासतृड्भ्रमैः ॥ ३५ ॥
छिद्रोदरमिदं प्राहुः परिस्रावीति चापरे ।

अस्थितृणकंटकपाषाणधातुशृंगदार्वादिशल्यैः सान्नैः सहभोजनेन भुक्तैरथवाऽत्यशनेनातिमात्रभोजनेन यदंत्रं भिद्यते सच्छिद्रं संपद्यतेऽथवा पच्यते पाकं याति तच्छिद्रैश्चांत्रच्छिद्रैर्भेदोत्पन्नैः पाकतो वा बहिराम एवापरिपक्व एव विड्रसः स्रवन्नल्पाल्प एव गुदादेत्यायाति । तुल्यः सदृशः कुणपगंधेन शवगंधेन तथा पिच्छिलः पीतलोहितश्च वर्णेन । शेषश्च रसो यो गुदान्नागच्छति स जठरमापूर्य पूरयित्वा घोरं कष्टतरं जठराख्यं व्याधिं कुर्यात् । तदुदरमधो नाभेर्वर्धयेद्वृद्धिंगच्छेत् । वर्धिश्चैरादिः । तथा आशु शीघ्रमेव जलात्मतां जलोदरत्वमेति । उद्रिक्तदोषरूपं च । उद्रिक्तमधिकं दोषाणां वातपित्तकफानां रूपमाकृतिर्यस्य तदेवम् । तथा श्वासतृड्भ्रमैर्व्याप्तमिदमुदरं छिद्रोदरं प्राहुराचार्याः । अपरे त्वाचार्याः परिस्राबीत्याहुः ।

अथोदकोदरदर्शनार्थमाह ।

प्रवृत्तस्नेहपानादेः सहसाऽऽमांबुपायिनः ॥ ३६ ॥
अत्यंबुपानान्मंदाग्नेः क्षीणस्यातिकृशस्य वा ।
रुध्वांऽबुमार्गाननिलः कफश्च जलमूर्छितः ॥ ३७ ॥
वर्धयेतां तदेवांबु तत्स्थानादुदराश्रितौ ।
ततः स्यादुदरं तृष्णागुदस्रुतिरुजायुतम ॥ ३८ ॥
कासश्वासारुचियुतं नानावर्णसिराततम ।
तोयपूर्णदृतिस्पर्शशब्दप्रक्षोभवेपथु ॥ ३९ ॥
दकोदरं महत्स्निग्धंस्थिरमावृत्तनाभि तत् ।

प्रवृत्तमारब्धं स्नेहपानादि येन स प्रवृत्तस्नेहपानादिः। आदिग्रहणाद्वमनादिकं कर्म पंचविधं गृह्यते। तस्य तथाभूतस्य नरस्य सहसाऽऽमांबुपायिनः सहसैवापक्वानीयपस्य तथा मंदाग्नेर्नष्टवह्नेस्तथा क्षीणस्य विशिष्टव्याध्याक्रांततया धात्वपचयवतस्तथाऽतिकृशस्यानशनादिना क्षीणमेदोमांसस्यैवंविधस्य पुरुषस्यात्यंबुपानादंबुमार्गाँस्तोयवाहीनि स्रोतांसि रुद्ध्वाऽनिलः कफश्च। किंभूतो जलमूर्छितस्तोयमिश्रितः। तावुभौ वातकफौ जलमूर्छितावुदराश्रितौ तदेवांबु तत्स्थानादुदकस्थानात् क्षोभितो वर्धयेताम्। ततोऽनंतरमुदरं तृष्णादियुतं स्यात्तथा कासादियुतं तथा नानावर्णाभिरनेकवर्णाभिः सिराभिस्ततं व्याप्तम् । तोयेत्यादि । शब्दस्य प्रक्षोभः संरंभः। वेपथुः कंपः । स्पर्शश्च शब्दप्रक्षोभश्च वेपथुश्च त एवम्। तोयेन पूर्णा तोयपूर्णा सा चासौ दृतिश्च तोयपूर्णदृतिस्तोयपूर्णदृतिवत्। स्पर्शशब्दप्रक्षोभवेपथवो यस्मिन्नुदरे तत्तोयपूर्णदृतिस्पर्शशब्दप्रक्षोभवेपथु दकोदरं जलोदरं स्यात्। तच्च महदन्येभ्य उदरेभ्यो विस्तीर्णं तथा स्निग्धं तथा स्थिरमचलम्। अवृत्तनाभि तत् । आसमंताद्वृत्ता वर्तुला नाभिर्यस्य तदेवम्।

अधुना जठरेऽप्यक्षाने यथा जलसंभवःस्यात्तथाह ।

उपेक्षया च सर्वेषु दोषाः स्वस्थानतश्च्युताः ॥ ४० ॥
पाकाद्द्रवाद्द्रवीकुर्युः संधिस्रोतोमुखान्यपि ।
स्वेदश्च बाह्यस्रोतस्सु विहतस्तिर्यगास्थितः ॥ ४१ ॥
तदेवोदकमाप्याप्य पिच्छां कुर्यात्तदा भवेत् ।
गुरूदरं स्थिरं वृत्तमाहतं च न शब्दवत् ॥ ४२ ॥
मृदु व्यपेतराजीकं नाभ्यां स्पृष्टं च सर्पति ।
तदनूदकजन्मास्मिन्कुक्षिवृद्धिस्ततोऽधिकम ॥ ४३ ॥
सिरांतर्धानमुदकजठरोक्तं च लक्षणम ।

उपेक्षयाऽचिकित्सनात्सर्वेषूदरेषु दोषा वातपित्तकफाः स्वस्थानत आत्मीयात् स्थानाच्च्युताः स्थानांतरं गतास्तथा पाकाद्धेतोस्ते दोषा द्रवा अधिकं द्रवा द्रवीकुर्युः संधिस्रोतोमुखान्यपि। संधयश्च स्रोतोमुखानि च संधिस्रोतोमुखानि द्वाराणि। न केवलं स्वयं दोषा द्रवत्वं गता

यावत्संधिस्रोतोमुखान्यपि द्रवीकुर्युरित्यपिशब्दार्थः। स्वेदश्च बाह्यस्रोतस्सु संवृतेषु विहतो निरुद्धस्तिर्यगास्थितस्तिर्यक्प्रवृत्तश्च तदेवोदकं प्राक् कुक्षौ वृद्धिं गतमाप्याय्य वृद्धिं गमयित्वा पिच्छां कुर्यात्तदा भवदुदरं स्थिरमचलं वृत्तं वर्तुलंच तथा आहतं च पाण्यादिना न शब्दवन्न शब्दयुक्तं तथा मृदुकठिनं तथा व्यपेता राज्यो यस्माद्व्यपेतराजीकं स्यात्। नाभ्यां च स्पृष्टं सत् सर्पति प्रसारि संपद्यते। तदनु ततोऽनंतरमस्मिन्नुदराख्ये व्याधावुदकजन्म जलसंभवः। ततोऽनंतरमाधिकं कृत्वा कुक्षिवृद्धिर्भवेत्तथा सिरांतर्धानं सिराणामदर्शनम्। किमेतावदेवलक्षणम्। नेत्याह। उदकजठरोक्तं चलक्षणम्। न केवलं यदधुनोक्तं लक्षणं यावज्जलोदरोक्तं चेति च शब्दस्यार्थः।

इदानीमुदराणां सुखसाध्यत्वाभावात् कृच्छ्रसाध्यासाध्यत्वे वेदयति।

वातपित्तकफप्लीहसंनिपातोदकोदरम्॥ ४४॥
कृच्छ्रं यथोत्तरम्

वाताद्युद्भवमुदरं यथोत्तरं कृच्छ्रम्। तेन वातोदरात् पित्तोदरं यावदुदकोदरमत्यंतं कृच्छ्रं कृच्छ्रसाध्यं स्यात्।

पक्षात्परं प्रायोऽपरे हतः।

पाठापेक्षया ये द्वे अपरे बद्धक्षतोदरे ते प्रायः पक्षात्परमनंतरं हतो मारयतः। प्रायोग्रहणात्कदाचिन्नियतायुष्युत्पन्नेनैव मारयतः।

सर्वं च जातसलिलं रिष्टोक्तोपद्रवान्वितम्॥ ४५॥

किलोदक्षया सर्वेषूदरेष्वंते सलिलसंभव इत्युक्तम्। सर्वं च जठरं जातोदकं वातादिसमुत्थं कृच्छ्रमुक्तं तदपिहंत्येव। अत्रापि प्रायो ग्रहणमनुवर्तनीयम्। कदाचिज्जातोदकमपि न मारयेदपितुयापयत्येव। तथा रिष्टोक्तोपद्रवान्वितं रिष्टाध्यायोक्तैरुपद्रवैर्युक्तं जठरं हंति। शूनाक्षं कुटिलोपस्थमित्यादिभिश्च तदपि हंति।

जन्मनैवोदरं सर्वं प्रायः कृच्छ्रतमं मतम्।
बलिनस्तदजातांबु यत्नसाध्यं नवोत्थितम्॥ ४६॥

जन्मनैव जात्यैव स्वभावेनैवोदरं सर्वं प्रायः कृच्छ्रतमं मतं स्यात्

धिरुभावात्। प्रायोग्रहणात्किंचिदुदरं कृच्छ्रमेव भवति न कृच्छ्रतमम्। अत एवाह। बलिन इत्यादि। बलिनो बलवतस्तदुदरमुत्थितं नवमजातोदकं सद्यन्नसाध्यमिति।

इति श्रीमृगांकदत्तपुत्रश्रीमदरुणदत्तविरचितायामष्टांगहृदयटीकायां सर्वांगसुंदराख्यायां निदानस्थाने उदरनिदानं नाम द्वादशोऽध्यायः ॥१२॥

त्रयोदशोऽध्यायः

उदरनिदानादनंतरं पांडुशोफविसर्पनिदानमारभ्यते। यतो यथैवोदरं दोषसंघातजं तथैतेऽपीत्याह।

अथातः पांडुरोगशोफविसर्पनिदानं व्याख्यास्यामः।
पित्तप्रधानाः कुपिता यथोक्तैः कोपनैर्मलाः।
तत्रानिलेन बलिना क्षिप्तं पित्तं हृदि स्थितम् ॥ १ ॥
धमनीर्दशसंप्राप्य व्याप्नुवत्सकलां तनुम्।
श्लेष्मत्वग्रक्तमांसानि प्रदूष्यांतरमाश्रितम् ॥ २ ॥
त्वङ्मांसयोस्तत्कुरुते त्वचि वर्णान् पृथग्विधान्।
पांडुहारिद्रहरितान् पांडुत्वं तेषु चाधिकम् ॥ ३ ॥
यतोऽतः पांडुरित्युक्तः स रोगः

यत्र मला वातादयः पित्तप्रधाना यथोक्तैः सर्वरोगनिदानाद्युक्तैः कोपनैः कुपिताः क्रुद्धाः पांडुरोगहेतवः। कथमित्याह। तत्रेत्यादि। तेषु तथाभूतेषु सत्सु वातेन बलिना बलवता क्षिप्तं पित्तं हृदि स्थितमनंतरं तत्पित्तं धमनीर्दश हृदाश्रिताः संप्राप्याश्रित्य सकलां तनुं व्याप्नुवद्भुवानम्। सकलशब्दोपादानं मूत्रपुरीषादीनामपि ग्रहणार्थम्। अत एवाख्यास्यति। कृष्णरूक्षारुणसिरानखविण्मूत्रनेत्रतेति।तथा श्लेष्मत्वग्रक्तमांसादि प्रदूष्य। किंभूतं पित्तम्। त्वङ्मांसयोरंतरं मध्यमाश्रितम्। तत्पित्तं त्वचि वर्णान् पृथग्विधान्नानाप्रकारान् पांडुहारिद्रहरितान् कुरुते। एतेषु वर्णेषु मध्ये यतो यस्मादतिशयेन पांडुत्वमधिकमतोऽस्मात्स रोगः पांडुरित्युक्तः संज्ञितः।

ननु पित्तप्रधाना इति कथमुक्तम्। यावता वायोर्बलीयस्त्वाद्वातप्रधाना इति वक्तुं युक्तं स्यात्। बलीयस्त्वं चानंतरमेव प्रतिपादितं तत्रानिलेन बलिना क्षिप्तमिति। असदेतत्। यतो नात्र बलीयस्त्वाबलीयस्त्वकृते प्राधान्याप्राधान्ये विवक्षिते किं तर्हि पांडुरोगकरणं प्रति कर्तृत्वाकर्तृत्वे। पित्तस्य च पांडुरोगकरणं प्रति मुख्यं कर्तृत्वमतः पित्तप्रधाना इति युक्तमुक्तम्। ननु यदि त्रयो दोषाः पांडुरोगहेतवः कथं तर्हि वक्ष्यति। स पंचधा पृथग्दोषैः समस्तैर्मृत्तिकादनादिति। उच्यते। सर्वः पांडुरोगस्त्रिदोषज एव किंतु दोषहेतुविशेषैर्यो रूपभेदस्तेन पंचात्मकः शोफवदिति न किंचिदत्रायुक्तम्।

तेन गौरवम्।
धातूनां स्याच्च शैथिल्यमोजसश्च गुणक्षयः॥ ४॥
ततोऽल्परक्तमेदस्को निःसारः स्याच्छ्लथेंद्रियः।
मृद्यमानैरिवांगैर्ना द्रवता हृदयेन च॥ ५॥
शूनाक्षिकूटः सदनः कोपनः ष्ठीवनोऽल्पवाक्।
अन्नद्विट् शिशिरद्वेषी शीर्णरोमा हतानलः॥ ६॥
सन्नसक्थिर्ज्वरी श्वासी कर्णक्ष्वेडी भ्रमी श्रमी।

तेन पांडुरोगेण धातूनां रसरुधिरादीनां गौरवं शैथिल्यं च स्यात्। तथोजसो गुणक्षयो माधुर्यशैत्यादीनामोजोगुणानां विनाशः। तत एवौजःक्षयात्पांडुामयी नरोऽल्परक्तमेदस्कः। अल्पे रक्तमेदसी यस्य स एवम्। तथा निःसारो निर्बलः स्यात्। तथा श्लथेंद्रियः शिथिलानींद्रियाणि वाक्पाणिपादपायूपस्थरूपाणि यस्यासौ श्लथेंद्रियः। तथेंद्रियशब्देन बुद्धींद्रियाणां चक्षुरादीन्यधिष्ठानान्युपलक्ष्यंते। ननु पित्तप्रधानाः कुपिताः इति पित्तवृद्धिरुक्ता। पित्तवृद्ध्या च रक्तवृद्ध्या भवितव्यम्। तत्कथमुक्तमल्परक्ततेति। अत्रोच्यते। दोषाणामन्योऽन्यदूषणाद् दूष्यस्य च दोषैर्दूषितत्वात्प्रसादपरंपरयाऽपुष्टौ सत्यां किट्टबाहुल्यात् पित्ताधिक्यं न रक्तस्य प्रसादात्मकस्येति पित्ताधिक्यमल्परक्तता चेत्युपपन्नम्। तथा अंगैरवयवैर्मृद्यमानैरिवासौ नर उपलक्षितः। तथा हृदयेन द्रवता च।

तथा शूनाक्षिकूटो यस्य स एवम्। तथा स्दनोंगसादवान्। तथा कोपनादिकः स्यात्।

स पंचधा पृथग्दोषैः समस्तैर्मृत्तिकादनात् ॥ ७ ॥

स पांडुरोगः पंचधा स्यात्। कथमित्याह। पृथग्दोषैः संनिपातेन मृद्भक्षणाच्च। ननु मृत्तिकादनात् पांडुरोगः पृथग्वाच्यः। पृथग्वातादिदोषजे पांडुरोगेंऽतर्भूतत्वात्। मृदा हि वातादिप्रकोपो विधीयते तिक्तोषणादिभिरिव वातादिप्रकोपश्च पांडुरोगकृत्। तस्मात्पृथङ्मृद्भे न युक्तो निर्देशः। अत्र ब्रूमः। मृदोऽन्ये ये वातादिप्रकोपहेतवः पांडुरोगसंपादने संभावनयोग्यास्तेपांडुरोगं संपाद्य हेतुस्वरूपसत्तया विनिवर्तंते। मृत्तिका तु तीक्ष्णैः संशोधनैर्विना पांडुरोगं यावत्काये बेभिद्यते। इत्ययं वातादिकोपहेतुभ्योऽन्येभ्यो मृदः पांडुरोगं प्रति विशेषः। तस्मात्पृथक् पृथक् पांडुरोगो वक्तुं न्याय्यः।

प्राग्रूपमस्य हृदयस्पंदनं रूक्षता त्वचि।
अरुचिः पीतमूत्रत्वं स्वेदाभावोऽल्पवह्निता ॥ ८ ॥
सादःश्रमो

अस्य पांडुरोगस्य हृदयस्पंदनादि प्राग्रूपम्।

अनिलात्तत्र गात्ररुक्तोदकंपनम्।
कृष्णरूक्षारुणसिरानखविण्मूत्रनेत्रता ॥ ९ ॥
शोफानाहास्यवैरस्यविट्शोषाः पार्श्वमूर्धरुक्।

तत्रतेषु पांडुरोगेषु मध्ये वातात्पांडुरोगे गात्ररुगादयः स्युः।

पित्ताद्धरितपीताभसिरादित्वं ज्वरस्तमः ॥ १० ॥
तृट्स्वेदमूर्छाशीतेच्छा दौर्गंध्यं कटुवक्त्रता।
वर्चोभेदोऽम्लकोदाहः

पित्ताद्धरितपीताभसिरादित्वं स्यात्।

कफात्शुक्लसिरादिता ॥ ११ ॥
तंद्रालवणवक्त्रत्वं रोमहर्षः स्वरक्षयः।

कासः श्छर्दिश्च

कफाच्छुक्लसिलदिता च स्यात्।

निचयान्मिश्रलिंगोतिदुःसहः ॥ १२ ॥

निचयात् सन्निपात् मिश्रलिंगः पांडुरोगः सोऽ तिदुःसहो घोरतमः।

मृत्कषायानिलं पित्तं मूषरामधुराकफम ।
दूषयित्वा रसादींश्च रौक्ष्याद्भुक्तं विरूक्ष्य च ॥ १३ ॥
स्रोतांस्यपक्वैवापूर्य कुर्याद्रुत्ध्वा च पूर्ववत्।
पांडुरोगं ततः शूननाभिपादास्यमेहनः ॥ १४ ॥
पुरीषं कृमिमन्मुंचेद्भिन्नं सासृक्कफं नरः ।

मृद्भक्षिता कषायरसा वातं दूषयित्वा पांडुरोगं कुर्यात्। ऊषरा सक्षारा मृत्तिका पित्तं दूषयित्वा पांडुरोगं कुर्यात्। मधुरां मृत्तिका कफं दूषयित्वा पांडुरोगं कुर्यात्। तथा रसादींश्च धातून् दूषयित्वा रौक्ष्याच्च हेतोर्भुक्तं विरूक्षयति। यतः स्वभावत एव मृत्तिका रूक्षा तस्माद्भुक्तं विरूक्षयति। स्रोतांसि चापूर्य रुत्ध्वाऽपक्वैव सती पांडुरोगं पूर्ववत् पित्तप्रधाना कुपिता इत्यादिना न्यायेन कुर्यात्। मृत्तिकाया दुष्पाकत्वात्पाकाभावः। अथवा अशब्दोऽत्रेषदर्थे। अलोमिका एलाकृतिर्यथा। तेन किंचित्पक्वेति गम्यते। ततस्तेन पांडुरोगेण शूननाभ्यादिकः सन् कृम्यादियुतं पुरीषं मुंचेत्।

अथ प्रतिज्ञावाक्येऽनुक्तामपि कामलां तुल्यहेत्वादिकत्वात प्रदर्शयन्नाह।

यः पांडुरोगी सेवेत पित्तलं तस्य कामलाम् ॥ १५ ॥
कोष्ठशाखाश्रयं पित्तं दग्ध्वासृङ्मांसमावहेत्।
हारिद्रनेत्रमूत्रत्वङ्नखवक्त्रशकृत्तया ॥ १६ ॥
दाहाविपाकः तृष्णावान् भेकाभो दुर्बलेंद्रियः ।

यो नरः पांडुरोगी सन् पित्तलं मरिचिकादिद्रव्यमत्यर्थं सेवेतोपयुंक्ते तस्य पांडुरोगिणः पित्तं कर्तृ कामलामावहेत्। कीदृशम्। कोष्ठ-

शाखाश्रयाम् । कोष्ठो महास्रोतः । शाखारक्तादयस्त्वक्चेत्येतदुभमाश्रयो यस्यास्ताम् । किं कृत्वा । रक्तं मांसं च दग्ध्वा । कथम्। हारिद्रनेत्रमूत्रत्वङ्नखवक्त्रशकृत्तया । तदा च पुरुषो दाहादिमान्मंडूकच्छायो दुर्बलेंद्रियश्च स्यात् । दुर्बलानि स्वविषयेष्वशक्तानींद्रियाणि यस्य स एवम् ।

किं पांडुरोगिण एव पित्तलान्यासेवमानस्य कामला भवेदुताऽपांडुरोगिणोऽपीत्याह ।

भवेत्पित्तोल्बणस्यासौ पांडुरोगादृतेऽपि च ॥ १७ ॥

पांडुरोगमंतरेणापि पित्ताधिकस्य नरस्य पित्तलान्यासेवमानस्यासौ कोष्ठशाखाश्रया कामला स्यान्न केवलं पांडुरोगिणः ।

उपेक्षया च शोफाढ्या सा कृच्छ्रा कुंभकामला ।

उपेक्षया चिकित्सां विना सैव कामला यदा शोफाढ्या श्वयथुबाहुल्या स्यात्तदा कुंभकामलेत्युच्यते । कृच्छ्रसाध्या ।

हलीमकं लक्षयति ।

हरितश्यावपीतत्वं पांडुरोगे यदा भवेत् ॥ १८ ॥
वातपित्ताद्भ्रमस्तृष्णास्त्रीष्वहर्षो मृदुर्ज्वरः ।
तंद्राबलानलभ्रंशो लोढरं तं हलीमकम् ॥ १९ ॥
अलसं चेति शंसंति

पांडुरोगे सति यदा हरितश्यावपीतता भ्रमादयश्च वातपित्तात्स्युः । अतश्च तं हलीमकं शंसंति मुनय इति शेषः । तंच हलीमकं लोढरं तथा अलसं चाचक्षते ।

तेषां पूर्वमुपद्रवाः ।
शोफप्रधानाः कथिताः स एवातो निगद्यते ॥ २० ॥

तेषां पांडुरोगप्रकाराणां पूर्वमुपद्रवा यतः शोफप्रधानाः कथिताः । अतोऽस्माद्धेतोः पांडुरोगनिदानादनंतरं शोफ एव भण्यते नविसर्पः । शोफः प्रधानः प्रथमो येषां त एवं कथिताः । क। इहैव । यथोक्तम् । शूनाक्षिकूटइत्यादि । तथा शूननाभिपादास्यमेहन इति ।

पित्तरक्तकफान्वायुर्दुष्टो दुष्टान् बहिःशिराः ।
नीत्वा रुद्धगतिस्तैर्हि कुर्यात्त्वङ्मांससंश्रयम् ॥ २१ ॥
उत्सेधं संहतं शोफं तमाहुर्निचयादतः ।
सर्वं

बहिर्भूताः सिरा बहिःसिरा बाह्याः सिराः। वायुः पित्तरक्तकफान् कर्मभूतान् बहिःसिराः कर्मभूता नीत्वोत्सेधं कुर्यात्। नयतेर्द्विकर्मकत्वात्पित्तादयो बहिःसिराश्च कर्म । यथा अजां नयति ग्राममिति । तेनायमर्थोऽवतिष्ठते । बहिःसिराः पित्तादीन्नीत्वेति । किंभूतो वायुः । दुष्टः सन् कोपनैः कुपितः। किंभूतमुत्सेधम् । त्वक् च मांसं च त्वङ्मांसे ते-संश्रय आश्रयो यस्य तमेवम् । तैर्हीति हिशब्दोऽवधारणे । तैरेव बहिःसिराः प्राप्तैः पित्तरक्तकफैः रुद्धगतिः । अत एव संहतं समंताद्धतं निश्चलमिव संपन्नमुत्सेधम् । यतश्चैवं वातपित्तकफैः शोफः संजायते तस्मात्सर्वं शोफं निचयाद्दोषत्रयादाहुः ।

नन्वेवं सतीदं विरुध्यते दोषैः पृथग्द्वयैः सर्वैरित्यत आह ।

हेतुविशेषैस्तु रूपभेदान्नवात्मकम् ॥ २२ ॥
दोषैः पृथग्द्वयैः सर्वैरभिघाताद्विषादपि ।
द्विधा वा निजमागंतुं सर्वांगैकांगजं च तम् ॥ २३ ॥
पृथून्नतग्रथिततताविशेषैश्च त्रिधा विदुः ।

तुशब्दो विशेषार्थे । यद्यपि सर्वस्त्रिदोषजः शोफस्तथापि हेतुविशेषैर्यो रूपभेदस्तस्मान्नवात्मकं शोफमाहुः। तथा हि। योऽयं संनिपातः शोफहेतुरेष कदाचित्समं कृत्वा कुप्यति कदाचिद्विषमं कृत्वैकदोषद्विदोषत्रिदोषस्वरूपतया । एवं च हेतुविशेषैर्यो लक्षणभेदस्तस्मान्नवप्रकारत्वं शोफस्य न्याय्यमेव । लक्षणभेदश्चैषां स्पष्ट एव । तथा चाभिघाताद्धेतोश्च यथावदन्यल्लक्षणं विषाद्धेतोरन्यल्लक्षणं तद्वत् पृथग्वातजैश्च यथाचान्यद्द्वंद्वजे चान्यत्सन्निपातजे चान्यदिति । एवं लक्षणविशेषान्नवात्मकमाहुः। उपलक्षणं चेदम्। चिकित्साविशेषादपि हि नवात्मक एव शोफः । अथवा निजागंतुभेदेन द्विधा श्वयथुमाहुः । तथा तं शोफं सर्वांगजं सर्वशरीरजमेकांगजमेकावयवजं चेति पुनर्द्विःप्रकारमाहुः । पृथुश्चो-

न्नतश्च ग्रथितश्च तेषां भावः पृथून्नतग्रथितता तया विशेषास्तैस्त्रिधा त्रिप्रकारं शोफं विदुः। विदुरिति विदज्ञानइत्यस्मादुसादेशः। पृथुत्वेन विस्तीर्णकृतत्वेन विशेषेण तथोन्नतत्वेन विशेषणतया ग्रथितत्वेन ग्रथितविशेषेण स्वरूपत्वेनेति योज्यम्।

सामान्यहेतुः शोफानां दोषजानां विशेषतः ॥ २४ ॥

वक्ष्यमाणो गुर्वम्लस्निग्धादिको वर्गः श्वयथूनां निजानामागंतूनां च सामान्यहेतुरुत्पत्तौ कारणम्। दोषजानां श्वयथूनां पुनरतिशयेन, हेतुर्न तथा आगंतूनामिति विशेषशब्देन द्योतयति।

व्याधिकर्मोपवासादिक्षीणस्य भजतो द्रुतम्।
अतिमात्रमथान्यस्य गुर्वम्लस्निग्धशीतलम् ॥ २५ ॥
लवणक्षारतीक्ष्णोष्णं शाकांबु स्वप्नजागरम्।
मृद्ग्राम्यमांसवल्लूरमजीर्णश्रममैथुनम् ॥ २६ ॥
पदातेर्मार्गगमनं यानेन क्षोभिणापि वा।
श्वासकासातिसारार्शोजठरप्रदरज्वराः ॥ २७ ॥
विषूच्यलसकच्छर्दिगर्भवीसर्पपांडुताः।
अन्ये च मिथ्योपक्रांतास्तैर्दोषा वक्षसि स्थिताः॥२८॥
उर्ध्वं शोफमधोबस्तौ मध्ये कुर्वंति मध्यगाः।
सर्वांगगाः सर्वगतं प्रत्यंगेषु तदाश्रयाः ॥ २९ ॥

व्याधिकर्मोपवासादिभिः क्षीणस्य व्याधिना ज्वरादिना क्षीणस्य तथा कर्मणा पंचविधेन वमनविरेचननिरूहानुवासननस्याख्येन तथोपवासेन। आदिग्रहणादन्येन च मार्गादिना क्षीणस्य द्रुतं कृत्वा सहसैव गुर्वादिकं भजतः। अथेति समुच्चये। व्याध्यादिक्षीणलक्षणेभ्यः सकाशादन्यस्य स्वस्थादेरप्यतिमात्रं मात्रामतिक्रम्य भजतो दोषा वक्षसि स्थिता ऊर्ध्वं शोफं कुर्वंति। प्रकृतत्वाद्वक्षस ऊर्ध्वम्। बस्तौस्थिता अधः शोफं कुर्वंति। मध्ये स्थिता दोषा मध्ये शोफं कुर्वंति। ग्राम्याणां चटककुक्कुटादीनां मांसं ग्राम्यमांसम् वल्लूरं शुष्कमांसम्। स्वप्नोत्राहःस्वप्नो जागरश्च रात्रिजागरो बोध्यः। यानेन तुरगादिना क्षोभिणा शरीरसंरंभजनकेन। तथा श्वासादयः पांडुपर्यंता रोगाः प्राधान्येन तथाऽन्येऽपि श्वासकासा-

दिव्यतिरिक्ता रोगा मिथ्योपक्रांता मिथ्योपचरिता अयथाशास्त्रमुपक्रांताः शोफहेतवः । एतैरपि दोषा वक्षसि स्थिता ऊर्ध्वं शोफं कुर्वंति । बस्तौ स्थिता अधो मध्यगा मध्ये सर्वांगगाः सर्वगतं प्रत्यंगेषु तदाश्रया दोषाः शोफं कुर्वंति ।

तत्पूर्वरूपं दवथुः सिरायामोऽगगौरवम् ।

तस्य श्वयथोः पूर्वरूपं तत्पूर्वरूपम् । दवथुश्चक्षुरादिषु यस्तीव्र ऊष्मा स भण्यते । यदुक्तम् । दवथुश्चक्षुरादिभ्यस्तीव्रमूष्मप्रवर्तनमिति । तथा सिरायामो यत्र प्रदेशे श्वयथुरुद्बुभूषुस्तत्र सिराणां दैर्घ्यमिव। तथांगगौरवं स्यात् ।

वाताच्छोफश्चलो रूक्षःखररोमारुणासितः ॥ ३० ॥
संकोचस्पंदहर्षार्तितोदभेदप्रसुप्तिमान् ।
क्षिप्रोत्थानशमः शीघ्रमुन्नमेत्पीडितस्तनुः ॥ ३१ ॥
स्निग्धोष्णामर्दनैः शाम्येद्रात्रावल्पो दिवा महान् ।
त्वक् च सर्षपलिप्तेव तस्मिंश्चिमिचिमायते ॥ ३२ ॥

वाताच्छोफश्चलादिलक्षणः ।

पीतरक्तासिताभासः पित्तादाताम्ररोमकृत् ।
शीघ्रानुसारप्रशमो मध्ये प्राग्जायते तनुः ॥ ३३ ॥
सतृड्दाहज्वरस्वेददवक्लेदमदभ्रमः ।
शीताभिलाषी विड्भेदी गंधी स्पर्शासहो मृदुः ॥३४॥

पित्ताच्छोफः पीतरक्तासिताभासादिलक्षणः । स च मध्ये मध्यप्रदेशे प्राक् पूर्वं जायते । प्राग्ग्रहणं पश्चात्सकलेऽपि देहदेशे स्यादिति द्योतयति।

कंडूमान् पांडुरोमत्वक्कठिनः शीतलो गुरुः ।
स्निग्धः श्लक्ष्णः स्थिरः स्त्यानो निद्राच्छर्द्यग्निसादकृत्॥३५॥
आक्रांतो नोन्नमेत्कृच्छ्रशमजन्मा निशाबलः ।
स्रवेन्नासृक्चिरात्पिच्छां कुशशस्त्रादिविक्षतः ॥ ३६ ॥
स्पर्शोष्णाकांक्षी च कफात्

कफाच्छोफः कंडूयुनादिलक्षणः स्यात्तथाऽऽक्रांतः पीडितः सन् वातिक इव नोन्नमेत्। तथा कृच्छ्रेण शमजन्मनी यस्य स एवम्। तथा निशाबलो रात्रावधिक इत्यर्थः। तथा कुशशस्त्रादिभिर्विक्षतः सशोफो न रक्तं स्रवेत् किं तर्हि चिरेण पिच्छां लसीकापरपर्यायां स्रवेत्। तथा स्पर्शोष्णाभिलाषी च स्यात्।

यथास्वं द्वंद्वजास्त्रयः।

संकराद्धेतुलिंगानाम्

हेतवश्च लिंगानि च तेषां संकरात् संकीर्णत्वेन यथास्वं द्वंद्वजास्त्रयः शोफाः स्युरिति शेषः।

निचयान्निचयात्मकः ॥ ३७ ॥

निचयात्मको दोषत्रयजः शोफो निचयाद्धेतुलिंगनिचयात्स्यात्।

अभिघातेन शस्त्रादिच्छेदभेदक्षतादिभिः।
हिमानिलोदध्यनिलैर्भल्लातकपिकच्छुजैः ॥ ३८ ॥
रसैः शूकैश्च संस्पर्शाच्छ्वयथुः स्याद्विसर्पवान्।
भृशोष्मा लोहिताभासः प्रायशः पित्तलक्षणः ॥ ३९ ॥

तथा शस्त्रादिच्छेदभेदक्षतादिभिर्यः शोफः सोऽभिघातेन वेद्य इतिशेषः। तथा हिमं च हिमानिलश्चोदध्यनिलश्च तैस्तथा रसैः शूकैश्च भल्लातकपिकच्छुजैः संस्पर्शाच्छ्वयथुर्विसर्पवान् भवेत् स च भृशोष्मा लोहिताभासश्च बाहुल्येन च पित्तलक्षणः स्यात्। पित्तशोफस्य लक्षणं पित्तशोफलक्षणमिव लक्षणं यस्य स पित्तलक्षणः। सप्तम्युपमानपूर्वस्येति बहुव्रीहिरुत्तरपदलोपश्च।

विषजः सविषप्राणिपरिसर्पणमूत्रणात्।
दंष्ट्रादंतनखापातादविषप्राणिनामपि ॥ ४० ॥
विण्मूत्रशुक्रोपहतमलवद्वस्त्रसंकरात्।
विषवृक्षानिलस्पर्शाद्गरयोगावचूर्णनात् ॥ ४१ ॥
मृदुश्चलोऽवलंबी च शीघ्रो दाहरुजाकरः।

विषजः शोफः सविषाणां प्राणिनामंगे परिसर्पणाद्गमनात्तथा तेषामेव

मूत्रणात्तया दंष्ट्रादंतनखानामापातादविषप्राणिनामपि शोफः स्यात् । अपिशब्दान्न केवलं सविषप्राणिनां तथा विण्मूत्रशुक्रैरुपहतं तत्स्पर्शदूषितमप्रशस्तम् । विण्मूत्रशुक्रोपहतं च तन्मलवच्च विण्मूत्रशुक्रोपहतमलवत्तथाविधं च तद्वस्त्रं च तस्य संकरः संस्पर्शस्तस्मादपि शोफः स्यात् । तथा विषवृक्षाणामनिलस्तस्य संस्पर्शात्तथा गरयोगस्यावचूर्णनमवध्वंसनं तस्माच्च मृद्वादिगुणयुक्तः श्वयथुःस्यात् ।

नवोऽनुपद्रवः शोफः साध्योऽसाध्यः पुरेरितः ॥ ४२ ॥

नवोऽचिरोत्पन्नस्तथाऽनुपद्रव उपद्रवरहितः शोफः साध्यः । असाध्यः पुरा विकृतिविज्ञानीयेऽभिहितः।यथोक्तम्।अनेकोपद्रवयुतः पादाभ्यां प्रसृतो नरं । नारीं शोफो मुखाद्धंति कुक्षिगुह्यादुभावपीति ।

श्वयथुवद्दोषैर्दूष्यैश्च यतो विसर्पो भवत्यतस्तन्निदानं प्रक्रम्यते ।

स्याद्विसर्पोऽभिघातांतैर्दोषैर्दूष्यैश्च शोफवत् ।

विसर्पः सर्व एव शोफवद्दोषैः पृथग्वातपित्तकफैर्द्वयैः समस्तैस्तथा अभिघातादेवमभिघातांतैर्दोषैः शोफवद्विसर्पसंभवः । दूष्यैरपि शोफवत् । एवं पित्तरक्तकफान् वायुरित्यादिरपि ग्रंथोऽत्र योज्यः ।

त्र्यधिष्ठानं च तं प्राहुर्बाह्यांतरुभयाश्रयात् ॥ ४३ ॥
यथोत्तरं च दुःसाध्याः

तं च विसर्पं त्र्यधिष्ठानं प्राहुरात्रेयप्रमुखा इति शेषः।बाह्यांतरुभयाश्रयात् पूर्वार्जितकर्मवशात्कदाचिद्बाह्याश्रयो विसर्पो जायते । बाह्य आश्रयो यस्य स तथा । एवं कदाचिदंतराश्रयः । कदाचिदुभयाश्रयः । ते च बाह्यांतरुभयाश्रया विसर्पा यथोत्तरं दुःसाध्या दुःखेन सांध्यत इति दुःसाध्याः ।

तत्र दोषा यथायथम् ।
प्रकोपनैः प्रकुपिता विशेषेण विदाहिभिः ॥ ४४ ॥
देहे शीघ्रं विसर्पंति तेंऽतरंतः स्थिता बहिः ।
बहिस्था द्वितये द्विस्थाः

तस्मिन् विसर्पे यथायथं प्रकोपणैस्तिक्तोपणादिभिः प्रकुपिता वि-

शेषेण पुनर्विदाहिभिरत्यर्थं कृत्वा प्रकुपिता देहे शीघ्रमाश्वेव विसर्पंति। ते ऽतःस्थिता अंतर्विसर्पंति। बहिस्था दोषा बहिः सर्पंति। द्वितये द्वयेऽन्तर्बहीरूपे द्विस्था उभयस्थाः संता विसर्पंति।

विद्यात्तत्रांतराश्रयम् ॥ ४५ ॥
मर्मोपतापात्संमोहादयनानां विघट्टनात्।
तृष्णातियोगाद्वेगानां विषमं च प्रवर्त्तनात् ॥ ४६ ॥
आशुचाग्निबलभ्रंशादतो बाह्यं विपर्ययात्।

तत्र तेषु विसर्पेषु मध्येऽतराश्रयं विसर्पं मर्मोपतापादिभिर्विद्यात्। मर्मणां हृदयादीनामुपतापो दुःखं तस्मात्। तथा संमोहान्मूर्छोद्भवात्। अयनानां कर्णनासादीनां विघट्टनाद्विशेषेण चलनादतिशयेन परिस्फुरणादित्यर्थः। तथा तृष्णाया अतियोगात्। तथा वेगानां नानारूपाणां विषमं कृत्वा विच्छिद्य विच्छिद्य कृत्वा प्रवर्त्तनात्। आशुच शीघ्रमेवाग्निबलयोर्भ्रंशाद्विनाशात्। अतो लक्षणविपर्ययाद्बाह्यं बाह्याश्रयं विसर्पं विद्यात्।

तत्र वातात्परीसर्पो वातज्वरसमव्यथः ॥ ४७ ॥
शोफस्फुरणनिस्तोदभेदायामार्तिहर्षवान्।

तेषु विसर्पेषु मध्ये वाताद्यो विसर्पः स वातज्वरतुल्यव्यथः स्याच्छोफादियुतश्च।

पित्ताद्द्रुतगतिः पित्तज्वरलिंगोऽतिलोहितः ॥ ४८ ॥

पित्ताद्विसर्पो द्रुतगतिः सर्वव्यापी तथा पित्तज्वरलिंगोऽतिलोहितश्च स्यात्। पित्तज्वरलिंगानीव लिंगानि यस्येति सप्तम्युपमानपूर्वस्येत्यादिना-बहुव्रीहिरुत्तरपदलोपश्च।

कफात्कंडूयुतः स्निग्धः कफज्वरसमानरुक्।

कफाद्विसर्पः कंडूमान् स्निग्धः कफज्वरतुल्यरुक्। वातादिज्वरलक्षणं यथोक्तम्। तत्र तत्रांगे तास्ताः स्युर्वेदनाश्चला इत्यादि।

स्वदोषलिंगैश्चीयंते सर्वे स्फोटैरुपेक्षिताः ॥ ४९ ॥

ते पक्वभिन्नाः स्वं स्वं च बिभ्रति व्रणलक्षणम् ।

सर्वे च विसर्पा उपेक्षिता उपक्रमरहिताः स्फोटैश्चीयंते व्याप्यंते। किंभूतैः । स्वदोषलिंगैर्यथायथं स्वदोषलक्षणैः । तथा पक्वभिन्नाः स्वं स्वमात्मीयमात्मीयं दोषं व्रणलक्षणं बिभ्रति धारयंति।पूर्वं पक्वाः पश्चाद्भिन्नाः पक्वभिन्नाः ।पूर्वकालेत्यादिना समासः । तत्र मारुताच्छ्यावकृष्णारुणतेत्यादिग्रंथनिर्दिष्टं व्रणलक्षणम् । पित्तेन क्षिप्ररुज इत्यादिग्रंथनिर्दिष्टम् । एवं कफादिलक्षणमपि बोध्यम् ।

अधुना द्वंद्वजं लक्षयति ।

वातपित्ताज्ज्वरच्छर्दिमूर्छातीसारतृड्भ्रमैः ॥ ५० ॥
अस्थिभेदाग्निसदनतमकारोचकैर्युतः ।
करोति सर्वमंगं च दीप्तांगारावकीर्णवत् ॥ ५१ ॥
यं यं देशं विसर्पश्च विसर्पति भवेत्स सः ।
शांतांगारासितो नीलो रक्तो वाशु च चीयते ॥ ५२ ॥
अग्निदग्ध इव स्फोटैः शीघ्रगत्वाद्द्रुतं च सः ।
मर्मानुसारी वीसर्पः स्याद्वातोऽतिबलस्ततः ॥ ५३ ॥
व्यथेतांगं हरेत्संज्ञां निद्रां च श्वासमीरयेत् ।
हिध्मां च स गतोऽवस्थामीदृशीं लभतेनना॥ ५४ ॥
क्वचिच्छर्मारतिग्रस्तो भूमिशय्यासनादिषु ।
चेष्टमानस्ततः क्लिष्टो मनोदेहश्रमोद्भवाम् ॥ ५५ ॥
दुष्प्रबोधोऽश्नुते निद्रां सोऽग्निवीसर्प उच्यते।

वातपित्ताद्विसर्पो ज्वरादिभिर्युतः सकलमंगं च दीप्तांगारावकीर्णवज्ज्वलितांगारव्याप्तसदृशं करोति । यं यं च शरीरदेशं विसर्पो विसर्पति प्रसरति स स शांतांगारासितो नीलो रक्तो वा भवेत । तथा स विसर्पो द्रागेवाग्निदग्धइव स्फोटैश्चीयते व्याप्यते। स च विसर्पः शीघ्रगत्वात्तत्स्वभाववशान्मर्मानुसारी द्रुतं त्वरितं कृत्वा स्यात । तत एव च वातोऽतिबलो बलीयानंगं शरीरं व्यथेत् पीडयेत् । संज्ञां संविदं हरेन्नाशयेत् । निद्रां च हरेत् । श्वासमीरयेत कुर्यात् । तथा हिध्मां च । स विसर्पी पुरुष ईदृशीमवस्थां गतः प्राप्तश्चेतोऽनवस्यालक्षणयाऽरत्या ग्रस्तोऽभिभूतो न क्वचि-

द्रुमिशय्यासनादिषु शर्म सुखं लभते। अरतिग्रस्त इति हेतौ प्रथमा। अरतिग्रस्तत्वादित्यर्थः। एवं क्वचिदपि सुखालाभाद्भूम्यादिषु चेष्टमानः परिलुठंस्ततः क्लिष्टो मनसा कायेन च मनोदेहश्रमोद्भवां तद्वत्यां निद्रामश्नुते। किंभूतः। दुष्प्रबोधः। दुःखेन प्रबोधो निद्रापगमो यस्य स एवम्। एष चाग्याख्यो विसर्प उच्यते।

कफेन रुद्धः पवनो भित्त्वा तं बहुधा कफम्॥ ५६॥
रक्तं वा वृद्धरक्तस्य त्वक्सिरास्नावमांसगम्।
दूषयित्वा च दीर्घाणुवृत्तस्थूलखरात्मनाम्॥ ५७॥
ग्रंथीनां कुरुते मालां रक्तानां तीव्ररुग्ज्वराम्।
श्वासकासातिसारास्यशोषहिध्मावमिभ्रमैः॥ ५८॥
मोहवैवर्ण्यमूर्छांगभंगाग्निसदनैर्युताम्।
इत्ययं ग्रंथिवीसर्पः कफमारुतकोपजः॥ ५९॥

कफेन पवनो रुद्धस्तमेव कफं बहुधा भित्त्वा ग्रंथीनां मालां कुरुते। रक्तं च वृद्धरक्तस्य नरस्य दूषयित्वा ग्रंथीनां मालां कुरुते। किं भूतं रक्तम्। त्वक्सिरास्नावमांसगम्। किंभूतानां ग्रंथीनाम्। दीर्घाणुवृत्तस्थूलखरस्वभावानां तथा रक्तवर्णानाम्। किंभूतां मालाम्। तीव्ररुग्ज्वराम्। तीव्रौ रुग्ज्वरौ यस्यास्तां तथा श्वासादिभिर्युताम्। इत्ययमनंतरोक्तो ग्रंथिवीसर्प उच्यते। कफवातकोपजश्चायं वेद्यः।

कफपित्ताज्ज्वरः स्तंभो निद्रातंद्राशिरोरुजाः।
अंगावसादविक्षेपप्रलापारोचकभ्रमाः॥ ६०॥
मूर्च्छाग्निहानिर्भेदोऽस्थ्नां पिपासेंद्रियगौरवम्।
आमोपवेशनं लेपः स्रोतसां सच सर्पति॥ ६१॥
प्रायेणामाशये गृह्णन्नेकदेशं न चातिरुक्।
पिटकैरवकीर्णोऽतिपीतलोहितपांडुरैः॥ ६२॥
मेचकाभोऽसितस्निग्धो मलिनः शोफवान् गुरुः।
गंभीरपाकः प्राज्योष्मा स्पृष्टः क्लिन्नोऽवदीर्यते॥ ६३॥
पंकवच्छीर्णमांसश्च स्पृष्टस्नायुसिरागणः।
शवगंधिश्च वीसर्पं कर्दमाख्यमुशंति तम्॥ ६४॥

कफपित्तात्कर्दमाख्यो जायते। तत्र च ज्वरादयः स्युः। स च विसर्पः प्रायेण बाहुल्येनामाशये नाभिस्तनांतरमध्ये एकदेशं गृह्णन्नाक्रमन्ननंतरं सर्पति व्याप्नोति। न चातिरुक् स्यात्। तथा पिटकैरवकीर्णो व्याप्तः स्यात्। किंभूतैः। अतिपीतलोहितपांडुरैः। तथा मेचकाभादिकः स्यात्। मेचको मयूरकंठसदृशो वर्णः। तं तादृशं विसर्पं कर्दमाख्यं कर्दमसंज्ञमुशंति। मुनयइति शेषः।

सर्वजो लक्षणैः सर्वैः सर्वधात्वतिसर्पणः।

सर्वैस्त्रिभिर्दोषैर्जातः सर्वजः सन्निपातोद्भवो वीसर्पः सर्वैर्लक्षणैरुपलक्षितः। स च सर्वान् धातूनतिशयेन सर्पति सर्वधात्वतिसर्पणः स्यात्।

बाह्यहेतोःक्षतात्क्रुद्धः सरक्तं पित्तमीरयन् ॥ ६५ ॥
विसर्पं मारुतः कुर्यात् कुलत्थसदृशैश्चितम्।
स्फोटैः शोफज्वररुजादाहाढ्यं श्यावलोहितम् ॥ ६६ ॥

मारुतो वातः क्षताद्बाह्यकारणात्क्रुद्धः सन् विसर्पं कुर्यात्। किं कुर्वन्। पित्तं सह रक्तेन प्रेरयन्। तथा स्फोटैः पिटकैश्चितं व्याप्तम्। किंभूतैः। कुलत्थसदृशैः। तथा शोफादिभिराढ्यमतिशयेन युतम्। तथा श्यावलोहितं वर्णेन।

पृथग्दोषैस्त्रयः साध्या द्वंद्वजाश्चानुपद्रवाः।
असाध्यौ क्षतसर्वोत्थौ सर्वे चाक्रांतमर्मकाः ॥ ६७ ॥
शीर्णस्नायुसिरामांसाः प्रक्लिन्नाः शवगंधयः।

पृथग्दोषैर्वातपित्तकफैः केवलैस्त्रयो विसर्पाः साधयितुं शक्याः। द्वंद्वजाश्चानुपद्रवाः कार्श्यवैवर्ण्यज्वरादिभिरुपद्रवै रहितास्त्रयः साध्याः। क्षतसर्वोत्थौ द्वौ विसर्पावसाध्यौ। तथाक्रांतमर्माणः सर्वे विसर्पाश्चाक्रांतमर्मकाश्चासाध्याः। तथा शीर्णानि स्नायुसिरामांसानि येस्तेऽप्यसाध्याः। तथा प्रकर्षेणातिशयेन क्लिन्नास्तथा शवगंधयः कुणपगंधतुल्या येऽतेऽप्यसाध्याः। शवस्येव गंधो येषामित्युपमानाच्चेति गंधस्येदादेशः।

इति श्रीमृगांकदत्तपुत्रश्रीमदरुणदत्तविरचितायामष्टांगहृदयटीकायां निदानस्थाने पांडुकामलाशोफविसर्पनिदानंनाम त्रयोदशोऽध्यायः॥ १३ ॥

चतुर्दशोऽध्याय.

विसर्पनिदानादनंतरं तुल्यहेत्वादित्वात्कुष्ठनिदानमारभ्यते ।

अथातः कुष्ठश्वित्रकृमिनिदानं व्याख्यास्यामः ।
मिथ्याहारविहारेण विशेषेण विरोधिना ।
साधुनिंदावधान्यस्वहरणाद्यैश्च सेवितैः ॥ १ ॥
पाप्मभिः कर्मभिः सद्यः प्राक्तनैः प्रेरिता मलाः ।
सिराः प्रपद्य तिर्यग्गास्त्वग्लसीकासृगामिषम् ॥ २ ॥
दूषयंति श्लथीकृत्य निश्चरंतस्ततो बहिः ।
त्वचः कुर्वंति वैवर्ण्यं दुष्टाः कुष्ठमुशंति तत् ॥ ३ ॥

मिथ्याहारादिना तथा साधुनिंदावधादिभिः पाप्मभिः कर्मभिः सद्यः सेवितैरनुष्ठितैः प्राक्तनैर्वाऽन्यजन्माचरितैः । सेवितग्रहणेन सातत्यानुष्ठानं द्योतयति । तेन कदाचित्करणत्वमेषां न कुष्ठहेतुत्वमिति गम्यते । तैस्तथाभूतैः कर्मभिर्मिथ्याहारादिना प्रेरिता दुष्टा मला वातपित्तकफाः शिरास्तिर्यग्गामिनीः प्रपद्याश्रित्य त्वग्लसीकासृगामिषं दूषयंति । तदेव च त्वगादिकं शिथिलीकृत्य ततोऽनंतरं बहिर्निश्चरंतो बाह्यदेशे प्रसरंतस्त्वचो वैवर्ण्यं कुर्वंति । तत्कुष्ठमुशंति मुनय इति शेषः ।

कुतोऽस्य रोगस्य कुष्ठमिति संज्ञेत्याह ।

कालेनोपेक्षितं यस्मात्सर्वं कुष्णाति तद्वपुः ।
प्रपद्य धातून्व्याप्यांतः सर्वान् संक्लेद्य चावहेत् ॥ ४ ॥
सस्वेदक्लेदसंकोथान् कृमीन्सूक्ष्मान्सुदारुणान् ।
रोमत्वक्स्नायुधमनीतरुणास्थीनि यैः क्रमात् ॥ ५ ॥
भक्षयेच्छ्वित्रमस्माच्च कुष्ठबाह्यमुदाहृतम् ।

यतोऽस्माद्धेतोरुपेक्षितमनुपक्रांतं सत् कालेन सर्वं वपुः शरीरं कुष्णाति तस्मात्तत्कुष्ठमित्युच्यते । तच्च कुष्ठं धातून्सर्वान्प्रपद्य प्राप्यानंतरमंतर्व्याप्य प्रकृतत्वात्तेषामेवांतरं व्याप्य तथा सर्वांस्तानेव धातून् संक्लेद्य संक्लेदयित्वा कृमीनावहेत्कुर्यात् । किंभूतान् । स्वेदादिभिर्युतान् । तथा सुदारुणान् दुश्चिकित्स्यान् । यैः कृमिभिस्तत्कुष्ठं लोमादीन् भक्षयेत् । श्वित्रस्ये-

दृग्रूपता न विद्यते या कुष्ठस्योक्ता । अस्माच्च कारणाच्छ्वित्रं कुष्ठबाह्यमुदाहृतम् । कुष्ठबाह्यं त्वग्गतमात्रमेवोक्तमित्यर्थः ।

कुष्ठानि सप्तधा दोषैः पृथङ्मिश्रैः समागतैः ॥ ६ ॥

कुष्ठानि सप्तधा सप्तप्रकाराणि । कथमित्याह । पृथग्वातपित्तकफैः । तैरेव च मिश्रैर्वातपित्ताभ्यां वातकफाभ्यां पित्तकफाभ्याम् । तैरेव दोषैः समागतैः संनिपतितैः ।

नन्वेवं सत्येकदोषजं द्विदोषजं कुष्ठं न सर्वं त्रिदोषजं स्यादित्याशंक्याह ।

सर्वेष्वपि त्रिदोषेषु व्यपदेशोऽधिकत्वतः ।

सर्वेष्वपि कुष्ठेषु त्रिदोषेषु संन्निपातजेष्वप्यधिकत्वेन व्यपदेशः । सन्निपातस्य समविषमात्मकत्वात् ।

अतआह ।

वातेन कुष्ठं कापालं पित्तादौदुंबरं कफात् ॥ ७ ॥
मंडलाख्यं विचर्ची च ऋक्षाख्यं वातपित्तजम् ।
चर्मैककुष्ठं किटिभ सिध्मालसविपादिकाः ॥ ८ ॥
वातश्लेष्मोद्भवा श्लेष्मपित्ताद्दद्रुशतारुषी ।
पुंडरीकं सविस्फोटं पामा चर्मदलं तथा ॥ ९ ॥
सर्वैः स्यात्काकणं पूर्वं त्रिकं दद्रुसकाकणम् ।
पुंडरीकर्क्षजिह्वे च महाकुष्ठानि सप्त तु ॥ १० ॥

वातोल्बणेन सन्निपातेन कपालं नाम कुष्ठं भवति । पित्तात्पित्ताधिकात्सन्निपातादौदुंबरं नाम कुष्ठं जायते। कफात् कफाधिकात्संनिपातान्मंडलाख्यं कुष्ठं जायते । तथा विचर्ची च कफादेवेतिचार्थः । ऋक्षाख्यं कुष्ठं वातपित्तजम् । ऋक्षजिह्वेव प्रकाशखरा आकृतिर्यस्य ऋक्षजिह्वस्य तथैवम् । वातपित्तोल्बणात्सन्निपाताज्जातम् । एवमग्रेपि योज्यम् । चर्मैककुष्ठकिटिभसिध्मालसविपादिका वातश्लेष्मोद्भवाः श्लेष्मपित्ताद्दद्रुशतारुषी द्वे कुष्ठे । न केवलं दद्रुः शतारुश्च श्लेष्मपित्तात् । यावत्पुंडरीकं तथा विस्फोटस्तथा पामा तथा चर्मदलं जायते । सर्वैस्त्रिभि-

रेव समैर्दोषैः काकणं नाम कुष्ठमुत्पद्यते। एवमेतान्यष्टादश कुष्ठानि भवंति । पूर्वं त्रिकं कपालोदुंबरमंडलाख्यं तथा दद्रुः काकणं पुंडरीकमृक्षजिह्वं चेति महाकुष्ठानि सप्त स्युः ।

अतिश्लक्ष्णखरस्पर्शस्वेदास्वेदविवर्णताः ।
दाहः कंडूस्त्वचि स्वापस्तोदः कोठोन्नतिः श्रमः॥११॥
व्रणानामधिकं शूलं शीघ्रोत्पत्तिश्चिरस्थितिः ।
रूढानामपि रूक्षत्वं निमित्तेऽल्पेऽपि कोपनम् ॥ १२ ॥
रोमहर्षोऽसृजः कार्ष्ण्यं कुष्ठलक्षणमग्रजम् ।

अतिश्लक्ष्णादिकं कुष्ठलक्षणमग्रजं प्राग्रूपमित्यर्थः ।
अधुनैतेषां लक्षणान्याह ।

कृष्णारुणकपालाभं रूक्षं सुप्तं खरं तनु ॥ १३ ॥
विस्तृतासमपर्यंतं दूषितैर्लोमभिश्चितम् ।
तोदाढ्यमल्पकंडूकं कापालं शीघ्रसर्पि च ॥ १४ ॥

कृष्णारुणकपालाभमित्यादिकं कापालस्य लक्षणम् ।

पक्वोदुंबरताम्रत्वग्रोमगौरसिराचितम् ।
बहलं बहुलक्लेदं रक्तं दाहरुजाधिकम् ॥ १५ ॥
आशूत्थानावदरणक्रिमि विद्यादुदुंबरम् ।

पक्वोदुंबरताम्रेत्यादिकमुदुंबरस्य लक्षणम् ।

स्थिरं स्त्यानं गुरु स्निग्धं श्वेतरक्तमनाशुगम् ॥१६॥
अन्योन्यसक्तमुत्सन्नं बहुकंडूस्रुतिक्रिमि ।
श्लक्ष्णपीताभपर्यंतं मंडलं परिमंडलम् ॥ १७ ॥

स्थिरं स्त्यानमित्यादिकं मंडलस्य लक्षणम् ।

सकंडूपिटिकाश्यावा लसीकाढ्या विचर्चिका।

सकंडूपिटिकेत्यादिकं विचर्चिकाया लक्षणम् ।

परुषं तनु रक्तांतमंतः श्यावं समुन्नतम् ॥ १८ ॥

सतोददाहरुक्क्लेदं कर्कशैः पिटिकैश्चितम् ।
ऋक्षजिह्वाकृतिप्रोक्तमृक्षजिह्वं बहुक्रिमि ॥ १९ ॥

परुषमित्यादिकं ऋक्षजिह्वस्य लक्षणम् ।

हस्तिचर्मखरस्पर्शं चर्म

हस्तिचर्मखरस्पर्शं चर्माख्यं कुष्ठम् ।

एकाख्यं महाश्रयम् ।
अस्वेदं मत्स्यशकलसंनिभम्

एकसंज्ञं कुष्ठं महाश्रयं विस्तीर्णाशयम् । तथा अस्वेदं स्वेदरहितम् । तथा मत्स्यशकलसंनिभं मत्स्यत्वक्खंडसदृशम् । सुश्रुते त्वेककुष्ठस्यैवं लक्षणमभ्यधायि । कृत्स्नो देहो यस्य रक्तोऽरुणो वा तदेकाख्यं कुष्ठमाहुः । सकुष्ठमिति । खरनादेऽप्युक्तम् । महदस्वेदनं मत्स्यशकलाकारमेकजमिति ।

किटिभं पुनः ॥ २० ॥
रूक्षं किणखरस्पर्शं कंडूमत्परुषासितम् ।

किटिभं तु रूक्षं किणखरस्पर्शं कंडूमत्परुषासितम् ।

सिध्मं रूक्षं बहिः स्निग्धमंतर्घृष्टं रजः किरेत् ॥ २१ ॥
श्लक्ष्णस्पर्शं तनु श्वेतताम्रं दौग्धिकपुष्पवत् ।
प्रायेण चोर्ध्वकाये स्यात्

सिध्मं नाम कुष्ठं बहीरूक्षं । अंतः स्निग्धं घृष्टं सद्रजः किरेत्क्षिपेत् । तथाश्लक्ष्णस्पर्शम् । तथा तनु । वर्णेन श्वेतताम्रं दौग्धिकपुष्पवदलाबुकुसुमाभम् । तच्च प्रायेण बाहुल्येनोर्ध्वकाये स्यात् । खरनादेऽप्युक्तम् । अलाबुपुष्पवत्सिध्म घृष्टं यच्चोद्गमेद्रज इति ।

गंडैः कंडूयुतैश्चितम् ॥ २२ ॥
रक्तैरलसकम्

अलसकं नाम कुष्ठं गंडैरक्तवर्णैः कंडूयुतैश्च व्याप्तं भवेत् ।

पाणिपाददार्यो विपादिकाः ।
तीव्रार्त्यो मंदकंड्वश्च सरागपिटिकाचिताः ॥ २३ ॥

विपादिकाः पाणिपाददार्यः स्युः । तथा तीव्रार्त्योऽत्यंतपीडया युताः। तथा परे मंदकंड्वोऽल्पखर्जूकाः । तथा सरागपिटिकाचिताश्च । पाणिपादौ दारयंतीति कर्मण्यणंतान्ङीप् ।

दीर्घप्रताना दूर्वावदतसीकुसुमच्छविः ।
उत्सन्नमंडला दद्रूः कंडूमत्यनुषंगिणी ॥ २४ ॥

दूर्वावद्दीर्घप्रताना दद्रूः । तथा अतसीपुष्पाभा । तथोत्सन्नमंडला च । तथा कंडूमती । तथा अनुषंगिणी प्रसक्तानुप्रसक्त्या संश्लेषवती शरीरमनुधावती ।

स्थूलमूलं सदाहार्ति रक्तश्यावं बहुव्रणम् ।
शतारुः क्लेदजं त्वाढ्यं प्रायशः पर्वजन्म च ॥ २५ ॥

शतारुर्नाम कुष्ठं स्थूलमूलादिलक्षणं यावत् । प्रायशः पर्वजन्म चेति ।

रक्तांतमंतरा पांडु कंडूदाहरुजान्वितम् ।
सोत्सेधमाचितं रक्तैः पद्मपत्रमिवांशुभिः ॥ २६ ॥
घनभूरिलसीकासृक्प्रायमाशु विभेदि च ।
पुंडरीकम्

पुंडरीकं नाम कुष्ठम् रक्तपर्यंतम् । तथांऽतरामध्येपांडु। तथा कंडूदाहरुजायुतं तथोन्नतियुक्तम् । तथा रक्तैरंशुभिः सूक्ष्मरेखाभिरिवाचितं व्याप्तम् । पद्मपत्रमिव । तथा घनभूरिलसीकासृक्प्रायम् । आशु च विभेदि ।

तनुत्वग्भिश्चितं स्फोटैः सितारुणैः ॥ २७ ॥
विस्फोटम्

विस्फोटं नाम कुष्ठं तनुत्वग्भिः स्फोटैश्चितं व्याप्तम् । किंभूतैः सितारुणैः श्वेतलोहितैः ।

पिटिकाः पामा कंडूक्लेदरुजाधिकाः।
सूक्ष्माः श्यावारुणा बह्वः प्रायः स्फिक्पाणिकूर्परे ॥ २८ ॥

पिटिकाः कंडूक्लेदरुजाधिकाः पामेत्युच्यते। किंभूताः। सूक्ष्माः श्यावारुणा बह्वश्च प्रायो बाहुल्येन सा च पामा स्फिजोः पाण्योः कूर्परयोश्च स्यात्।

सस्फोटमस्पर्शसहं कंडूषातोददाहवत्।
रक्तं दलच्चर्मदलम्

चर्मदलं नाम कुष्ठं स्फोटवत् तथा स्पर्शाक्षमम्। तथा कंड्वादियुतम्। तथा रक्तं वर्णेन। तथा दलत् स्फुटत्।

काकणं तीव्रदाहरुक् ॥ २९ ॥
पूर्वं रक्तं च कृष्णं च काकणंतीफलोपमम्।
कुष्ठलिंगैर्युतं सर्वैर्नैकवर्णं ततो भवेत् ॥ ३० ॥

काकणं नाम कुष्ठं तीव्रदाहरुक्। तथा पूर्वं प्रथमं रक्तं तथा कृष्णं काकणंतीफलोपमं गुंजाफलसदृशं। ततोऽनंतरं सर्वैः कुष्ठलिंगैर्युतम्। नैकवर्णमपि तु श्वेतपीतादिवर्णमपि स्यादित्यर्थः। सुश्रुते तु मंडलशतारुविषादिकालसकचर्मदलविस्फोटाख्यानि नोदितानि। स्थूलारुष्कमहाकुष्ठपरीसर्पविसर्पराकसारुणाख्यानि तत्रोक्तानि। एषां च तल्लक्षणम्। यत्र स्थूलमूलान्यरूंषि जायंते संधिषूग्राणि तत् स्थूलारुष्कं कुष्ठम्। उत्पद्यंते सर्वदेहे महाख्ये त्वक्संकोचस्वापतोदांगसादाः। यस्मिन् दीर्घाः स्फोटिकाः स्रावन्त्यः संसर्पयुस्तं परीसर्पमाहुः। तुल्यः सर्पेणाशु यो विसर्पेण शीघ्रं त्वग्रक्तादीन् व्याप्य स स्याद्विसर्पः। कृत्स्ने देहे स्फोटिकाः स्रावहीनाः कंडूप्राया राकसास्ताः प्रदिष्टाः। अरुणानि तनूनि विसर्पीणि तापयुतान्यरुणानीति। तदेतेषु कुष्ठभेदेषु यथा नामविपर्ययस्तथा लक्षणविपर्ययोऽपि किंत्वेतेऽपि कुष्ठभेदा दृश्यंत एवेत्येतदपि लक्षणमादरणीयमेवेति मन्यामहे। कुष्ठेष्वित्यादि कुष्ठेषु दोषजेषु सत्स्विदं वाताधिकं कुष्ठमिदं पित्ताधिकं कुष्ठमिदं कफाधिकं कुष्ठमिति कथं ज्ञातव्यमित्याह।

दोषभेदीयविहितैरादिशेल्लिङ्गकर्मभिः।

कुष्ठेषु दोषोल्बणताम्

कुष्ठेषु दोषोल्बणतां दोषाधिक्यं दोषभेदीयविहितैर्यथास्वं लिंगकर्मभिरादिशेत्। लिंगानिच तानि कर्माणिच लिंगकर्माणि यथा वायोः स्रंसादीनि पित्तस्य रागदाहादीनि श्लेष्मणः स्नेहकाठिन्यादीनि यथायथमात्मीयैरेव कर्मभिर्यतस्ते लिंग्यंते लक्ष्यंते ततस्तेषां दोषाणां कर्माण्येवलिंगान्युच्यंते। अत एव च स्रंसादीनि कर्माणि दोषाणामुक्तेदमनंतरमुवाच। इत्यशेषामयव्यापि यदुक्तं दोषलक्षणं दर्शनाद्यैरवहितस्तत्सम्यगुपलक्षयेदिति।

सर्वदोषोल्बणं त्यजेत् ॥ ३१ ॥
रिष्टोक्तं यच्च यच्चास्थिमज्जशुक्रसमाश्रयम्।

सर्वदोषोल्बणं संनिपातजं कुष्ठं त्यजेन्नचिकित्स्येत्। रिष्टोक्तमिति। यच्चविकृतिविज्ञानीये कथितं कुष्ठं विशीर्यमाणांगमित्यादि तच्चनोपक्रमेत्। यच्च कुष्ठमस्थिमज्जशुक्रसमाश्रयं तच्च त्यजेत्।

याप्यं मेदोगतम्

मेदोगतं कुष्ठं याप्यं पथ्यादिना यापयितुं शक्यम्।

कृच्छ्रं पित्तद्वंद्वास्रमांसगम् ॥ ३२ ॥

पित्तस्य द्वंद्वं पित्तद्वंद्वम्। पित्तद्वंद्वजं तथा रक्तगं मांसगं च कुष्ठं कृच्छ्रं कृच्छ्रसाध्यम्।

अकृच्छ्रं कफवाताढ्यं त्वक्स्थमेकमलं च यत्।

कफवाताढ्यमकृच्छ्रं सुखसाध्यम्। तथा त्वक्स्थं तथा एकदोषाधिकं च यत्कुष्ठं तच्च सुखसाध्यम्।

तत्र त्वचि स्थिते कुष्ठे तोदवैवर्ण्यरूक्षताः ॥ ३३ ॥
स्वेदस्वापश्वयथवः शोणिते पिशिते पुनः।
पाणिपादाश्रिताः स्फोटाः क्लेदः संधिषु चाधिकम् ॥ ३४ ॥
कौण्यं गतिक्षयोंगानां दलनं स्याच्च मेदसि।
नासाभंगोऽस्थिमज्जस्थे नेत्ररागः स्वरक्षयः ॥ ३५ ॥

क्षते च कृमयः शुक्रे स्वदारापत्यबाधनम् ।

तत्र तेषु कुष्ठेषु मध्ये त्वचि प्राप्ते कुष्ठे तोदादयः स्युः । रक्तस्थे कुष्ठे स्वेदाद्याः स्युः मांसस्थे कुष्ठे पाणिपादाश्रिताः स्फोटाः स्युः । संधिषु चातिशयेन क्लेदो भवति। मेदसि स्थिते कुष्ठे कौण्यं कुणिता तथा गतिक्षयः। अंगानां दलनं छेदनमिव स्यात् । अस्थिमज्जस्थे कुष्ठे नासाया घ्राणस्यभंगस्तथा नेत्रयो रागः स्वरस्य च क्षयः स्यात्। क्षते च कृमयः स्युः। शुक्रस्थे कुष्ठे दाराणामपत्यानां च बाधनमुपद्रवैः स्वेदादिभिः पीडनं स्यात् ।

यथापूर्वं च सर्वाणि स्युर्लिंगान्यसृगादिषु ॥ ३६ ॥

असृगादिषु धातुषु कुष्ठाक्रांतदेहानां नराणां यानि लिंगान्युक्तानि तानि यथापूर्वं स्युः । यथा स्वेदादीनि रक्तस्थे कथितानि पाण्याद्याश्रिताः स्फोटादयश्च मांसस्थे स्युः । एवं मेदःप्रभृतिषु योज्यम् । एवं च स्वेदस्वापादीनि सर्वाण्यपि शुक्रस्थे कुष्ठे दाराणामपत्यानां च स्युरिति यथापूर्वशब्दस्यार्थः ।

कुष्ठनिदानादनंतरं श्वित्रस्योच्यते कुष्ठश्वित्रयोरेककारणत्वादत एवाह ।

कुष्ठैकसंभवं श्वित्रं किलासं दारुणं च तत् ।
निर्दिष्टमपरिस्रावि त्रिधातूद्भवसंश्रयम् ॥ ३७ ॥

कुष्ठानामेकः समानः संभवो यस्य तच्छ्वित्रं कुष्ठैकसंभवं किलासं दारुणं च तन्निर्दिष्टं न केवलं श्वित्रमिति । तच्चापरिस्रावि न कुष्ठवत् स्रवति। उद्भवो जन्म। संश्रय आश्रयः । उद्भवश्च संश्रयश्च उद्भवसंश्रयौ। धातुशब्देनोभयं परिगृह्यते। वातादयस्त्रयोदोषास्तथारक्तादयस्त्रयो धातवः। धातवश्च धातवश्च धातवः । त्रयो धातवो यथाक्रममुद्भवसंश्रयौ यस्य तत्त्रिधातूद्भवसंश्रयम् ।

वाताद्रूक्षारुणं पित्तात्ताम्रं कमलपत्रवत् ।
सदाहं रोमविध्वंसि कफाच्छ्वेतं घनं गुरु ॥ ३८ ॥
सकंडु च क्रमाद्रक्तमांसमेदःसु चादिशेत् ।

वाताद्रूक्षारुणं श्वित्रं स्यात् । पित्तात्कमलपत्रमिव ताम्रं वर्णेन तथा

सदाहम्। तथा रोमविध्वंसि रोमशातनस्वभावम्। कफाच्छ्वेतम्। तथा घनम्। तथा गुरु अंगेनानुभूयते। तथा सह कंड्वा वर्तत इति सकंडु। क्रमाद्यथाक्रमं वाताद्युद्भवं श्वित्रं रक्तमांसमेदःसु चादिशेत्। तत्र वातोद्भवं श्वित्रं रक्ताश्रयम्। पित्तोद्भवं मांसाश्रयम्। मेदोधात्वाश्रयं कफोद्भवमिति क्रमशब्दस्यार्थः।

वर्णेनैवेदृगुभयं कृच्छ्रं तच्चोत्तरोत्तरम् ॥ ३९ ॥

एवेति चार्थे। उभयं दोषोद्भवं रक्ताद्याश्रयं श्वित्रं वर्णेनेदृगरुणं ताम्रं श्वेतं यथाक्रमम्। न पुनर्वाताद्युद्भवत्वादन्यवर्णं रक्तादिसंश्रयत्वादन्यवर्णमित्यर्थः। तच्च श्वित्रं वातोद्भवं रक्तसंश्रयं चोत्तरोत्तरं कृच्छ्रसाध्यमादिशेदिति प्रकृतम्। रक्ताश्रयाद्वातजात्कृच्छ्रान्मांसाश्रयं पित्तजं कृच्छ्रतरं ततोपि मेदःसंश्रितं कफजं कृच्छ्रतममिति।

अधुना साध्यासाध्यविभागार्थमाह।

अशुक्लरोमाबहुलमसंसृष्टं मिथो नवम्।
अनग्निदग्धजं साध्यं श्वित्रं वर्ज्यमतोन्यथा ॥ ४० ॥
गुह्यपाणितलोष्ठेषु जातमप्यचिरंतनम्।

अशुक्लरोम यच्छ्वित्रं। तथा अबहुलमघनं तथा मिथः परस्परमसंसृष्टममिलितं तथा नवमवर्षातिक्रांतं तथा अनग्निदग्धजमग्निदग्धजं यन्नभवति तच्च साध्यम्। वर्ज्यमतोन्यथा शुक्लरोम श्वित्रं बहुलं तथा परस्परसंसृष्टं तथा चिरकालोत्पन्नमग्निदग्धजं च तच्चासाध्यम्। गुह्यपाणितलोष्ठेषु जातमचिरंतनमप्यचिंत्यप्रभावत्वेन वर्ज्यम्।

स्पर्शैकाहारशय्यादिसेवनात्प्रायशो गदाः ॥ ४१ ॥
सर्वे संचारिणो नेत्रत्वग्विकारा विशेषतः।

सर्वे रोगाः प्रायशो बाहुल्येन संचारिणः संचरणशीलाः। कुतः। एके च ते आहारशय्यादयश्चैकाहारशय्यादयः। आदिशब्देनाऽऽसनादीनां ग्रहणम्। स्पर्शः संश्लेषः। स्पर्शश्च एकाहारशय्यादयश्च तेषां सेवनं भजनं तस्मात्। नेत्रे च त्वक् च नेत्रत्वक् तत्र विकारा गदास्ते विशेषेण संचारिणः।

अधुना क्रमप्राप्तान् कृमीनधिकृत्याह ।

कृमयस्तु द्विधा प्रोक्ता बाह्याभ्यंतरभेदतः ॥ ४२ ॥

कृमयो द्विधा प्रोक्ताः। मुनिभिरितिशेषः । तुरवधारणे द्विधैवेत्यर्थः । कथमित्याह । बाह्याभ्यंतरभेदतः । एके बाह्या ये केशवस्त्रादिजा यूकालिक्षादयः । अन्येऽतरा यथांत्रादादयः । जन्मभेदेन चतुःप्रकाराः । कथमित्याह ।

बहिर्मलकफासृग्विड्जन्मभेदाच्चतुर्विधाः ।
नामतो विंशतिविधाः

बहिर्मलजन्मानः केशवस्त्रेभ्यः शरीरबाह्येभ्य उत्पन्नवातथा कफजन्मानो रक्तजन्मानो विड्जन्मानश्चेति चतुर्धा । विट् पुरषं । नामतो नामभेदात्कृमयो विंशतिप्रकाराः ।

बाह्यास्तत्रासृगुद्भवाः ॥ ४३ ॥
तिलप्रमाणसंस्थानवर्णाः केशांबराश्रयाः ।
बहुपादाश्च सूक्ष्माश्च यूका लिक्षाश्च नामतः ॥ ४४ ॥
द्विधा ते कोठपिटिकाकंडूगंडान् प्रकुर्वते ।

तत्र तेषु बाह्याभ्यंतरेषु कृमिषु मध्येऽसृगुद्भवा असृजा रक्तेन बाह्यमलरूपेणोत्पन्ना बाह्याः । ते च तिलानामिव प्रमाणसंस्थानवर्णा येषां ते एवम् । केशा वस्त्रं वाश्रयो येषां त एवम् । तथा बहुपादाः सूक्ष्माश्च । नामतो नाम्ना यूका लिक्षाश्चेति द्विधा । ते च । कोठादीन् विदधति ।

कुष्ठैकहेतवोंतर्जाःश्लेष्मजास्तेषु चाधिकम् ॥ ४५ ॥
मधुरान्नगुडक्षीरदधिसक्तुनवोदनैः ।

अंतर्जा आंतराः कृमयः कुष्ठैकहेतवः कुष्ठेन सहैकस्तुल्यो हेतुर्निदानं मिथ्याहारविरुद्धभोजनादिकं येषां त एवम् । तेष्वेवांतर्जेषु कृमिषु मध्ये श्लेष्मजा अधिकमतिशयेन मधुरान्नादिभिः स्युः ।

रक्तजानां निदानविशेषो वक्ष्यमाण इति पुरीषोत्थांस्तावदाह ।

शकृज्जा बहुविड्धान्यपर्णशाकोल्लकादिभिः ॥ ४६ ॥

शकृज्जाः शकृदुद्भूतास्ते कुष्ठैकहेतुसामान्येऽप्यधिकं बहुविड्धान्यैर्यवमाषादिभिर्बहुविड्भिरेव पर्णशाकैः पालंक्यादिभिस्तपोलकादिभिः। उलकः स्वेदपर्यायः। अपरे तु उलुकादिभिरिति जगुः। उलुकं हरितावस्थंशिबीधान्यमिति व्याचक्षते।

कफादामाशये जाता वृद्धाः सर्पंति सर्वतः।
पृथुवध्रनिभाः केचित् केचिद्गंडूपदोपमाः ॥ ४७ ॥
रूढधान्यांकुराकारास्तनुदीर्घास्तथाणवः।
श्वेतास्ताम्रावभासाश्च नामतः सप्तधा तु ते ॥ ४८ ॥
अंत्रादा उदरावेष्टा हृदयादा महाकुहाः।
कुरवो दर्भकुसुमाः सुगंधास्ते च कुर्वते ॥ ४९ ॥
हृल्लासमास्यस्रवणमविपाकमरोचकम्।
मूर्छाच्छर्दिज्वरानाहकार्श्यक्षवथुपीनसान् ॥ ५० ॥

कफादामाशये जाता न पक्वाशये। तत्र हि पृथगध्येष्यते। पक्वाशये पुरीषोत्था इति। ते च वृद्धाः संतः सर्वतः सर्वस्मिन् शरीरे सर्पंति प्रसरंति। सर्वत इत्याद्यादित्वात्तसिः। पृथुवध्रनिभा इत्यादिना संस्थानकथनम्। श्वेता इत्यदिना वर्णकथनम्। नामतो नाम्ना च ते सप्तधा सप्तप्रकाराः। तुश्चार्थे। तान्येव सप्त नामान्याह। अंत्रादा इत्यादिना। अंत्राण्यदंतीत्यंत्रादाः। इत्यादीन्यर्थानुगतानि नामानि। कानिचिद् यादृच्छिकानि कुरव इत्यादीनि। ते च कफजाः कृमयो हृल्लासादिकं कुर्वंति।

अधुना रक्तजानाह।

रक्तवाहिशिरोत्थाना रक्तजा जंतवोऽणवः।
अपादा वृत्तताम्राश्च सौक्ष्म्यात्केचिददर्शनाः ॥ ५१ ॥
केशादा लोमविध्वंसा लोमद्वीपा उदुंबराः।
षट् ते कुष्ठैककर्माणः सहसौरसमातरः॥ ५२ ॥

रक्तजाः कृमयो रक्तवाहिसिरोत्थानाः स्युः। तथा अपादा वृत्तास्ताम्रवर्णाश्च। सौक्ष्म्यात्सूक्ष्मत्वात्कारणात्केचिददर्शनाः प्रत्यक्षप्रमाणासमधिगम्याः कार्येणैवानुमीयंते। तेषां नामान्याह। केशादा लोमविध्वंसा लोमद्वीपा उदुंबरा इति। तथ सहसौरसमातरः। सह सौरसमातृभ्यां वर्तंत

इति सहसौरसमातरः । सौरसमातृसंज्ञं नामद्वयम् । एवं षडेते रक्तजाः कृमयः । अन्येत्वेवं पठंति । सहजा रसमातर इति । सह शरीरेण जायंत इति सहजाः । रसो माता जननी येषां तत्प्रभवत्वात्ते रसमातर इति । कुष्ठेन सहैकं कर्म रोमहर्षकंडूतोदादिकं केशलोमध्वंसादिकं त्वक्सिरास्नायुमांसतरुणास्थिभक्षणं वा येषां त एवम् ।

पक्वाशये पुरीषोत्था जायंतेऽधोविसर्पिणः ।
वृद्धास्ते स्युर्भवेयुश्च ते यदाऽऽमाशयोन्मुखाः ॥५३॥
तदास्योद्गारनिःश्वासा विड्गंधानुविधायिनः ।
पृथुवृत्ततनुस्थूलाः श्यावपीतसितासिताः ॥ ५४ ॥
ते पंच नाम्ना कृमयः ककेरुकमकेरुकाः ।
सौसुरादाः सलूनाख्या लेलिहा जनयंति च ॥ ५५ ॥
विड्भेदशूलविष्टंभकार्श्यपारुष्यपांडुताः ।
रोमहर्षाग्निसदनगुदकंडूर्विनिर्गमात् ॥ ५६ ॥

पुरीषोत्थाः पक्वाशय एव जायंते । पुरीषस्य पक्वाशयस्थत्वात् । ते चाधोविसर्पिणः स्युर्नोर्ध्वगाः । वृद्धाः संतो वृद्धिं गता यदाऽऽमाशयोन्मुखास्ते स्युस्तदाऽस्य कृमिमतो रोगिण उद्गारनिःश्वासा विड्गंधानुविधायिनः पुरीषगंधानुकारिणो भवेयुः । तथा ते पृथुवृत्ततनुस्थूलाः संस्थानेन श्यावपीतसितासितावर्णेन । तथा नाम्ना पंच संख्यया। तान्येव नामान्याह । ककेरुकेत्यादिना । ते च विनिर्गमाद्धेतोर्विड्भेदादीन् जनयंति ।

इति श्रीमृगांकदत्तपुत्रश्रीमदरुणदत्तविरचितायामष्टांगहृदयटीकायां सर्वांगसुंदराख्यायां निदानस्थाने कुष्ठश्वित्रकृमिनिदानं नाम चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥ ॥ ७३ ॥ ॥ ७२ ॥

पंचदशोऽध्यायः

कुष्ठनिदानानंतरं वातव्याधिनिदानमारभ्यते। वातरोगाणां कुष्ठवद्बहुप्रकारत्वाद्विविधदुःखदायित्वाच्चेत्यतआह ।

अथातो वातव्याधिनिदानं व्याख्यास्यामः ।
सर्वार्थानर्थकरणे विश्वस्यास्यैककारणम् ।
अदुष्टदुष्टः पवनः शरीरस्य विशेषतः ॥ १ ॥

अर्थाश्चानर्थाश्चार्थानर्थाः शुभाशुभाः।सर्वे च ते ऽर्थानर्थाश्च सर्वार्थानर्थास्तेषां करणं निर्वृत्तिस्तस्मिन् विश्वस्य जगत एकं प्रधानं कारणं वातः।किंभूतः।अदुष्टो यथाक्रमं सर्वार्थकरणे जगतःस्थितिलक्षणे वायुःप्रधानं कारणम् सर्वानर्थकरणे जगदुत्पत्तिविनाशकरणलक्षणे दुष्टः पवनः प्रधानो हेतुः। शरीरस्य पुनर्विशेषतोऽतिशयेनार्थानर्थकरणे प्रधानं कारणमिति शेषः । पंचधात्वं गतेन प्राणादितया शरीरजननाद्धारणाच्च। अतस्तददुष्टौ यतितव्यमिति संबंधः ।

कथं वायुः कारणमित्यवगम्यत इत्याह ।

स विश्वकर्मा विश्वात्मा विश्वरूपः प्रजापतिः ।
स्रष्टा धाता विभुर्विष्णुः संहर्ता मृत्युरंतकः ॥ २ ॥
तददुष्टौ प्रयत्नेन यतितव्यमतः सदा ।

यतोऽसौ वायुर्विश्वकर्मा विश्वानि शरीरजननवर्धनधारणभंजनशोषणादीन्यर्थानर्थकरणानि कर्माणि यस्य स विश्वकर्मा । कस्माद्विश्वकर्मेत्याह । विश्वात्मा विश्वेषां शुभानामात्मा हेतुः । हेत्वर्थोऽत्रात्मशब्दः। ननु विश्वात्मेति कथं ज्ञायत इत्याह । विश्वरूप इति । यतो विश्वं रूपं बाह्याध्यात्मिकं स्वभावाख्यं यस्य स एवम् । तथा प्रजापतिः प्रजानां पालकः। तथा स्रष्टा प्रकृतत्वाद्विश्वस्य। तथा धाता विश्वस्य धारकः। तथा हि बाह्यो लोको वायुमंडलेन धार्यते। सत्यलोकोऽपि प्राणापानादिभिः। कस्माद्विश्वरूपः। यस्माद्विभुः । अतस्तदर्थानर्थकरणे प्रभुरित्यर्थः । कस्मात्प्रजापतिः। यस्माद्विष्णुर्व्यापी। विष्लृव्याप्तावित्यस्यौणादिके क्नुप्रत्यये विष्णुशब्दः । संहर्ता बाह्याध्यात्मिकसर्गसंहरणात् । मृत्युर्यमरूपस्तत्का-

र्थकरणात्। तथांऽतको यमो मारक एव साक्षात्। यतश्चैवमतस्तदुष्टौ तस्याप्रकोपे सदा सर्वकालं यतितव्यम्।

तस्योक्तं दोषविज्ञाने कर्म प्राकृतवैकृतम् ॥ ३ ॥
समासाद्व्यासतो दोषभेदीये नाम धाम च।
प्रत्येकं पंचधा चारो व्यापारश्चेति

तस्य पवनस्य कर्मोक्तम्। क। दोषविज्ञाने दोषविज्ञानीयाध्याये। किंभूतं कर्म। प्राकृतवैकृतम्। प्रकृतौभवं प्राकृतं स्वाभाविकमुत्साहोच्छ्वासादिलक्षणम्। वैकृतं तु वृद्धस्तु कुरुतेऽनिलः। कार्श्यकार्ष्ण्योष्णेत्यादिग्रंथनिर्दिष्टम्। एतत्समासात्संक्षेपतो वायोः कर्म। व्यासतो विस्तरतः पुनर्दोषभेदीये नाम धाम चोक्तमित्यनुवर्तनीयम्। प्रत्येकं पंचधा। एकमेकं प्रति प्रत्येकं नाम धाम च। प्राणादिभेदेन नाम पंचधा। धाम स्थानमपि पंचधा मूर्धादिभेन। प्राणस्य मूर्धा स्थानम्। प्राणोऽत्र मूर्धग इति वचनात्। तथा उरः स्थानमुदानस्येति। तथा व्यानो हृदि स्थित इति। तथा समानोऽग्निसमीपस्थ इति। तथाऽपानोऽपानग इति। तथा चारोऽपि पंचधा। चरणं चारो गतिः। तथा चोक्तम्। प्राण उरःकंठचरः। उदानो नासानाभिगलचरः। व्यानः कृत्स्नदेहचरः। समानः कोष्ठचरः। अपानो बस्तिमेढ्रोरुगोचर इति। व्यापारोऽपि वायोः प्राणादिभेदेन पंचधा। तत्रप्राणस्य व्यापारो बुद्धिहृदयेंद्रियचित्तधृगित्यादिः। उदानस्य व्यापारो वाक्प्रवृत्तिरित्यादिः। व्यानस्यव्यापारो गत्यपक्षेपणोत्क्षेपणादिकः। समानस्य व्यापारोन्नग्रहणादिकः। अपानस्य व्यापारः शुक्रार्तवादीनां निष्क्रमणरूपः। एवं विस्तरेण दोषभेदीये वातः प्राणादिभेदेन पंचधा नामभिरुक्तः।

इहवैकृतम् ॥४॥
तस्योच्यते विभागेन सनिदानं सलक्षणम्।

इहास्मिन्नध्याये तस्य वातस्य वैकृतं कर्म विभागेन पृथग्रूपतयोच्यते। किंभूतम्। सनिदानं सलक्षणं सह निदानेन सनिदानं तथा सह लक्षणेन सलक्षणम्।

वायोश्चोभयथापि कोपः संभवति तमिदानीं दर्शयन्नाह ।

धातुक्षयकरैर्वायुः कुप्यत्यतिनिषेवितैः ॥ ५ ॥
चरन् स्रोतःसु रिक्तेषु भृशं तान्येव पूरयन् ।
तेभ्योऽन्यदोषपूर्णेभ्यः प्राप्य वाऽऽवरणं बली ॥ ६ ॥

धातुक्षयकरैराहारविहारादिभिरतिनिषेवितैरतिमात्रसेवितैश्चिरकालसेवितैश्च पवनः कुप्यति । किंकुर्वन् । स्रोतःसु रिक्तेषु चरन् । धातुक्षयं करोति सेवनाद्यतस्तदानीं स्रोतसां शून्यता भवति । तथाभूतेषु स्रोतःसु प्रभंजनस्तदंतःप्रवेशात्तान्येव स्रोतांसि रिक्तानि भृशं पूरयन्नेवं धातुक्षयात् कुप्यति मरुत् । तथा तेभ्यः स्रोतोभ्योन्यदोषपूर्णेभ्य आवरणं प्राप्य बली वायुरेवं वा कुप्यति ।

तत्र पक्वाशये क्रुद्धः शूलानाहांत्रकूजनम् ।
मलरोधाश्मवर्ध्मार्शस्त्रिकपृष्ठकटीग्रहम् ॥ ७ ॥
करोत्यधरकायेषु तांस्तान्कृच्छ्रानुपद्रवान् ।

एवमुभयथा वायुः पक्वाशये क्रुद्धः शूलानाहावंत्रकूजनादींश्च करोति । तथा अधरकायें च शरीरस्याधस्तान्नानाविधानुपद्रवान् व्याधीन् कृच्छ्रान् कृच्छ्रसाध्यान् करोति । कायस्याधर इतिपूर्वापरेत्यादिना समासः ।

आमाशये तृड्वमथुश्वासकासविषूचिकाः ॥ ८ ॥
कंठोपरोधमुद्गारान् व्याधीनूर्ध्वं च नाभितः ।

आमाशये क्रुद्धस्तृडादींस्तथाऽन्यानप्यनुक्तान् व्याधीन्नाभेरूर्ध्वकाये करोति ।

श्रोत्रादिष्विंद्रियवधं

श्रोत्रादिष्विंद्रियाधारेषु क्रुद्ध इंद्रियाणां वधं विनाशं करोति ।

त्वचि स्फुटनरूक्षणे ॥ ९ ॥

त्वचि क्रुद्धस्तस्यास्त्वचः स्फुटनं रूक्षतां च करोति ।

रक्ते तीव्रा रुजः स्वापं तापं रागं विवर्णताम् ।
अरूष्यन्नस्य विष्टंभमरुचिं कृशतां भ्रमम् ॥ १० ॥

रक्ते क्रुद्धस्तीव्रा रुजस्तथा स्वापादीन् करोति ।

मांसमेदोगतो ग्रंथींस्तोदाद्यान् कर्कशान् भ्रमम् ।
गुर्वंगं चातिरुक्स्तब्धमुष्टिदंडहतोपमम् ॥ ११ ॥

मांसमेदोगतस्तत्रस्थः क्रुद्धो ग्रंथींस्तोदादियुतांस्तथा भ्रमादींश्च करोति । सुश्रुते चात्र विशेष उक्तः । तथा च तद्ग्रंथः । कर्कशांस्तोदबहुलान् ग्रंथीन्मांससमाश्रितः । वायुर्मेदोयुतः कुर्यात् ग्रंथीन्मंदरुजो नृणामिति ।

अस्थिस्थः सक्थिसंध्यस्थिशूलं तीव्रं बलक्षयम् ।

अस्थिस्थः क्रुद्धः सक्थिसंध्यस्थिशूलं तीव्रं दारुणं बलक्षयं च करोति ।

मज्जस्थोऽस्थिषु सौषिर्यमस्वमं स्तब्धतां रुजम् ॥ १२ ॥

मज्जस्थः क्रुद्धोऽस्थिसौषिर्यादीन् करोति ।

शुक्रस्य शीघ्रमुत्सर्गं संगं विकृतिमेव च ।
तद्वद्गर्भस्य शुक्रस्थः

शुक्रस्थः क्रुद्धः शुक्रस्य शीघ्रमुत्सर्गं संगादीन्वा करोति । तद्वत्तथैव गर्भस्यापि । तथा भूतबीजोत्पन्नत्वाच्छीघ्रोत्सर्गादीन्करोति ।

सिरास्वाध्मानरिक्तते ॥ १३ ॥
तत्स्थः

तत्स्थः सिरास्थितः क्रुद्धस्तास्वेवसिरास्वाध्मानरिक्तते करोति ।

स्नावस्थितः कुर्याद्गृध्रस्यायामकुब्जताः ।

स्नावस्थितः क्रुद्धो गृध्रस्यादीन् करोति ।

वातपूर्णदृतिस्पर्शं शोफं संधिगतोऽनिलः ॥ १४ ॥
प्रसारणाऽऽकुंचनयोः प्रवृत्तिं च सवेदनाम् ।

संधिगतोऽनिलः क्रुद्धः शोफं कुर्यात्। किंभूतम्। वातपूर्णदृतिस्पर्शं तत्तुल्यम्। तथा प्रसारणे आकुंचने च सवेदनां प्रवृत्तिं करोति।

सर्वांगसंश्रयस्तोदभेदस्फुरणभंजनम् ॥ १५ ॥
स्तंभमाक्षेपणं स्वापं संध्याकुंचनकंपनम्।

सर्वांगसंश्रयोऽनिलस्तत्रस्थः क्रुद्धस्तोदादीन् करोति।

यदा तु धमनीः सर्वाः क्रुद्धोऽभ्येति मुहुर्मुहुः॥ १६ ॥
तदांगमाक्षिपत्येष व्याधिराक्षेपकः स्मृतः।

यदा तु सर्वा धमनीर्वायुः क्रुद्धोऽभ्येत्याभिमुख्येनागच्छति। पुनःपुनस्तदांगं शरीरमाक्षिपत्याक्रामति। एष वातव्याधिराक्षेपकः स्मृतः।

अथापतंत्रकं लक्षयति।

अधः प्रतिहतो वायुर्व्रजत्यूर्ध्वं हृदाश्रयाः ॥ १७ ॥
नाडीः प्रविश्य हृदयं शिरः शंखौ च पीडयन्।
आक्षिपेत्परितो गात्रं धनुर्वच्चास्य नामयेत् ॥ १८ ॥
कृच्छ्रादुच्छ्वसिति स्तब्धस्रस्तमीलितदृक्ततः।
कपोत इव कूजेत्स निःसंज्ञः सोऽपतंत्रकः ॥ १९ ॥
स एव चापतानाख्यो मुक्ते तु मरुता हृदि।
अश्नुवीत मुहुः स्वास्थ्यं मुहुरस्वास्थ्यमावृते ॥ २० ॥

अधः प्रतिहत ऊर्ध्वं व्रजन्मारुतो हृदाश्रिता हृदयस्थिता नाडीरंतः प्रविश्य हृदयं तथा शिरश्च शंखौ च पीडयेत्। आक्षिपेत् परितोगात्रं समंतात्कायमाक्षिपेत्संहरेत्। तथा धनुर्वच्चास्य नामयेत्। प्रकृतत्वाद्गात्रमेवापतंत्रकवतो नरस्य नामयेत्। तथा स पुमान् कृच्छ्रादुच्छ्वसिति। दृक् चक्षुरिंद्रियाधिष्ठानं दृक्शब्देनेह गृह्यते। स्तब्धा स्रस्ता मीलिता च दृग्यस्यासौ स्तब्धस्रस्तमीलितदृक्। ततोऽनंतरं कपोत इव कूजेदव्यक्तं शब्दं विदध्यात्। तथा निःसंज्ञो विचेतनः संपद्यते। स एवंरूपो वातव्याधिरपतंत्रको भण्यते। स एव चापतानकसंज्ञो निगद्यते। मुक्तेत्वित्यादि। वायुनाऽनाक्रांते हृदये क्षणं स्वास्थ्यमाप्नुयात्। मुहुरस्वास्थ्यं तेनावृते हृद्यस्वास्थ्यमाप्नुयात्।

गर्भपातसमुत्पन्नः शोणितातिस्रवोत्थितः ।
अभिघातसमुत्थश्च दुश्चिकित्स्यतमो हि सः ॥ २१ ॥

स चाकालगर्भपातात्समनंतरं योषितां प्रायो जायते । कदाचिच्छोणितातिस्रवात् स्त्रीणां पुरुषाणां चाभिघातात्स्यात् । सोऽपतंत्रको गर्भपातनिमित्तोत्पन्नो दुश्चिकित्स्यः स्यात्।शोणितातिस्रवोत्थितो दुश्चिकित्स्यतरः । अभिघातसमुत्थो दुश्चिकित्स्यतमः ।

मन्ये संस्तभ्य वातोंऽतरायच्छन् धमनीर्यदा ।
व्याप्नोति सकलं देहं जत्रुरायम्यते तदा ॥ २२ ॥
अंतर्धनुरिवांगं च वेगैः स्तंभं च नेत्रयोः ।
करोति जृंभां दशनं दशनानां कफोद्गमम् ॥ २३ ॥
पार्श्वयोर्वेदनां वाक्यहनुपृष्ठशिरोग्रहम् ।
अंतरायाम इत्येष

मन्ये द्वे ग्रीवापार्श्वाश्रिते नाड्यौ वायुः संस्तभ्यांतरायच्छन् धमनीर्यदा गृह्णन् सकलं देहं व्याप्नोति तदा जत्रुरायम्यते वक्रीक्रियते । जत्रुशब्दस्य पुंस्त्वं लोकाश्रयत्वाल्लिंगस्येति । तथांतर्मुखतो भागादंगं शरीरं च धनुरिवायम्यत इति चार्थः । वेगैरुच्छिद्य पुनरुद्रवैर्भज्यत इव त्रुट्यत इव नानाव्यथारूपैः।तथा स्तंभं च नेत्रयोः करोति। तथा जृंभाम् । तथा दशनानां दंतानां दशनं खादनम् । दशनमित्यत्र दाम्नीशसयुयुजेत्यादौ दंशेरनुनासिकलोपनिर्देशो ज्ञापनार्थः क्वचोऽन्यस्मिन्नपि प्रत्यये लोपो भवतीति तेन ल्युट्यपि भवति दशनमिति वचनादत्र नलोपः। प्रायिकं चैतज्ज्ञापकमिति हिंस्रं कीटैश्च दंशनमित्यपि भवति । तथा कफस्योद्गमम् । तथा पार्श्वयोर्द्वयोर्वेदनां शूलम् । तथा वाक्यादीनां ग्रहं स्तंभम् । इत्येष वातव्याधिरंतरायामसंज्ञोंगस्यांतरायमनाद्वक्रीकरणादुच्यत इति शेषः ।

बाह्यायामश्च तद्विधः ॥ २४ ॥
देहस्य बहिरायामात्पृष्ठतो नीयते शिरः ।
उरश्चोत्क्षिप्यते तत्र कंधरा चावमृद्यते ॥ २५ ॥
दंतेष्वास्ये च वैवर्ण्यं प्रस्वेदः स्रस्तगात्रता ।

बाह्यायामं धनुष्कंभं ब्रुवते वेगिनं च तम् ॥ २६ ॥

बाह्यायामश्चतद्विधस्तादृशो देहस्य बहिराश्रमादंगस्य धनुर्वद्ब-हिर्वक्रीकरणाद्बहिरायाम उच्यत इति शेषः। तमेव प्रदर्शयितुमाह । पृष्ठत इत्यादि। शिरः पृष्ठाभिमुखं नीयते। तथा तत्र बाह्यायाम उरो वक्ष उत्क्षिप्यते उन्नतिं नीयते । तथा कंधरा ग्रीवा चावमृद्यते क्षुद्यते । तथा दंतेषु वक्त्रे च वैवर्ण्यं प्रकृताद्वर्णाद्वर्णांतरापत्तिः । तथा प्रकर्षेण स्वेदः । तथा स्रस्त-गात्रता श्लथांगता । तं तथाभूतं वातव्याधिं बाह्यायामं धनुष्कंभं च ब्रुवते । तमेव केचिद्वेगिनमित्याचक्षते ।

अधुना व्रणायाममाह ।

व्रणं मर्माश्रितं प्राप्य समीरणसमीरणात् ।
व्यायच्छंति तनुं दोषाः सर्वामापादमस्तकम् ॥ २७ ॥
तृष्यतः पांडुगात्रस्य व्रणायामः स वर्जितः ।

दोषा व्रणं मर्माश्रितं प्राप्यानंतरं समीरणस्य समीरणात्प्रेरणात्सर्वां तनुं सकलं देहमापादमस्तकं व्यायच्छंति विशेषेणाक्रामंति। एष व्रणयाम-स्तृष्यतस्तथा पांडुगात्रस्य नरस्य वर्जितोऽसाध्यत्वात् ।

गते वेगे भवेत्स्वास्थ्यं सर्वेष्वाक्षेपकेषु च ॥ २८ ॥

सर्वेष्वाक्षेपकेषु यदा धमनीः सर्वा इत्यादिग्रंथनिर्दिष्टेषु व्रणायामप-र्यंतेषु वेगे गते सति वेगानां शांतौ सत्यां स्वास्थ्यं भवेन्नान्यदा ।

जिह्वातिलेखनात् शुष्कभक्षणादभिघाततः ।
कुपितो हनुमूलस्थः स्रंसयित्वाऽनिलो हनू ॥ २९ ॥
करोति विवृतास्यत्वमथवा संवृतास्यताम् ।
हनुस्रंसः स तेन स्यात् कृच्छ्राच्चर्वणभाषणम् ॥ ३० ॥

जिह्वातिलेखनादिभिः कुपितो हन्वोर्मूलेस्थितो वायुर्हनू स्रंसयि-त्वा स्थानाच्चालयित्वा विवृतास्यत्वं प्रसारितमुखत्वमथवा संवृतास्यत्वं करोति । स एवंभूतो हनुस्रंस उच्यते । तेन च हनुस्रंसेन कृच्छ्रात्क-थमपि चर्वणं भाषणं च स्यात् ।

वाग्वाहिनीशिरासंस्थो जिह्वां स्तंभयतेऽनिलः ।
जिह्वास्तंभः स तेनान्नपानवाक्येष्वनीशता ॥ ३१ ॥

वाग्वाहिनीसिरासंस्थो वायुर्जिह्वां स्तंभयेत । स एव जिह्वास्तंभ उच्यते । तेन जिह्वास्तंभेनान्नपानवाक्येष्वनीशताऽसमर्थता भवति ।

शिरसा भारहरणादतिहास्यप्रभाषणात् ।
उच्चासवक्रक्षवथुखरकार्मुककर्षणात् ॥ ३२ ॥
विषमादुपधानाच्च कठिनानां च चर्वणात् ।
वायुर्विवृद्धस्तैस्तैश्च वातलैरूर्ध्वमास्थितः ॥ ३३ ॥
वक्रीकरोति वक्त्रार्धमुक्तं हसितमीक्षितम् ।
ततोऽस्य कंपते मूर्द्धा वाक्संगः स्तब्धनेत्राता ॥३४॥
दंतचालः स्वरभ्रंशः श्रुतिहानिः क्षवग्रहः ।
गंधाज्ञानं स्मृतेर्मोहस्त्रासः सुप्तस्य जायते ॥ ३५ ॥
निष्ठीवः पार्श्वतो यायादेकस्याक्ष्णो निमीलनम् ।
जत्रोरूर्ध्वं रुजा तीव्रा शरीरार्धेऽधरेऽपि वा ॥ ३६ ॥
तमाहुरर्दितं केचिदेकायाममथापरे ।

शिरसा भारहरणादिभिर्वायुर्विवृद्धो विशेषेण वृद्धिं गतस्तथा तैस्तैश्च वातलैः सर्वरोगनिदानप्रयुक्तैरूर्ध्वमास्थितः शरीरस्योपरिभागे आसमंतात्स्थितो वक्त्रार्धं वक्रीकरोति। तथा उक्तं हसितमीक्षितं च वक्रीकरोति । ततोऽनंतरमस्य नरस्य मूर्धा कंपते । तथा वाक्संगो जायते । तथा स्तब्धनत्रतादयश्च । तथा निष्ठीवो निष्ठीवनं पार्श्वे गच्छेत् । एकस्य चाक्ष्णो निमीलनं स्यात्। जत्रोरूर्ध्वं तीव्रा रुजा दारुणा पीडा भवति । शरीरार्धधरेपि वाऽधस्ताद्वा तमीदृशं वातव्याधिं केचिदर्दितमाहुः । अपरे तंत्रकृत एकायामं वदंति ।

रक्तमाश्रित्य पवनः कुर्यान्मूर्धधराः सिराः ॥ ३७ ॥
रूक्षाः सवेदनाः कृष्णाः सोऽसाध्यः स्यात्सिराग्रहः ।

पवनो रक्तमाश्रित्य श्रयित्वा मूर्धाश्रिताः सिरा रूक्षादिगुणयुक्ताः कुर्यात् । स शिराग्रह उच्यते । स चासाध्यः ।

गृहीत्वार्धं तनोर्वायुः सिराः स्नायूर्विशोष्य च ॥३८॥
पक्षमन्यतरं हंति संधिबंधान् विमोक्षयन् ।
कृत्स्नोऽर्धकायस्तस्य स्यादकर्मण्यो विचेतनः॥ ३९ ॥
एकांगरोगं तं केचिदन्ये पक्षवधं विदुः ।

वायुस्तनोः शरीरस्यार्धं गृहीत्वा सिराः स्नायूश्च विशोष्य ततोऽन्यतरं वामं दक्षिणं वा पक्षं हंति । किं कुर्वन् । संधीनां बंधान् विमोक्षयन्विघट्टयन् । तस्यैव च व्याधिमतः कृत्स्नः सर्वोऽर्धकायो वा अकर्मण्यः क्रियायामशक्तो विचेतनश्च स्यात् । तमीदृशं वातव्याधिं केचिदेकांगरोगं वदंति । अन्ये पक्षवधमाहुः । अर्धकाय इत्यर्धं नपुंसकमिति समासः ।

सर्वांगरोगं तद्वच्च सर्वकायाश्रितेऽनिले ॥ ४० ॥

सर्वकायाश्रिते वायौ तेन पूर्वोक्तेनैकांगरोगोक्तेन लक्षणेन तुल्यं वर्तते तद्वत् सर्वांरोगमप्याहुः ।

शुद्धवातहतः पक्षः कृच्छ्रसाध्यतमो मतः ।
कृच्छ्रस्त्वन्येन संसृष्टो विवर्ज्यः क्षयहेतुकः ॥ ४१ ॥

शुद्धवातेन हतः पक्ष एकांगरोगः कृच्छ्रसाध्यतमो मतोऽतिशयेन कृच्छ्रसाध्यः । अन्येन संयुक्तो वातः कृच्छ्रसाध्यः क्षयहेतुकः । पक्षो विवर्ज्यः स नोपक्रम्योऽसाध्यत्वात् ।

आमबद्धायनः कुर्यात्संस्तभ्यांगं कफान्वितः ।
असाध्यं हतसर्वेहं दंडवद्दंडकं मरुत् ॥ ४२ ॥

आमेन बद्धानि स्थगितान्ययनानि द्वाराणि प्रकृतत्वात् स्रोतसां येन स आमबद्धायनः कफान्वितो मारुतोऽगं संस्तभ्य स्तंभयित्वा दंडवद्दंडकाख्यं वातव्याधिविशेषं कुर्यात्। तमसाध्यं तथा हताः सर्वा ईहाश्चेष्टा यस्मिंस्तमेवंभूतम् ।

अंसमूलस्थितो वायुः सिराः संकोच्य तत्रगाः ।
बाहुप्रस्पंदितहरं जनयत्यवबाहुकम् ॥ ४३ ॥

वायुरंसमूले स्थितस्तत्रगा अंसमूलस्तिथाः सिराः संकोच्यावबाहुकाख्यं वातव्याधिं जनयति । किंभूतम् । बाहुप्रस्पंदितं हरतीति बाहुप्रस्पदितहरम् । हरतेरनुद्यमनेजित्यच् ।

तलं प्रत्यंगुलीनां या कंडरा बाहुपृष्ठत : ।
बाहुचेष्टापहरणी विश्वाची नाम सा स्मृता ॥ ४४ ॥

तलं हस्ततलं प्रति तल्लक्षणं कृत्वा या कंडरा सुमहान् स्नायुसंघातः सा बाहुपृष्ठो गता तथा मारुतार्दिता वातेन पीडिता सती बाहुचेष्टां भुजव्यापारमपहरति बाहुचेष्टापहरणी । बाहुलकादत्र कर्तरि ल्युट् स्त्रीत्वं च । एवंभूता विश्वाचीसंज्ञा स्मृता मुनिभिरिति शेषः ।

वायुः कट्यां स्थितः सक्थ्नः कंडरामाक्षिपेद्यदा ।
तदा खंजो भवेज्जंतुः पंगुः सक्थ्नोर्द्वयोरपि ॥ ४५ ॥

कट्यां स्थितो मारुतो यदा सक्थ्न ऊरोः संबंधिनीं कंडरामाक्षिपेदाकर्षेत्तदा प्राणी खंजो भवेत् । द्वयोरपि सक्थ्नोः संबंधिनीं कंडरां यदाऽऽक्षिपेत्तदा पंगुः स्यात् ।

कंपते गमनारंभे खंजन्निव च याति यः ।
कलायखंजं तं विद्यान्मुक्तसंधिप्रबंधनम् ॥ ४६ ॥

तथा यो गमनारंभे कंपते वेपते खंजंन्निव च याति । कलायखंजाख्यं तमेवंभूतं व्याधिं विद्यात् । किंभूतम् । मुक्तं संधिप्रबंधनं यत्र तं तथाभूतम् ।

शीतोष्णद्रवसंशुष्कगुरुस्निग्धैर्निषेवितैः ।
जीर्णाजीर्णे तथाऽऽयाससंक्षोभस्वप्नजागरैः ॥ ४७ ॥
सश्लेष्ममेदःपवनमाममत्यर्थसंचितम् ।
अभिभूयेतरं दोषमूरू चेत्प्रतिपद्यते ॥ ४८ ॥
सक्थ्यस्थीनि प्रपूर्यांतः श्लेष्मणा स्तिमितेन तत् ।
तदा स्कभ्नाति तेनोरू स्तब्धौ शीतावचेतनौ ॥ ४९ ॥
परकीयाविव गुरू स्यातामतिभृशव्यथौ ।
ध्यानांगमर्दस्तैमित्यतंद्राच्छर्द्यरुचिज्वरैः ॥ ५० ॥

संयुतौ पादसदनकृच्छ्रोद्धरणसुप्तिभिः ।
तमूरुस्तंभमित्याहुराढ्यवातमथापरे ॥ ५१ ॥

जीर्णेन सहितमजीर्णं जीर्णाजीर्णं पक्वापक्वमाहारकदंबकं केनचिन्निमित्तेन जाठराग्निसंयोगादाहारराशेः कश्चिद्भागः पक्वः कश्चिद्विदग्ध इति जीर्णाजीर्णं तस्मिन्सति शीतोष्णादिभिस्तथाऽऽयाससंक्षोभादिभिर्निषेवितैश्चिरमभ्यस्तैराममत्यर्थं संचितं बहुसंभृतमूरू यदि प्रतिपद्यत उभावाश्रित्यास्ते तदा• तस्मिन्काले तेन यथोक्तेन हेतुना तावूरू स्कभ्नाति स्तंभयति। किंभूतमामम्। सश्लेष्ममेदःपवनम्।सह श्लेष्मणा मेदसा पवनेन च वर्तत इति सश्लेष्ममेदःपवनं नतु केवलमेव । तयेतरं दोषं बातश्लेष्मापेक्षया पित्ताख्यमभिभूयाक्रम्यन् वातं कफं वा । ते हि तयोरभिभवो न मुक्तस्तत्सहवर्तमानत्वात् । तथा तेनसहवर्तमानेनापि श्लेष्मणा च स्तिमितेन स्त्यानेन सक्थिसंबंधीन्यस्थीन्यंतः प्रपूर्य तानि निर्भराणि कृत्वा तदाममूरू स्कभ्नातीति योज्यम् । तेन हेतुना तदा तस्मिन्काले तावूरू स्तब्धौ निश्चलौ तथा स्पर्शतः शीतौ तथाऽचेतनौ सूच्यादिभिस्तुद्यमानावपि पीडां न वेदयेतामत एव परकीयाविव गुरू स्याताम् । तथाऽतिभृशव्यथावत्यंतशूलान्वितौ । परकीयाविति । जनस्य परस्येति ईयः कुगागमश्च । तथा ध्यानादिभिः संयुतौ ध्यानं चिंता दौर्मनस्यमित्यर्थः । तथा पादसदनादिभिः संयुतौ । एवंलक्षणो यो व्याधिविशेषस्तमूरुस्कंभमाहुस्तंत्रकृत इति शेषः। अपरे आचार्या आढ्यवातमिति-तमाहुः । आमशब्दस्य नपुंसकत्वं लोकाश्रयत्वाल्लिंगस्येति बोध्यम् ।

वातशोणितजः शोफो जानुमध्ये महारुजः ।
ज्ञेयः क्रोष्टुकशीर्षश्च स्थूलः क्रोष्टुकशीर्षवत् ॥ ५२ ॥

जानुमध्ये महारुजः शोफोः वातशोणिताज्जातः क्रोष्टुकशीर्षाख्यो वातव्याधिभेदः । स च स्थूलसृगालशिरःसदृशो भवति ।

रुक् पादे विषमन्यस्ते श्रमाद्वाजायते यदा ।
वातेन गुल्फमाश्रित्य तमाहुर्वातकंटकम् ॥ ५३ ॥

पादे चरणे विषमन्यस्ते सत्यथवा श्रमेण यदा गुल्फमाश्रित्य वातेन रुग्जायते तं वातकंटकाख्यं वातव्याधिमाहुः ।

पार्ष्णि प्रत्यंगुलीनां या कंडरा मारुतार्दिता ।
सक्थ्युत्क्षेपं निगृह्णाति गृध्रसीं तां प्रचक्षते ॥ ५४ ॥

पार्ष्णि प्रति पार्ष्ण्यभिमुखं या अंगुलीनां कंडरा सा मारुतेन वायुनार्दिता व्यथिता चरणोद्धरणावसरे यः सक्थ्युत्क्षेप ऊर्ध्वं प्रेरणं तं निगृह्णात्येवगृह्णाति सक्थ्नोर्निश्चलत्वमिवोत्पादयति । तां कंडरां व्याधिविशेषसंज्ञां गृध्रसीं प्रचक्षते तंत्रेकृत इतिशेषः ।

विश्वाची गृध्रसी चोक्ता खल्ली तीव्ररुजान्विता ।

विश्वाची चोक्ता बाहुचेष्टापहारिणीत्यादिना ग्रंथेन। गृध्रसी चाधुनैवोक्ता । ते द्वे तीव्ररुजान्विते सत्यौ खल्ली भण्येते ।

हृष्येते चरणौ यस्य भवेतां च प्रसुप्तवत् ॥ ५५ ॥
पादहर्षः सविज्ञेयः कफमारुतकोपजः ।

यस्य पुंसश्चरणौ हृष्येते प्रसुप्ताविवच स्यातां स एवंभूतो वातव्याधिः पादहर्षाख्यः स च वातश्लेष्मकोपजो वेद्यः ।

पादयोः कुरुते दाहं पित्तासृक्सहितोऽनिलः ॥ ५६ ॥
विशेषतश्चंक्रमिते पाददाहं तमादिशेत् ।

अनिलः पित्तरक्तसहितः पादयोर्दाहं कुरुते विशेषेण तु चंक्रमिते सति तमेवंभूतं पाददाहमादिशेद्ब्रूयाद्भिषगिति शेषः ।

इति श्रीमृगांकदत्तपुत्रश्रीमदरुणदत्तविरचितायामष्टांगहृदयटीकायां-सर्वांगसुंदराख्यायां निदानस्थाने वातव्याधिनिदानं नाम पंचदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥ ॥ ७७ ॥ ॥ ७१ ॥

षोडशोऽध्यायः

वातशोणितनिदानं वातव्याधिनिदानात्पृथगारभ्यते । बहुवक्तव्यत्वात् । अन्यथा वातव्याधिविशेष एव वातशोणिताख्यो व्याधिरिति तत्रैव वक्तुं युक्तः स्यात् । तस्माद्वातशोणितनिदानं प्रक्रम्यत इत्याह ।

अथातो वातशोणितनिदानं व्याख्यास्यामः ।
विदाह्यन्नं विरुद्धं च तत्तच्चासृक्प्रदूषणम् ।
भजतां विधिहीनं च स्वप्नजागरमैथुनम् ॥ १ ॥
प्रायेण सुकुमाराणामचंक्रमणशीलिनाम् ।
अभिघातादशुद्धेश्च नृणामसृजि दूषिते ॥ २ ॥
वातलैः शीतलैर्वायुर्वृद्धः क्रुद्धो विमार्गगः ।
तादृशेनासृजा रुद्धः प्राक्तदेव प्रदूषयेत् ॥ ३ ॥
आढ्यरोगं खुडं वातबलासं वातशोणितम् ।
तदाहुर्नामभिस्तच्च पूर्वं पादौ प्रधावति ॥ ४ ॥
विशेषाद्यानयानाद्यैः प्रलंबौ

मद्याम्लतक्रदधिनिष्पावव्रीहिवारिचरमांसकुलत्थकुठेरादिकं विदाह्यन्नं तथाविरुद्धमन्नं संयोगमात्रादिवशाद्यथाऽनूपमात्रिषं माषक्षीरेत्यादिकं प्रागुक्तं तत्तच्चासृक्प्रदूषणमन्यदप्याहारविहारजातं यत्तत्रतत्रोक्तं तद्भजतां शीलयतां नृणां पुरुषाणां तथा विधिहीनमयथाशास्त्रं स्वप्नजागरमैथुनं भजतां प्रायेण सुकुमाराणाम् । प्रायोग्रहणमन्येषामपि रक्तहेत्वाहारसेविनां तथा अचंक्रमणशीलिनामत्यंतमास्यादिसुखसेविनामभिघातादनेकविधात्प्रहारविशेषात्तथा अशुद्धेरशोधनान्मलानिर्हरणात्तेषामसृजि दूषिते तद्दूषणहेतुभिर्यथोक्तैर्दुष्टे संपन्ने ततो वातलैस्तिक्तोषणादिभिः सर्वरोगनिदानोक्तैस्तथाऽतिशयेन शीतलैर्वायुर्वृद्धोऽत्यंतमुपचयं प्राप्य पश्चात्क्रुद्धः कुपितोऽतएव विमार्गगो विशेषेणोन्मार्गगामी तादृशेन तथाभूतेनैवासृजा दुष्टेन क्रुद्धेन रुद्धो विहतगतिः कृतात्यंतसंश्लेषात्तत एव शोणितं प्राक् पूर्वं प्रदूषयेत्प्राग्ग्रहणादनंतरं सर्वान् धातून् मांसादीन् प्रदूषयेत् तच्च तथाविधं रक्तमत्युपचितं प्रदुष्टमाढ्यरोगं खुडं वातबलासं वातशोणितमितिनामभिराचार्या आहुः । तच्च रोगस्वभावात् पूर्वं पादौ प्रधावति समु-

त्पद्यते । तौ च पादौ विशेषादतिशयेन यानयानाद्यैः प्रलंबावुच्छूनौ संतौ प्रधावति । यानेन हस्त्यश्वादिना यानं गमनम् । आदिग्रहणादन्यैरपि पाद-प्रलंबितापादकैर्गजतुरगादिसदृशैः ।

तस्य लक्षणम् ।

भविष्यतः कुष्ठसमं तथा सादः श्लथांगता ॥ ५ ॥
जानुजंघोरुकट्यंसहस्तपादांगसंधिषु ।
कंडूस्फुरणनिस्तोदभेदगौरवसुप्तताः ॥ ६ ॥
भूत्वा भूत्वा प्रणश्यंति मुहुराविर्भवंति च ।

तस्य वातशोणितस्य भविष्यतो भाविनो लक्षणं प्राग्रूपं कुष्ठसमं कुष्ठेन तुल्यम् । कुष्ठस्य य त् प्राग्रूपमतिश्लक्ष्णखरस्पर्शेत्यादिना कुष्ठनिदानोक्तं तदस्यापि । न केवलमेतदेव यावत्तथा सादः श्लथांगतत्यादि च यावन्मुहुराविर्भवंति चेत्येतदपि भविष्यतो लक्षणम् ।

पादयोर्मूलमास्थाय कदाचिद्धस्तयोरपि ॥ ७ ॥
आखोरिव विषं क्रुद्धं कृत्स्नं देहं विधावति ।

तद्वातशोणितं पादयोर्मूलमास्थाय तत्र पूर्वं स्थितिं कृत्वा कदाचिद्धस्तयोरपि प्रतिष्ठां कृत्वा आखोर्मूषिकस्य संबंधि यथा विषं क्रुद्धं देहैकदेशे पूर्वं स्थितिं कृत्वाऽनंतरं कृत्स्नं देहं विधावति । विशेषेण प्रसरति ।

तच्च वातशोणितमुत्तानगंभीरभेदेन द्विधा स्यादित्याह ।

त्वङ्मांसाश्रयमुत्तानं तत्पूर्वं जायते ततः ॥ ८ ॥
कालांतरेण गंभीरं सर्वान् धातूनभिद्रवत् ।

त्वक् च मांसं च ते आश्रयो यस्य वातरक्तस्य तदेवंभूतं तद्वातशोणितमुत्तानं पूर्वं प्राग् जायते । ततः पश्चात्कालांतरेण पुनः सर्वान्धातूनपरानपि मेदःप्रभृतीनभिद्रवद्गंभीरं जायते ।

कंड्वादिसंयुतोत्ताने त्वक्ताम्रश्यावलोहिता ॥ ९ ॥
सायामा भृशदाहोषा

उत्ताने वातशोणिते त्वक् कंड्वादिसंयुता भवति । कंडूस्फुरणनिस्तोदादियुक्ता । तथा ताम्रश्यावलोहिता व्यामिश्रवर्णा भवति । तथा

सहायामेन वर्तत इति सायामा। तथा भृशदाहोषा अत्यर्थं दाहरुग्-युक्ता।

गंभीरेऽधिकपूर्वरुक्।
श्वयथुर्ग्रथितः पाकी वायुः संध्यस्थिमज्जसु ॥ १० ॥
छिदन्निव चरत्यंतर्वक्रीकुर्वंश्च वेगवान्।
करोति खंजं पंगुं वा शरीरे सर्वतश्चरन् ॥ ११ ॥

गंभीरे वातशोणितेऽधिकपूर्वरुक् श्वयथुः स्यात्। अधिकं कृ-त्वा पूर्वारुग्यस्य श्वयथोरसावधिकपूर्वरुक् कुतोऽधिकपूर्वरुक्। प्रकृतत्वा-दुत्तानवातशोणितात्। तथा श्वयथुर्ग्रथितस्तथा पाकी पाकयुक्तः स्या-त्। तथा तस्मिन् गंभीरे वायुर्वेगवान् बलवान् शरीरे सर्वतश्चरन् गच्छन् वक्रीकुर्वन् स्वसामर्थ्यात्तदेव शरीरं खंजं पंगुं वा करोति। तथा असौ संध्यस्थिमज्जसु च्छिदन्निवांतश्चरति।

वातेऽधिकेऽधिकं तत्र शूलस्फुरणतोदनम्।
शोफस्य रौक्ष्यकृष्णत्वश्यावतावृद्धिहानयः ॥ १२ ॥
धमन्यंगुलिसंधीनां संकोचोंऽगग्रहोऽतिरुक्।
शीतद्वेषानुपशयौ स्तंभवेपथुसुप्तयः ॥ १३ ॥

तत्र वातशोणिते वाताधिकेऽधिकं शूलस्फुरणतोदनं भवति। शूलं संतता रुक्। तोदनं तु व्युच्छिन्ना रुक् प्रतोदनेव। तथा शोफस्य रौक्ष्यकृष्णत्व-श्यावतावृद्धिहानयः स्युर्वातस्य चलस्वभावत्वात्। तथा धमनीनां सिरा-विशेषाणामंगुलिसंधीनां च संकोचः स्यात्। तथांऽगग्रहोऽगान्यवबद्धानि च स्युः। तथा अतिरुक् शीतद्वेषानुपशयौ च भवतः। शीतद्वेषः शीता-सहिष्णुत्वम्। तथा तेन च शीतेनोपशयः सुखानुबंधो जायते। अनु-पशयोऽसुखानुबंधः। केनानुपशयः। प्रकृतत्वाच्छीतद्वेषेणोष्णकामि-तयोष्णसेवनेन भवति। तथा स्तंभवेपथुसुप्तयः स्युः। स्तंभ इव स्तंभो देहस्तब्धता। वेपथुः कंपनम्। देहसुप्तिरंगानामचैतन्यम्।

वातोत्तरस्य लक्षणमुक्त्वा रक्तोत्तरं वक्तुमाह।

रक्ते शोफोऽतिरुक्तोदस्ताम्रश्चिमिचिमायते।
स्निग्धरूक्षैः शमं नैति कंडूक्लेदसमन्वितः ॥ १४ ॥

अधिक इत्यत्रानुवर्तते। रक्तेऽधिके शोफोऽतिरुक् तोद इति।वातेऽप्यधिके शोफः सरुग्भवेति किंतु रक्तेऽधिकेऽतिरुक्तोदः शोफः स्यादिति विशेषः। तथा ताम्रो वर्णेन भवति। चिमिचिमामिवाचरति चिमिचिमायते। तथा स्निग्धरूक्षैरसौ शोफः शमं नैति न याति कंडूक्लेदयुक्तः सन्।

पित्ते विदाहः संमोहः स्वेदो मूर्छा मदः सतृट्।
स्पर्शाक्षमत्वं रुग्रागः शोफपाको भृशोष्मता ॥१५॥

पित्ते पित्तानुषिद्धे वातशोणिते विदाहादयः स्युः।

कफे स्तैमित्यगुरुतासुप्तिस्निग्धत्वशीतताः।
कंडूर्मंदा च रुग्

कफानुविद्धे वातशोणिते स्तैमित्यादयः स्युः।

द्वंद्वसर्वलिंगं च संकरे ॥ १६ ॥

द्वंद्वशब्देन वातपित्तकफरक्तानां द्वंद्वानीति प्रायेण गृह्यंते। इह सर्वशब्देन च वातपित्तरक्तकफा गृह्यंते। द्वंद्वं च सर्वं च द्वंद्वसर्वे तयोर्लिंगं लक्षणं द्वंद्वसर्वलिंगम्। संकरे व्यामिश्रत्वे सति द्वंद्वसर्वलिंगं वातशोणितं भवति। कस्य संकरे। प्रकृतत्वाद्वातपित्तरक्तकफानां द्वंद्वसंकरे द्वंद्वलिंगं वातशोणितं भवति। सर्वसंकरे सर्वेषां वातादीनां संकरे सर्वलिंगं वातशोणितं भवति।

एकदोषानुगं साध्यं नवं याप्यं द्विदोषजम्।
त्रिदोषजं त्यजेत्स्रावि स्तब्धमर्बुदकारि च ॥ १७ ॥

एकदोषानुगं वातशोणितं नवं साध्यं साधयितुं शक्यम्। द्विदोषोद्भवं याप्यं यापनार्हम्। त्रिदोषजं वातशोणितं त्यजेत्तदसाध्यत्वान्नोपक्रमेत्। तथा स्रावि यद्वातरक्तमर्बुदकारि च तच्चासाध्यम्।

रक्तमार्गं निहंत्याशु शाखासंधिषु मारुतः।
निविश्यान्योन्यमावार्य वेदनाभिर्हरत्यसून् ॥ १८ ॥

शाखासंधिषु मारुतो निविश्य तत्र स्थितिं कृत्वा तथा रक्तमार्गमाशु शीघ्रं निहत्यानंतरमन्योन्यमाचार्य प्रकृतत्व इक्कंकर्तृ वातमाचार्य वातोऽपि रक्तम्। ततो वेदनाभिर्वातरक्तोचिताभिः पीडाभिरसून् प्राणान्हरति।

वायौ पंचात्मके प्राणो रौक्ष्यव्यायामलंघनैः।
अत्याहाराभिघाताध्ववेगोदीरणधारणैः ॥ १९ ॥
कुपितश्चक्षुरादीनामुपघातं प्रवर्तयेत्।
पीनसार्दिततृट्कासश्वासादींश्चामयान् बहून् ॥२०॥

पंचात्मके प्राणादिभेदात् पंचस्वभावे वाते सति प्राणो नाम वातो रौक्ष्यादिभिः कुपितश्चक्षुरादीनामुपघातं प्रवर्तयेद्विदधाति। तथा पीनसादींश्च बहून् रोगान् कुर्यात्। आदिशब्देन हिध्मादयो गृह्यंते।

उदानः क्षवथूद्गारच्छर्दिनिद्रावधारणैः।
गुरुभारातिरुदितहास्याद्यैर्विकृतो गदान् ॥ २१ ॥
कंठरोधमनोभ्रंशच्छर्द्यरोचकपीनसान्।
कुर्याच्च गलगंडादींस्तांस्तान् जत्रूर्ध्वसंश्रयान् ॥ २२ ॥

उदानः क्षवथुविधारणादिभिर्विकृतः कुपितः कंठरोधादीन् गदान् कुर्यात्। चशब्दोऽत्र भिन्नक्रमः। गलगंडादींश्च गदांस्तांस्ताननेकविधान् जत्रूर्ध्वसंश्रयान् कुर्यात्।

व्यानोऽतिगमनध्यानक्रीडाविषमचेष्टितैः।
विरोधिरूक्षभीहर्षविषादाद्यैश्च दूषितः ॥ २३ ॥
पुंस्त्वोत्साहबलभ्रंशशोकचित्तोत्प्लवज्वरान्।
सर्वांगरोगनिस्तोदरोमहर्षांगसुप्तताः ॥ २४ ॥
कुष्ठं विसर्पमन्यांश्च कुर्यात्सर्वांगगान् गदान्।

व्यानोऽतिगमनादिभिर्विरोध्यादिभिश्च दूषितो दुष्टिं प्राप्तः पुंस्त्वोत्साहादीन् भ्रंशादीनपरानपि सर्वांगगान् गदान् कुर्यात्।

समानो विषमाजीर्णशीतसंकीर्णभोजनैः ॥ २५ ॥

करोत्यकालशयनजागराद्यैश्च दूषितः ।
शूलगुल्मग्रहण्यादीन् पक्वामाशयजान् गदान् ॥ २६ ॥

समानो विषमादिभोजनादिभिरकालशयनादिभिश्च दूषितः शूलादीन् पक्वामाशयजान् गदान्करोति ।

अपानो रूक्षगुर्वन्नवेगघातातिवाहनैः ।
यानयानासनस्थानचंक्रमैश्चातिसेवितैः ॥ २७ ॥
कुपितः कुरुते रोगान् कृच्छ्रान् पक्वाशयाश्रयान् ।
मूत्रशुक्रप्रदोषार्शोगुदभ्रंशादिकान्बहून् ॥ २८ ॥

अपानो रूक्षान्नादिभिरतिसेवितैर्वेगघातादिभिश्चातिसेवितैः । कुपितः कृच्छ्रान् दारुणान् पक्वाशयाश्रयान् मूत्रशुक्रप्रदोषादीन् बहून् गदान् कुर्यात् ।

सर्वं च मारुतं सामं तंद्रास्तैमित्यगौरवैः ।
स्निग्धत्वारोचकालस्यशैत्यशोफाग्निहानिभिः ॥ २९ ॥
कटुरूक्षाभिलाषेण तद्विधोपशयेन च ।
युक्तं विद्यान्निरामं तु तंद्रादीनां विपर्ययात् ॥ ३० ॥

सर्वमपि मारुतं तंद्रादिभिर्लक्षणैर्युतं सामं विद्यात् । तंद्रादिलक्षण विपर्ययेण तु निरामं जानीयात् ।

वायोरावरणं वातो बहुभेदं प्रवक्ष्यते ।

अतः प्रामादिलक्षणादनंतरं वातस्यावरणं बहुभेदमनेकप्रकारं प्रकर्षेणवक्ष्यते । किल नास्याम एवावरणमपित्वन्यदप्यस्तीति द्योतयति ।

लिंगं पित्तावृत्ते दाहस्तृष्णा शूलं भ्रमस्तमः ॥ ३१ ॥
कटुकोष्णाम्ललवणैर्विदाहः शीतकामता ।

पित्तेनावृते मरुति दाहादिकं लिंगम् ।

शैत्यगौरवशूलानि कट्वाद्युपशयोऽधिकम् ॥ ३२ ॥
लंघनायासरूक्षोष्णकामता च कफावृते ।

कफावृते वायौ शैत्यादिकं लिंगं लंघनादिकामता च ।

रक्तावृते सदाहार्तिस्त्वङ्मांसांतरजा भृशम् ॥ ३३ ॥
भवेच्च रागी श्वयथुर्जायंते मंडलानिच ।

रक्तावृते पवनेऽर्तिः पीडा भृशं त्वङ्मांसांतरजा दाहयुक्ता स्यात्। रागवांश्च श्वयथुः स्यात्तथा मंडलानि च जायंते ।

मांसेन कठिनः शोफो विवर्णः पिटिकास्तथा ॥ ३४ ॥
हर्षः पिपीलिकानां च संचार इव जायते ।

मांसेनावृते वायौ कठिनो विवर्णश्च शोफस्तथा पिटिकाः स्युः हर्षश्च तथा पिपीलिकानां गात्रेषु संचार इव जायते ।

चलः स्निग्धो मृदुः शीतः शोफो गात्रेष्वरोचकः॥ ३५ ॥
आढ्यवात इति ज्ञेयः स कृच्छ्रो मेदसाऽऽवृते ।

मेदसा आवृते वायावंगेषु शोफश्चलस्तथा स्निग्धस्तथा शीतो मृदुश्च स्यात्। तथाऽरोचकः। स एवंविध आढ्यवात इति वेद्यः। स च कृच्छ्रः कृच्छ्रसाध्यः ।

स्पर्शमस्थ्यावृतेऽत्युष्णं पीडनं चाभिनंदति ॥ ३६ ॥
सूच्येव तुद्यतेऽत्यर्थमंगं सीदति शूल्यते ।

अस्थ्यावृते समीरणे स्पर्शमत्युष्णं पीडनं चाभिनंदत्यभिलषति। तथांगमतिशयेन सूच्येव तुद्यते। तथा सीदति शूल्यते च।

मज्जावृते विनमनं जृंभणं परिवेष्टनम् ॥ ३७ ॥
शूलं च पीड्यमानेन पाणिभ्यां लभते सुखम् ।

मज्जावृते समीरे विनमनादिकं स्यात्। विनमनमंगानाम्। तथा पाणिभ्यां पीड्यमानेन च प्रकृतत्वादंगेन सुखं लभते ।

शुक्रावृतेऽतिवेगो वा न वा निष्फलताऽपि वा ॥३८॥

शुक्रावृते प्रभंजनेऽतिवेगो वा प्रकृतत्वाच्छुक्रस्य न वा वेगो निष्फलता तस्य स्यात्।

भुक्ते कुक्षौ रुजा जीर्णे शाम्यत्यन्नावृतेऽनिले।

अन्नावृते वाते भुक्ते सति रुजा कुक्षौ भवति। जीर्णेऽन्ने सति रुजा शाम्यति।

मूत्राप्रवृत्तिराध्मानं बस्तौ मूत्रावृते भवेत्॥ ३९॥

मूत्रावृते वायौ मूत्रस्याप्रवृत्तिराध्मानं च बस्तेः स्यात्।

विडावृते विबंधोऽधः स्वस्थाने परिकृंतति।
व्रजत्याशु जरां स्नेहो भुक्ते चानह्यते नरः॥ ४०॥
शकृत्पीडितमन्नेन दुःखं शुष्कं चिरोत्सृजेत्।

विडावृते मातरिश्वनि स्वे स्थानेऽपानाख्येऽधोविबंधो जातविबंधत्वात् परिकृंतति। स्नेहश्चाशु जरां याति। भुक्ते च सति नर आनह्यते आध्माप्यते। शकृदन्नेन पीडितं चिरेण शुष्कं दुःखं कृच्छ्रेण सृजेत्।

सर्वधात्वावृते वायौ श्रोणीवंक्षणपृष्ठरुक्॥ ४१॥
विलोमो मारुतोऽस्वस्थं हृदयं पीड्यतेऽति च।

सर्वधात्वावृतेऽनिले श्रोण्यादिरुक् स्यात्। तथा पवनो विगुणो भवति। हृदयं च व्याकुलं पीड्यते च।

भ्रमो मूर्छा रुजा दाहः पित्तेन प्राण आवृते॥ ४२॥
विदग्धेऽन्ने च वमनम्

प्राणे पित्तेनावृते भ्रमाद्याः स्युः। अन्ने च विदाहावस्थां प्राप्ते सति वमनं स्यात्।

उदानेऽपि भ्रमादयः।

दाहोंतरूर्जाभ्रंशश्च

उदाने च पित्तेनावृते सति भ्रमाद्याः पूर्वोक्ताः स्युः। तथा अंतर्दाह ऊर्जाया बलस्य च विनाशः।

दाहो व्याने च सर्वगः ॥ ४३ ॥
क्लमोऽगचेष्टासंगश्च ससंतापः सवेदनः ।

व्याने च पित्तेनावृते सर्वशोंऽतर्बहिश्च दाहः क्लमादयश्च स्युः ।

समान ऊष्मोपहतिरतिस्वेदोऽरतिः सतृट् ॥ ४४ ॥

समाने पित्तेनावृते ऊष्मणोऽग्नेरुपहतिरुपघातोऽतिस्वेदादयश्च स्युः ।

दाहश्च स्यादपाने तु मले हारिद्रवर्णता ।
रुजोऽतिवृद्धिस्तापश्च योनिमेहनपायुषु ॥ ४५ ॥

अपाने पुनः पित्तेनावृते सति मलेषु पुरीषादौ हारिद्रवर्णता स्यात् । योन्यादिषु रुजः पीडाया अतिवृद्धिस्तापश्च स्यात् ।

श्लेष्मणात्वावृते प्राणे सादस्तंद्रारुचिर्वमिः ।
ष्ठीवनक्षवथूद्गारनिःश्वासोच्छ्वाससंग्रहः ॥ ४६ ॥

प्राणे च श्लेष्मावृते सादादयः स्युः ।

उदाने गुरुगात्रत्वमरुचिर्वाक्स्वरग्रहः ।
बलवर्णप्रणाशश्च

उदाने च श्लेष्मावृते गुरुगात्रत्वादयः स्युः ।

व्याने पर्वास्थिवाग्ग्रहः ॥ ४७ ॥
गुरुतांऽगेषु सर्वेषु स्खलितं च गतौ भृशम् ।

व्याने कफावृते पर्वास्थिवाग्ग्रहस्तथांऽगेषु गौरवं गतौ च स्खलनं स्यात् ।

समानेऽतिहिमांगत्वमस्वेदो मंदवह्निता ॥ ४८ ॥

समाने कफावृतेऽतिशीतांगत्वमस्वेदो मंदाग्नित्वं च स्यात् ।

अपाने सकफं मूत्रशकृतः स्यात्प्रवर्तनम् ।

अपाने कफावृते मूत्रशकृतः प्रवर्तनं सकफं स्यात् ।

इति द्वाविंशतिविधं वायोरावरणं विदुः ॥ ४९ ॥

इत्यनेन प्रकारेण वायोरावणं द्वाविंशतिप्रकारं जानंति तंत्रकृत इति शेषः ।

प्राणादयस्तथान्योन्यमावृण्वंति यथाक्रमम् ।
सर्वेऽपि विंशतिविधं विद्यादावरणं च तत् ॥ ५० ॥

प्राणादयः पंच वायवोऽन्योन्यं परस्परमावृण्वंति यथाक्रमं यथासंख्यं तथा तेनोक्तेन प्रकारेण।यथा पित्तकफाभ्यां प्राणादय आवृतास्तथा प्राणादयोऽन्योन्यमावृण्वंतीति तथाशब्दस्यार्थः । तत्र यथा प्राणेनोदानादयश्चत्वारआव्रियंते तथैवोदानादिभिरपि प्राण आव्रियते । एवमुदानेन व्यानादयस्त्रय आव्रियंते । व्यानादिभिश्च त्रिभिरुदानः । तथा व्यानेन समानापानौ । तथा समानापानाभ्यां व्यानः । समानेनापानः । अपानेनापिसमान आव्रियत इत्येकद्वित्र्यादिक्रमेणाप्येवमावरणं निरूप्यम् । एवं च सर्वेऽपि परस्परमावृण्वंति । तच्चावरणं विंशतिविधं विद्यात् ।

अथास्यावरणस्य लिंगान्याह ।

निः श्वासोच्छ्वाससंरोधः प्रतिश्यायः शिरोग्रहः ।
हृद्रोगो मुखशोषश्च प्राणेनोदान आवृते ॥ ५१ ॥

प्राणेनोदान आवृते निःश्वासोच्छ्वाससंरोधादयः स्युः ।

उदानेनावृते प्राणे वर्णौजोबलसंक्षयः ।

उदानेन प्राण आवृते सति वर्णौजोबलसंक्षयः स्यात् । ननु च पित्तादिभिः प्राणादीनामावरणं युक्तम् । परस्परं तु प्राणादीनां यदावरणं तदमूर्तत्वादनुपपन्नमिव मन्यामहे । ब्रूमः । द्वयोर्वातयोरन्योन्यमुपसर्पतो र्बलवता दुर्बलस्याभिघातेन गतिभंगात्स तेनावृतमार्ग इत्युच्यते । तस्माद्वातानामपि परस्परमावरणं युक्तमेव ।

दिशाऽनया च विभजेत्सर्वमावरणं भिषक् ॥ ५२ ॥
स्थानान्यवेक्ष्य वातानां वृद्धिं हानिं च कर्मणाम् ।

अनया दिशा दिङ्मात्रप्रदर्शनेन सर्वमावरणं विभजेद्भिषक्। इयं चात्र दिक्। उदानेनावृतेऽपाने च्छर्दिश्वासकासादयः स्युस्तथाल्पोऽग्निरतिसारश्च।उदानेऽपानेनावृते बस्त्याध्मानोदावर्तगुल्माल्पाग्निपरिकीर्तिताः स्युः। अपाने व्यानेनावृते विण्मूत्ररेतसामतिप्रवृत्तिः। व्याने समानेनावृते मूर्छातंद्राप्रलापांगसादवन्ह्योजोबलक्षयः। व्याने उदानेनावृते च श्यावास्यतास्तब्धताऽल्पाग्निता स्वेदश्चेष्टाहानिर्निमीलनमिति। एवमन्यदप्यावरणं भिषक् स्वमनीषया शास्त्रसंस्कारवत्या विभजेत्। ग्रंथकृता तु ग्रंथगौरवभयान्नोक्तम्। कथं विभजेदित्यत्र युक्तिं दर्शयति। स्थानानीत्यादि। स्थानानि पक्वाशयादीनि दोषभेदीयोक्तानि वातानां प्राणादीनामवेक्ष्य तथा वृद्धिमावरकवायुसंबंधिनां वैकृतकर्मणामवेक्ष्य ज्ञात्वा तथा आवार्यमरुतां हानिमवेक्ष्य ज्ञात्वा सर्वमावरणमनुक्तमपि विभजेत्। यथोत्साहोच्छ्वासचेष्टादीनि कर्माणि प्राणादिसंबंधीनि यदा हीनानि दृश्यंते उदानादीनां कर्माणि वाक्प्रवृत्त्यादीनि वृद्धानि तदेवं ज्ञातव्यम्। यथा प्राण उदानादीनामेकेन द्वाभ्यां त्रिभिश्चतुर्भिर्वा आवृत इति। एवमुदानादिष्वपि प्राणादिभिरावरणं विभागीकार्यम्।

अधुना अस्या आवृतेरसंख्येयत्वमपिदर्शयन्नाह।

> प्राणादीनां च पंचानां मिश्रमावरणं मिथः ॥ ५३ ॥
> पित्तादिभिर्द्वादशभिर्मिश्राणां मिश्रितैश्च तैः।

प्राणादीनां पंचानां वायूनां परस्परमावार्यावरकत्वेन स्थितानां मिश्रं द्वयेन त्रयेण चतुष्टयेन च मिथः परस्परमावरणमवेक्ष्य यात्यावृत्तिरसंख्यतामिति संबंधः। तथा पित्तादिभिर्द्वादशभिर्धात्ववसानैर्मिश्राणां प्राणादीनां मिश्रं मिथ आवरणमवेक्ष्य यात्यावृत्तिरसंख्यातामिति योज्यम्। अत्र चैषामुदाहरणदिग्द्रष्टव्या।प्राणेन द्वादशविधेन पित्तादिभिर्मिश्रितत्वाच्चतुर्णामुदानादीनामावरणं विभजेत्। तथा चतुर्भिरुदानादिभिः पित्तस्यावरणं प्रत्येकं द्वादशविधैर्द्वादशविधस्यैकस्य प्राणस्यावरणमिति। तैरित्यनेन प्राणादयः परामृश्यंते। तैः पित्ताद्यावरणमिश्रितैः प्राणादिभिः परस्परमावार्यावरकस्थितैर्मिश्रमावरणमवेक्ष्य यात्यावृत्तिरसंख्यतामितियोज्यम्। चः समुच्चये।

मिश्रैः पित्तादिभिस्तद्वत्प्राणादिभिरनेकधा ॥ ५४ ॥
तारतम्यविकल्पाच्च यात्यावृत्तिरसंख्यताम् ।
तां लक्षयेदवहितो यथास्वं लक्षणोदयात् ॥ ५५ ॥
शनैः शनैश्चोपशयाद्गूढामपि मुहुर्मुहुः ।

तैस्तुल्यं तद्वत् । यथा प्राणादीनां पित्तादिभिर्द्वादशभिर्मिश्राणां मिश्रमावरणं मिथस्तथा मिश्रैश्च तैः प्राणादिभिर्यथा मिश्रमावरणं मिथस्तथैव मिश्रैः संयुक्तैरेतैः पित्तादिभिर्न केवलैः प्राणादीनां मिश्रमावरणं मिथस्तथा मिश्रैः पित्तादिभिर्ये प्राणादयो मिश्रितास्तैस्तथाभूतैः प्राणादीनामावरणम् । एवमनेकधामिश्रणाभिर्बहुभिः संयोजनैर्यात्यावृत्तिरसंख्यताम् । तथा तारतम्यविकल्पाच्च प्रणादीनामावृत्तिरसंख्यतां याति संख्यामतिक्रम्य गच्छति । तामावृत्तिं तेषां प्राणादीनां गूढां दुर्लक्ष्यामप्यवहितस्तज्ज्ञानाय तत्परः सन् लक्षयेज्जानीयात् । कथम् । यथास्वं लक्षणोदयात् । तेषां प्राणादीनां यथायथं लक्षणोदयादात्मीयाल्लिंगोद्भवाच्छनैः शनैर्न झटित्येव तथा मुहुर्मुहुः क्षणे क्षणे लक्षयेन्नतु सकृदेव यथास्वं प्राणादीनां लक्षणोदयाज्जानीयादिति। न केवलं केवलाद्यथास्वं लक्षणोदयात्प्राणादीनामावृत्तिं लक्षयेद्यावदुपशयादप्येषां गूढामप्यावृत्तिमंतर्लक्षयेत् । तत्र प्राणादीनामेकैकेनान्योऽन्यावरणाद्विंशतिर्भेदा उक्ता एव भवंति। एवमेकेन द्वयोर्द्वाभ्यां चैकस्यावरणे निरूप्यमाणे त्वमी भेदाः । प्राणस्योदानव्यानाभ्यामन्योन्यावरणाद्द्वौ भेदौ । एवमुदानसमानाभ्यां व्यानापानाभ्यामुदानापानाभ्यां च सहान्योन्यावरणपराणि पंच द्विकानीति प्राणस्य द्वादश भेदा भवंति। उदानस्य षट् । व्यानस्य द्वौ । एवं व्यानस्योदानादिभिस्त्रिभिरन्योन्यावरणेन षट् । उदानस्य द्वौ । प्राणस्योदानादिभिश्चतुर्भिर्द्वौ वान्योन्यावरणाद्भेदौ भवतः। तथा प्राणादीनां पित्तादिभिर्द्वादशभिरावृतत्वाद्द्वादश प्रकाराः। अन्योन्यमिश्रणाच्च चत्वारि शतानि विंशत्युत्तराणि भवंति । एवमन्यदप्यावरणं निरूप्यम् ।

विशेषाज्जीवितं प्राण उदानो बलमुच्यते ॥ ५६ ॥
स्यात्तयोःपीडनाद्धानिरायुषश्च बलस्य च ।

प्राणादयः सर्व एव वाता जीवितं विशेषेण तु प्राणाख्यो वायुर्जी-

वितमुच्यते । तयोदानाख्यो वायुर्विशेषेण बलमुच्यते । यतश्चैवमतस्तयोः प्राणोदानयोः पीडनात्क्षोभणाद्यथास्वमायुषो बलस्य च हानिर्भवेत् । तस्मादेतौ प्राणोदानाख्यौ पवनावाहारादिना यत्नेन भिषजा रक्ष्यौ। तथाच वक्ष्यति । प्राणो रक्ष्यश्चतुर्भ्योऽपि तत्स्थितौ देहसंस्थितिरिति ।

आवृता वायवोऽज्ञाता ज्ञाता वा वत्सरं स्थिताः ॥५७॥
प्रयत्नेनापि दुःसाध्या भवेयुर्वानुपक्रमाः ।

वातादीनामन्यतमेनावृता इत्येवमज्ञाता असम्यग्विनिश्चिता वर्षोषिताः प्रयत्नेनापि दुःसाध्याः कृच्छ्रसाध्या भवेयुः । ज्ञाता वा पित्तादिना आवृता यथावत्सम्यङ्निश्चयं गता वत्सरं स्थिताः । वाशब्द एवार्थः । अनुपक्रमा एव भवेयुः । ततो वाता आवृतेः प्रयत्नेन रक्षणीयाः ।

विद्रधिप्लीहहृद्रोगगुल्माग्निसदनादयः ।
भवंत्युपद्रवास्तेषामावृतानामुपेक्षणात् । ॥ ५८ ॥
इति श्रीसिंहगुप्तसूनुवाग्भटविरचितायामष्टांगहृदयसंहितायां तृतीयं निदानस्थानं समाप्तम् । ॥ छ ॥ ॥

तेषां वायूनामन्यतमेनावृतानामुपेक्षणादचिकित्सनाद्विद्रध्यादय उपद्रवा जायंते । तस्मात्तदुपक्रमे यतितव्यमिति ।

इति श्रीमृगांकदत्तपुत्रश्रीमदरुणदत्तविरचितायामष्टांगहृदयटीकायां सर्वांगसुंदराख्यायां निदानस्थाने षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥ ॥ छ ॥

शब्दानुक्रमणिका.

अ.

आ.

इ.

ई.

उ.

ऊ.

ऋ.

ए.

ऐ.

ओ.

औ.

क.